

M Ü N D Ə R İ C A T

Cəfər CƏFƏROV

ADPU-nun rektoru, professor

Qərbi Azərbaycana daha bir addım - "İz" jurnalı3

Mahirə HÜSEYNOVA,

*ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru,
filologiya elmləri doktoru, professor, QAI İdarə Heyətinin üzvü,
"İz" jurnalının Baş redaktoru*

Baş redaktordan5

Əziz ƏLƏKBƏRLİ,

Milli Məclisin deputatı, Qərbi Azərbaycan İcmasının sədri

Ermənilər və haylar, tarixi həqiqətlər və erməni sayıqlamaları10

Abel MƏHƏRRƏMOV,

Akademik, Əməkdar elm xadimi, Amasiya Rayon İcmasının sədr

Qərbi Azərbaycan həqiqətləri və tarixi saxtakarlıqlar13

Sadiq QURBANOV,

*Milli Məclisin Təbii ehtiyatlar,
energetika və ekologiya komitəsinin sədri*

Görkəmli dövlət xadimi İlyas Vəkilov - 12017

Hikmət BABAOĞLU,

Milli Məclisin deputatı

Gümrü avtovağzal, siyasi büro və 35 qəpiklik daraq20

Elbrus İSAYEV,

Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qərbi Azərbaycan böyük İpək yolu üzərində mühüm ərazi kimi23

Musa URUD,

Milli Məclisin deputatı, Toponimiya Komissiyasının üzvü

Zəngəzurda türk mənşəli toponimlər və onlara qarşı erməni soyqırımı siyasəti27

Pərvanə VƏLİYEVA,

Milli Məclisin deputatı

Qərbi Azərbaycana qayıdış milli kimliyimizin bərpası deməkdir30

Cəbi BƏHRAMOV,

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun

"Qərbi Azərbaycan tarixi" şöbəsinin rəhbəri, t.ü.f.d., dosent e-mail: cebi1959@gmail.com

Bakı nefti və Qərbi Azərbaycan ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyası tarixi (1906, 1918-1920, 1948-1955, 1987-1991)32

Nazim MUSTAFA,

*AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun böyük elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
nazimmustafa@mail.ru*

Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar erməni müəlliflərinin etiraflarında41

İbrahim BAYRAMOV,
ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının professoru,
filologiya elmləri doktoru
Göyçə mahalında azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri vandalizm48

Fərrux RÜSTƏMOV,
ADPU-nun İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrasının müdiri,
pedaqoji elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi
İrəvan ziyalıları: ictimai-siyasi xadim və tanınmış alim Əfşan xanım Qədimbəyova55

Səməd VƏKİLOV,
Tədqiqatçı-hüquqşünas
1905-1906-cı illər soyqırımını - 12060

Könül HƏSƏNOVA,
F.ü.f.d., dosent, ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı
Azərbaycanlıların Ermənistandan 1948-1953-cü illər deportasiyası65

Leyla CALALOVA,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU-Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbəri
İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycana qayıdış siyasəti71

Şəfahət Avılbəyli ƏLİYEV,
Araşdırmaçı Jurnalistlər Liqasının
Baş katibi, Bakı Avrasiya Universiteti rektorunun müşaviri
Qədim oğuz ellərimiz - Şəkiyəovlar75

Əfqan VƏLİYEV,
Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri,
Qərbi Azərbaycan İcmasının Ziyalılar Şurasının üzvü
Böyük qayıdış: tarixi yaddaşın bərpasında maddi-mədəni irsin rolu və əhəmiyyəti80

Bəxtiyar ƏHMƏDOV,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu Qərbi
Azərbaycan tarixi şəbəkəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Keçmiş Ermənistan SSR-in Krasnoselsk rayonunun inzibati ərazi bölgüsü (1937-1988-ci illər)83

Bəxtiyar HƏSƏNOV,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d., dosent
Dərələyöz mahalının kəndləri Osmanlı dövlətinin tərtib etdiyi 1590 - Təhrir və 1727-1728 - İcmal
dəftərlərində89

Tamxil ZİYƏDDİNOĞLU,
“Bütöv Azərbaycan” qəzetinin təsisçisi və baş redaktoru
Didərgin taleli rəssam93

Qərbi Azərbaycana daha bir addım - “İz” jurnalı

Cəfər CƏFƏROV
ADPU-nun rektoru, professor

O ktyabr ayında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsinin 34-cü il-dönümünü tamam olacaq. İyirminci əsrin sonlarında yenidən müstəqillik qazanmış ölkəmiz, təəssüf ki, paralel olaraq torpaqlarının itirilməsi, beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış ərazilərinin işğal olunması faktı ilə üzləşdi. Buna görə də müstəqillik dövründə dövlətimiz qarşısında dayanan ən başlıca vəzifə, xalqımızın ən ümdə arzusu işğala son qoyulması, Vətən torpaqlarının Ermənistan silahlı birləşmələrindən təmizlənməsi oldu.

Nəhayət, 2020-ci ilin payızında rəşadətli ordumuz Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında təcavüzkar Ermənistanı darmadağın edərək ağ bayraq qaldırmağa, təslim aktını imzalamağa məcbur etdi. 2023-cü ilin sentyabrında keçirilmiş ildırımsürətli antiterror əməliyyatı isə istisnasız olaraq

bütün torpaqlarımız üzərində dövlətimizin tam suverenliyinin bərqərar olması ilə nəticələndi. Bununla da, Azərbaycan postsovet məkanında öz ərazi bütövlüyünü silah gücünə, qalibiyyətli müharibə yolu ilə bərpa edə bilmiş ilk və yeganə ölkə oldu.

Vətən müharibəsindəki möhtəşəm qələbədən sonra Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda nəhəng tikinti-quruculuq və bərpa işləri aparılır, irimiqyaslı infrastruktur layihələri icra edilir. Düşmən tapdağından azad edilmiş torpaqlarda həyat yenidən canlanır, soydaşlarımızın öz doğma yurdlarına dönüşünü nəzərdə tutan Böyük Qayıdış Proqramı ardıcıl şəkildə, addım-addım, uğurla reallaşdırılır.

Məlumdur ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başladıqdan sonra, 1988-1991-ci illər ərzində Qərbi Azərbaycandan, təxminən, 250 min soydaşımız deportasiya olundu. Amma, ümumiyyətlə, son iki əsrdə, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra mərhələ-mərhələ həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımlar nəticəsində indi Ermənistan adlanan ərazidən didərgin düşənlərin sayı bir neçə milyon nəfərdir.

Ərazi bütövlüyümüzün və dövlət suverenliyimizin tam bərpasından sonra cənab Prezident Qərbi Azərbaycandan qovulmuş soydaşlarımızın öz doğma yurdlarına qayıtmasını növbəti əsas hədəf kimi qarşıya qoydu. 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının binasında əslən həmin bölgədən olan ziyalılarla görüşündə o,

elm adamlarını, təhsil işçilərini, qeyri-hökumət təşkilatlarını və kütləvi informasiya vasitələrini vahid konsepsiya əsasında bu yöndə fəaliyyət göstərməyə dəvət etdi.

Dövlət başçısının çağırışına ilk reaksiya verən ali təhsil müəssisələrindən biri Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti oldu. Belə ki, 2024-cü il yanvarın 9-da universitet rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektorluğun nəzdində Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzi təsis edildi, həmin il martın 1-də Milli Məclis deputatlarının, ali məktəb rektorlarının, Qərbi Azərbaycan İcması üzvlərinin və ziyalıların iştirakı ilə Mərkəzin rəsmi açılış mərasimi keçirildi.

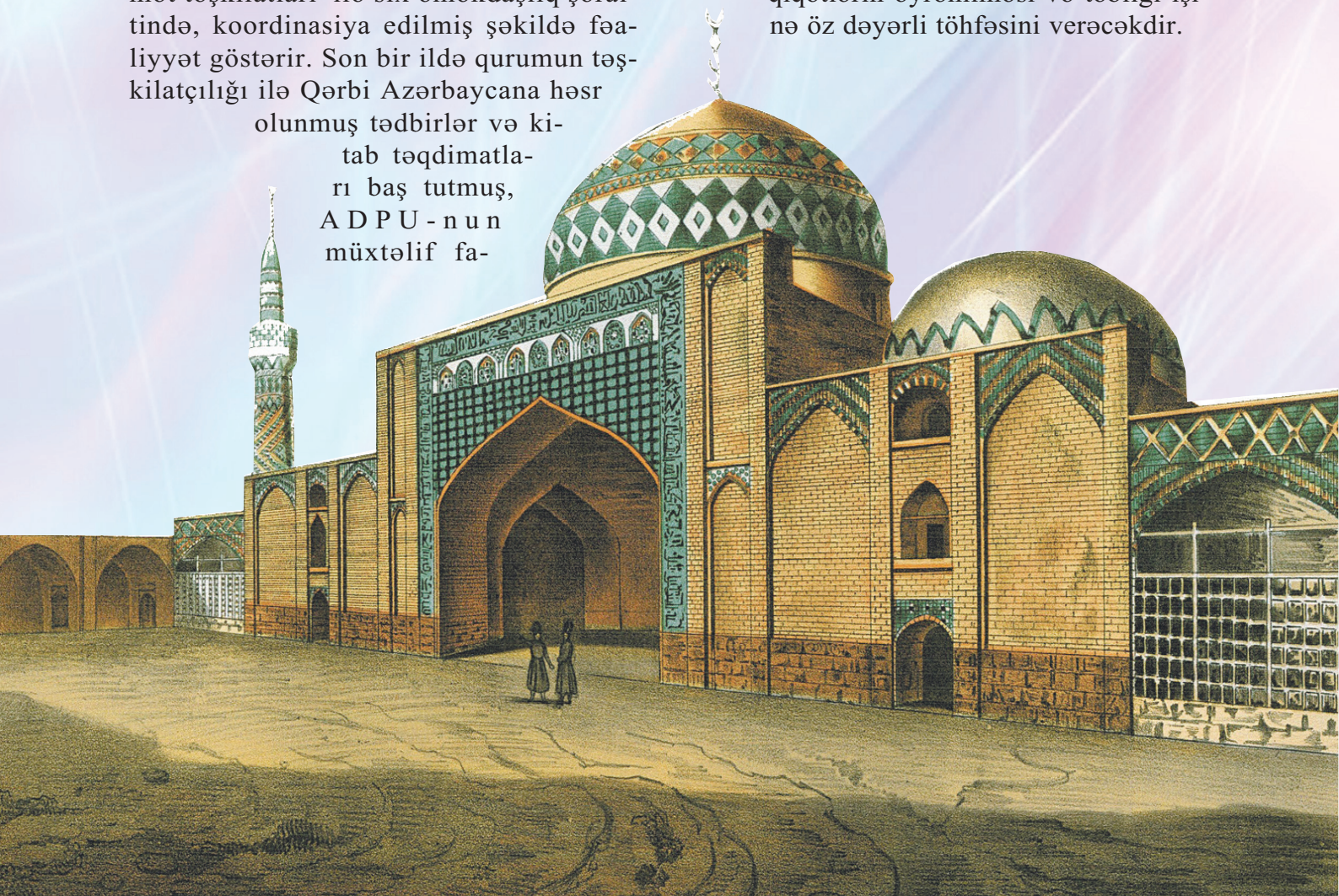
Əsasən elmi tədqiqat və maarifləndirmə işinin təşkili ilə məşğul olan Mərkəz müvafiq dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində, koordinasiya edilmiş şəkildə fəaliyyət göstərir. Son bir ildə qurumun təşkilatçılığı ilə Qərbi Azərbaycana həsr

olunmuş tədbirlər və kitab təqdimatları baş tutmuş, A D P U - n u n müxtəlif fa-

kültələrində mövzu ilə bağlı mühazirələr oxunmuş, Yazıçılar Birliyinin orqanı olan "Ulduz" jurnalının xüsusi nömrəsi buraxılmışdır.

2024-cü ilin oktyabrından etibarən hər ay Mərkəzin təsis etdiyi "Yurdun Səsi" adlı qəzet çap olunur. Qəzetin missiyası Qərbi Azərbaycana dönüşün rüporuna çevrilmək, bölgənin tarixini, maddi və qeyri-maddi mədəni irsini, mətbəxini, flora və faunasını tədqiq və təbliğ etmək, gəncləri doğma yurda qayıdış ruhunda tərbiyələndirməkdir.

Qərbi Azərbaycana qayıdışı hədəfləyən Mərkəz bu amala xidmət edən daha bir mətbu orqanın - "İZ" jurnalının nəşrinə başlamışdır. İlk nömrəsi işıq üzü görən jurnalın kollektivinə yaradıcılıq uğurları arzulayırıq. İnanırıq ki, yeni dərgi özəli torpaqlarımızla bağlı həqiqətlərin öyrənilməsi və təbliği işinə öz dəyərli töhfəsini verəcəkdir.

Baş redaktordan

Mahirə HÜSEYNOVA,
*ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr
üzrə prorektoru,
filologiya elmləri doktoru, professor,
QAI İdarə Heyətinin üzvü,
"İz" jurnalının Baş redaktoru*

İlk əvvəl "İz" jurnalının dəyərli oxucularını salamlamaqla o məqamı vurğulamaq istəyərdik ki, onlar jurnal əməkdaşlarının və jurnalımızla əməkdaşlıq edən çox hörmətli müəlliflərin araşdırmaları ilə hazırlanan materiallarda Qərbi Azərbaycanda yaşamış soydaşlarımızın izi ilə xalqımızın tarixinin ən qəmli səhifələrini vərəqləyəcəklər.

Bizimlə bir yerdə olanların hər birinə saygılarımız hədsizdir.

Xalqımızın həmin ərazilərdəki izini silmək üçün imperiya güclərinin bəslədiyi, işə saldığı erməni millətçiliyinin 250 illik cidd-cəhdlərinin boşa çıxacağına hər bir azərbaycanlının zərər qədər şübhəsi yoxdur. Buna yaxın tariximizdə, 1918-ci ildə milli dövlətçiliyimizin yeni mərhələsi başlayandan Azərbaycan Respublikasının müqəddəs ərazisi Qarabağı mübahisələndirən qüvvələrin uzun zaman müddətində, 2020-ci il noyabrın 10-da Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qələbəsi o inamı yaradır. Bu gün həmin inamla qətl və qırğınlar, deportasiyalar nəticəsində yüz minlərlə insanın varisi sivil dünyanın yaşam prinsiplərinin özündə ehtiva

etdiyi qanunlarla haqlarının bərpa olunması istiqamətində mübarizə aparır. Bu mübarizədə Azərbaycan dövlətinin, onun Prezidenti cənab İlham Əliyevin dəstəyini hiss edən soydaşlarımız o mübarizənin ön sıralarındadırlar.

Qərbi Azərbaycandan, imperiya güclərinin uzağa gedən siyasətinin 1918-ci ildən sonra Cənubi Qafqazda nəticəsi olaraq meydana gətirilən Ermənistan Respublikasından soydaşlarımızın müxtəlif formalarda çıxarılması faktına siyasi qiymət verilməsi Ümummilli Liderimizin adı ilə bağlıdır. Ermənistanın ölkəmizə qarşı həmin imperiya güclərinin ərazi iddiaları ilə başladığı və "qalib" eyforiyasının yaşadığı vaxtlarda, 1997-ci il dekabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi şəkildə deportasiyası haqqında" fərman etnik zəmində soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətə dair mühüm dövlət sənədi oldu. Fərmanın preambulası bu cümlələrlə başlayırdı: "Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məx-

sus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir".

Beləliklə, 28 il əvvəl imzalanan ali dövlət sənədi özündə baş vermiş hadisələrə siyasi qiyməti ehtiva etməklə yanaşı, bunun hüquqi müstəvidə məntiqi sonluğuna qədər getmək strategiyasının ruhunu ifadə edirdi. Təsadüfi deyil ki, fərman imzalandıqdan sonra onun qaldırılan məsələ ətrafında elmi ictimaiyyətimizin səfərbər olunması üçün impulsitiv rol dərhal diqqəti cəlb etdi. Ölkəmizin tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, filologiya, hüquq və digər elmlər üzrə mütəxəssislərin bu istiqamətdəki fəaliyyəti canlanmaqla bərabər, gənc tədqiqatçı və alimlər üçün də yeni bir istiqamət müəyyənləşdirdi. Bu günün görünən həqiqətləri o məlum həqiqəti bir daha təsdiq edir ki, hər hansı bir məsələ ətrafında dövlətçilik tefəkkürü ilə qəbul edilən qərar gec-tez öz müsbət nəticəsini verməkdədir. Xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Vətən müharibəsində qazandığı möhtəşəm Zəfərdən sonra qərbi azərbaycanlıların tarixi vətənlərinə qayıdışı ilə bağlı son nəticəyə doğru addım-addım irəlilədiyimiz yol bu fikrin təkzibolunmaz gerçəkliyidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci il dekabr ayının 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının (QAI) inzibati binasında yaradılan şəraitlə tanışlığı zamanı həmin ərazilərdən olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə söylədiyi nitqində bunları nəzərdə tutaraq deyirdi: "Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq, əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin".

Ədalət naminə qeyd etməyi lazım bilərəm ki, ölkəmizin ayrı-ayrı dövlət təşkilat və müəssisələri, ictimai birlikləri, ayrı-ayrı alim və tədqiqatçıları illərlə bu istiqamətdə məhsuldar fəaliyyət göstərüb, indi də göstərirlər. Bu yaxınlarda baş tutan belə tədbirlərdən biri Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman), Dövlət İdarəçilik Akademiyası və Beynəlxalq Osmanlı Tədqiqatları Mərkəzinin birgə təşkilatçılığı ilə "Milli mənsubiyyət hüququnun konstitusion əsasları və tarixi aspektləri" mövzusunda beynəlxalq konfransı areal genişliyi ilə yadda qaldı. Konfransda Osmanlı Tədqiqatları Mərkəzinin təşkilatçıları sırasında yer alması, həmin Mərkəzin İdarə Heyətinin üzvü, məşhur türkiyəli tarixçi, professor İlber Ortaylının iştirakı isə tədbirdə səslənən fikirlərin beynəlxalq səviyyədə eşidilməsini şərtləndirən amillərdən biri kimi diqqətçəkən oldu. Bu sətirlərin müəllifinin də iştirakçı və çıxışçısı olduğu tədbirdə dünyaşöhrətli tədqiqatçının "Müstəqilliyə aparan yol: Türk dünyası və Azərbaycan münasibətləri kontekstində" mövzusunda çıxışı xüsusilə maraqlı idi. İştirakçıların böyük diqqətinə səbəb olan çıxışında o, Azərbaycan, Türkiyə və bütövlükdə Türk dünyasının ortaq tarixi barədə danışaraq, türk xalqlarının öz milli-mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşdığını, əsrlər boyu milli kimliyini qoruyub saxladığını vurğulayıb. Bununla bərabər, İlber Ortaylı ancaq Azərbaycan xalqının tarixində Ümummilli Lideri olmaqla yanaşı, Türk Dünyası üçün nadir dövlət xadimlərindən biri kimi yaşayacaq Heydər Əliyevin o Dünyanın hədəfləri üçün etdiklərini tarixi reallıq adlandırdı. Məsələlərə bu "tarixi reallıq" müstəvisindən yanaşan tarixçi professor günü-gündən bərkiyən Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərinə ümumtürk kontekstindən yanaşmanın vacibliyini də həmin kontekstdən izah etdi. "Xarici siyasət baxımından da dostlarımız və düşmənlərimiz eynidir" - deyən Ortaylı konfransın mövzusu ətrafında danışaraq, belə məsələlərin həllini haqlı olaraq sivil dünyanın standartları ilə yanaşmada gör-düyünü vurğuladı. Professorun çıxışını dinləyərəkən mən Qərbi Azərbaycanın bir qrup ziyalısı ilə görüşündə Prezident İlham Əliyevin

haqlı olaraq dediyi sözləri kəlmə-kəlmə xatırladım: "Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin". Buna görə idi ki, ölkə başçısının və yeri gəlmişkən, Azərbaycan elminin böyük dostunun dediklərini, birinci növbədə, ölkəmizin filoloqları, xüsusən, sıralarında özümün də olduğu dilçilər üçün Prezidentin dili ilə səslənən sosial sifariş kimi qəbul etdim. Ona görə ki, coğrafi adların tədqiqi böyük elmi əhəmiyyət kəsb etməklə bərabər, xalqın tarixinin uzaq dərinliklərindən məlum olmayan faktları işıqlandırır, onun köç istiqamətlərini üzə çıxarır. Toponimika elmində müəyyən bir qanunauyğunluq var və bu qanunauyğunluq xüsusilə dağ və təpə adlarının miqrasiya prosesində öz sözünü deməsi ilə bir daha təsdiqini tapır. Bu onunla müşahidə olunur ki, miqrasiya dalğasının intensiv keçdiyi düzənliklərə nisbətən dağ və təpə adları öz ilkin formasında daha uzun müddət qala bilir və onu da qeyd edirəm ki, həmin hepotiz Azərbaycan dilçilik məktəbində özünəməxsus fikirləri ilə yadda qalan filologiya elmləri doktoru, professor Həsən Mirzəyevin gəldiyi qənaətdir. O qənaətdən həmçinin məlum olur ki, ilkin adların təhrifi toponimlərin bərpasını, onların yenidən qurulmasını çətinləşdirir. Bu baxımdan dilçiləri arxeoloqlarla müqayisə etmək olar, onların da işi faktları, toponimiyanın qiymətli dəlillərini müşahidə edərək ortaya çıxarmaqdan, xalqların qədim məskunlaşma yerlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bizim vəziyyətimizdə söhbət erməni millətçiliyinin və hakimiyyət orqanlarının ötən əsrlərdən bəri aktuallığını qoruyan "ağlayan daşlar və erməni alimlərinin hay-küyünü" kəsəcək faktları ortaya qoymaqdan gedir. Bu zaman toponomikada daha bir xüsusiyyət diqqətdən qaçırılmamalıdır: Bu, bölgənin etnogenezi və etnik tarixindən söhbət gedərkən böyük çayların adlarının kəsb etdiyi əhəmiyyətdir. Bu hidronimlərdən Arpaçay, Arpagöl, Oxçuçay, Qorçuçay, Zəngiçay və digərlərini sadalamaq olar. Bir sözlə, hər bir coğrafi ad daşdığı

lingvistik mənsubiyyəti ilə xalqların paylaştığı keçmiş sərhədlərin və köç yollarının ən müəmməl tərcümanıdır. Buna görə də Həsən Mirzəyev birmənalı olaraq deyirdi: toponim heç vaxt təsadüfi deyil, həmişə tarixən müəyyənləşir və qəbir daşının üzərindəki yazı, yarısilinmiş hansısa rəsm və yaxud heroqlif, keçmişin qiymətli yadigarları, böyük toponimiya muzeyindəki eksponatlardır.

Onu da diqqətə çatdırmaq ki, professor Həsən Mirzəyevin öz tədqiqatlarında Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədovun Türkiyədə saxlanılan, XVI və XVII əsrləri əhatə edən Osmanlı arxivləri əsasında hazırladıqları "İrəvan vilayətinin icmal dəftəri", "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri", həmçinin İvan Şopenin "İstoricheskie pamətniki sostoənie armənskoy oblasti v gpoxu ee prisoedineniə k rossiyskoy impkrii" (Sankt-Peterburq, 1852), görkəmli rus tarixçisi, şərqşünas, qafqazşünas, arxeoqraf, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının ilk sədri Adolf Bergerin "Qafqazın etnoqrafik icmalı" (Sankt-Peterburq, 1879) və digər etibarlı mənbələr əsaslanan nəşrlərə əsaslanmışdır. Qeyd edək ki, Qafqazın ilhəqından sonra Qafqaz canışını Baş İdarəsinin arxivində o qədər qovluq toplanmışdı ki, onları çeşidləmək lazım idi və bu məsələnin həlli üçün 1864-cü ilin aprelində Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası yarandı və sədr Bergerin şəxsi təşəbbüsü ilə Qafqaz Canışınliyinin baş tərcüməçisi Mirzə Fətəli Axundzadə komissiyanın tərkibinə daxil edildi. Yeri gəlmişkən, komissiyanın çox böyük zəhmət hesabına hazırladığı 11 cildlik aktlara daxil edilmiş bütün Şərq sənədlərinin tərcüməsi Mirzə Fətəliyə aiddir. O məsələni oxucuların diqqətinə çatdırım ki, bu komissiyanın, xüsusilə onun sədri Bergerin titanik əməyinin bəhrəsi olan həmin aktlar sonradan Cənubi Qafqazın toponomiyasındakı etnik izlərə qənim kəsilmək fikrinə düşənlər üçün əsas əngəl oldu.

Həmin kitablarda ancaq Dərələyəz mahalının nümunəsində əks olunan 87 kənd adından 3-ü erməni mənşəli, 84-ü isə türk mənşəlidir. Bunlardan əlavə, həmin mənbələrdə Dərələyəzin ətrafında və sərhədlərdə Ağmanqan, Əyricə, Səlimin gədiyi, Dəmərtəpə,

Təzəkli, Murtuzayurdu, Soğanlı yaylağı, Versin dağı, Dikpilləkən, Soyuqbulaq, Sarıyer, Muradtəpə, Keçəldağ, Qırxbulaq, Qısıdağ, Quşçubilək, Batabat, Biçənək aşırımı və oğuz, türk mənşəli digər yüzlərlə dağ, yaylaq, aşırım adları yer alıb. O məsələdən yan keçmək mümkün olmur ki, 1828-ci ildə İran tərəfinin məğlubiyyəti ilə başa çatan Rusiya-İran müharibəsindən sonra ancaq Dərələyəz mahalının kəndlərinə məğlub dövlətin ərazilərindən 500-dən artıq erməni millətindən olan ailə köçürüldü. Mahalın strateji cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətli kəndlərinə - Məlişkə, Keşikənd, Ortakənd, Başkənd, Əyər, Quytul, Həsənkənd, Endəpin, Kələkulux, Tərətum və başqa yaşayış yerlərinə Xoy, Səlməs qəzalarından, Samsun və Makudan gətirilən ermənilər yerləşdirildi. O məqamı vurğulamağı lazım bilir ki, 1828-ci ildən 1989-cu ilədək, 160 ildən artıq müddətdə, bu müddətin 70 ilinin nominal olsa da, erməni dövlətinin mövcudluğuna, toponimlərin erməniləşdirilməsi istiqamətində total fəaliyyətə baxmayaraq, sonuncu azərbaycanlılar çıxarılan məqamlarda belə həmin toponimləri ermənilər özləri də yarandığı ilkin adları ilə çağırırdılar. Bu, Rusiya imperiyasının xristian ermənilərdən ibarət ərazilər yaratmaqla bufer zonaları ilə imperiya hüduqlarının "etibarlı təbəələrlə" möhkəmləndirilməsi, sonralar bolşevik Rusiyasının həmin siyasəti davam etdirməsinə baxmayaraq, tarixi yaddaşın sehr göstəricisi sayıla bilərdi.

Qərbi Azərbaycanda əsrlərlə yaşayan soydaşlarımızın dədədən babaya qədər yaşadığı torpaqlardan ölüm təhdidi altında zorla çıxarılması ideyası isə 1918-ci ildə, yeni yaradılan Ermənistan dövlətinin rəsmi mövqeyinin reallaşması ilə qorxunc həqiqətlərin salnaməsi yazıldı. Dəyərli oxuculara xatırlatmağı lazım bilirəm ki, bu salnamənin yazılma tarixi əslində 1828-ci ilin martında Rusiya imperatorunun İrəvan xanlığının bazasında Erməni vilayətinin yaradılması ilə bağlı imzaladığı zamanlardan başlayırdı. Ədalət naminə o faktı vurğulamağı lazım bilir ki, həmin vaxtlar söhbət azərbaycanlıların fiziki məhvindən yox, yenicə müharibədən qalibiyyətlə çıxan dövlətin dini mən-

subiyyətinə görə güvəndiyi xalqı yerləşdirməkdən gedirdi.

Fikrimizi Ermənistan SSR-də nəşr edilən mənbələrlə əsaslandırmaqsa elə çətin deyil. Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun ötən əsrin 80-ci illərində nəşr etdirdiyi "Şərqi Ermənistanın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi" kitabında fikrimizin təsdiqi üçün xeyli faktlar yer alıb. Adıçəkilən kitabda Erməni vilayətinin inzibati ərazisində demografik vəziyyətin etnik ermənilərin xeyrinə olmadığı qeyd olunur. Buna görə idi ki, Erməni Vilayəti üzrə müsəlman azərbaycanlıların ilkin deportasiyası ilə bağlı Qafqaz canişininin atmalı olduğu addımlar sənədlərin dili ilə danışır. Həmin sənədlərdə 40 minə yaxın müsəlman azərbaycanlının Şörəyil mahalına köçürülməsi ifadə olunurdu. Köçürüləcək əhalinin torpaqları Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq məğlub İranın ərazisindən İran xəzinəsinin xərci ilə İrəvan quberniyasına gətiriləcək ermənilərə paylanacağı göstərilirdi. Bununla belə, XIX əsrin birinci yarısının əvvəllərində bugünkü Ermənistan dövləti ərazisində əhalinin çoxunu Qafqaz müsəlmanları (azərbaycanlı və kürdlər) təşkil edirdi. Cəfər Qiyasi və İbrahim Bozyelin ingilis dilində nəşr etdirdikləri "Ermənilərin mədəni terror aktları" kitabında əvvəllər bu ərazilərdə etnik azərbaycanlıların yaşadığı Gürcüstan Dövlət Arxivində saxlanılan, Qafqaz Canişinliyinə aid sənədlərlə təsdiq edilir. Daha sonra kitabda yenə sənədlərə əsaslanan belə bir fikir yer alır: "Təkcə XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda 2310 coğrafi addan 2000-ə qədər türk-mənşəli idi".

Rusiyadan qidalanan erməni millətçiliyinin bugünkü monoermənistan siyasətinin sonradan peyda olan Ermənistan dövlətinin rəsmi kursuna çevrilməsi tarixçəsi belə başladı. Bu, paralel olaraq Ermənistanda türkmənşəli toponimlərin erməniləşdirilməsi prosesi ilə qoşa aparılırdı. Həmin proses isə üç mərhələdə təsnif oluna bilər: 1918-1920, 1920-1990 və 1990-cı illərdən günümüze qədər. Birinci mərhələ "yandırılmış ərazilər" adlanır və mərhələ etnik azərbaycanlıların fiziki məhvini ehtiva edirdi. Məsələn, 1932-ci ildə İrəvanda nəşr olunan

"Sovet Ermənistanının əhalisi 1831-1931-ci illərdə" kitabının müəllifi Z.Korkodyan konkret faktlar əsasında 1918-1920-ci illərdə baş verənləri statistik rəqəmlərdə bu cür ifadə edirdi: "Kütləvi qırğınlar zamanı indiki Ermənistan ərazisində yaşayan 575 min azərbaycanlıdan 565 mini öldürülüb və yaxud ölkə ərazisindən qovulub".

Fikrimizcə, yüz ilə yaxındır ki, genosid faktından danışmaq və yazmaqı sevən insanlar bu faktın hüquqi cəhətdən necə adlandırılmasını bilirlər.

1920-ci ildən sonrakı tarixlər isə nisbətən "humanist" formada baş tuturdu. Paralel olaraq azərbaycanlıların sıxışdırılaraq müxtəlif üsullarla Ermənistan SSR-dən çıxarılması ilə bərabər yer adlarının erməniləşdirilməsi ilə həyata keçirilirdi.

Bolşevik Ermənistanında toponimlərin dəyişdirilməsinə səbəb kimi isə 3 yanvar 1935-ci ildə Ermənistan SSR-in rəsmi qərarı göstərilirdi. Rəsmi qərarla isə bu, dinə qarşı mübarizənin formalarından biri kimi izah olunurdu: "Ermənistandakı yer adları dini mənə daşdığına,

keçmişin feodal ünsürlərini özündə əks etdiyinə görə dəyişdirilməlidir".

Digər hallarda isə hələ XIX əsrin 80-ci illərində məşhur gürcü ziyalı İlya Çavçavedzenin dediyi kimi, "ağlayan daşlar və saxta erməni alimləri"nin əsrlər boyu tətbiq etdikəri metodları işə düşürdü. Nəticə olaraq, Qərbi Azərbaycandakı toponimlər - abidə, dağ, çay, göllər, həmçinin mahal, kənd adları sürətlə dəyişdirilir, nəticə olaraq min illərdir, bu ərazidə yaşamış insanların izini, izlə bərabərsə Cənubi Qafqazdakı böyük bir arealın tarixini silmək cəhdləri bu günə qədər davam edir.

Günümüzün əsas məsələlərindən biri kimi, təkcə Qərbi azərbaycanlıları deyil, millət olaraq hər birimizi soydaşlarımızın etnik qırğınlar və deportasiyalar nəticəsində zor gücünə çıxarıldıqları doğma yerlərə qayıdış narahat etməlidir. Söhbət xalqımızın qarşısında dayanan, onun tarixi haqqı olan ədalətin bərpasından gədirsə, başqa cür ola bilməz.

İnanırıq ki, sizin hər birinizin izinin o yerlərdə itməməsi işində hər birinizin izi qalacaq "İz" jurnalının da özünəməxsus yeri olacaq.

Ermənilər və haylar, tarixi həqiqətlər və erməni sayıqlamaları

Əziz ƏLƏKBƏRLİ,
Milli Məclisin deputatı,
Qərbi Azərbaycan İcmasının sədri

Qərbi azərbaycanlıların qaçqınlıq tarixi 1801-ci ildən - çar Rusiyasının Şərqi Gürcüstanı işğal etməsindən başlanır. Həmin vaxt rus qoşunları Qərbi Azərbaycanın Loru-Pəmbək və Şəmsəddil bölgələrinə hücum etmiş və bu bölgələrin türk əhalisinə qanlı divan tutmuşdur. 1801-ci il iyulun 13-də erməni əsilli çar general-mayoru Lazarev Qafqaz qoşunlarının komandanı Knorringə göndərdiyi raportunda Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən 5-6 min nəfər türk əhalinin bölgəni tərk edərək İrəvan xanlığı ərazisinə sığındığını xəbər verirdi.

danı Knorringə göndərdiyi raportunda Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən 5-6 min nəfər türk əhalinin bölgəni tərk edərək İrəvan xanlığı ərazisinə sığındığını xəbər verirdi.

O vaxtdan da qədim Azərbaycan torpaqlarından Azərbaycan türklərinin (və bütün müsəlman əhalinin) deportasiyası və soyqırımı başlanmışdır. Bu deportasiya və soyqırımları müxtəlif millətlərin nümayəndələri, siyasətçilər, ziyalılar və başqaları tərəfindən zaman-zaman pislənsə də, onun qarşısı heç vaxt alınmayıb. Bir millətə qarşı bu qədər uzun müddət, həm də eyni ssenari, eyni metod və üsullarla belə anti-insani mübarizə aparmaq tarixdə analoqu çox az tapıla biləcək haldır. Bəlkə də, heç analoqu yoxdur.

Paradoks olsa da, faktdır: onillər, yüzillər keçsə də, bu tarixi cinayətlərə uzun müddət siyasi və hüquqi qiymət verilməyib. Erməniləri erköyün uşaq kimi qucaqlarında bəsləyən, lazım gələndə ətəklərinin altında gizlədən böyük dövlətlərə bu sərf etməyib. Nəticədə, ermənilərin xarakterində anormal bir cəzasızlıq kompleksi formalaşmış, törətdikləri cinayətlərə görə cəza almayacaqlarına əminlikləri onları yeniyeni tarixi cinayətlərə sürükləyib.

Azı 220 illik zaman ərzində ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi tarixi cinayətlərə siyasi və hüquqi qiymət verilməməsinin bir çox sub-

yektiv səbəbləri ilə yanaşı, bir obyektiv səbəbi də olub. Bu da Azərbaycanın həmin dövrdə öz dövlət müstəqilliyini müəyyən mərhələdə tam, müəyyən mərhələdə isə qismən itirməsidir. Doğrudur, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Cənubi Qafqazda xalqımızın əleyhinə törətdiyi cinayətləri araşdırmaq məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaradılmış və insafən, bu Komissiya xeyli iş görmüşdür. Lakin bütün bu məsələləri siyasi və hüquqi qiymət müstəvisinə çıxarmağa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sadəcə ömrü çatmamış və görülən işlər yarımçıq qalmışdır.

O da bir həqiqətdir ki, bəzən tarixin yarımçıq qoyduğu işləri şəxsiyyətlər başa çatdırır. Bir çox tələyüklü məsələlər kimi, azərbaycanlıların deportasiyasına və soyqırımına tarixi-siyasi qiymət verilməsi məsələsinin də altından iyirminci yüzildə Azərbaycanın ən böyük tarixi şəxsiyyəti olan Heydər Əliyev imza atdı. 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" və 26 mart 1998-ci ildə

imzaladığı "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" tarixi fərmanları ilə Ulu Öndər Heydər Əliyev azərbaycanlıların deportasiyasına və soyqırımına tarixi-siyasi qiymətin banisi oldu.

Həmin fərmanlar müvafiq məsələlərin öyrənilməsi üçün Azərbaycan elmi-ictimai fikrinə güclü təkan verdi. Məsələnin müxtəlif aspektləri ilə bağlı çoxlu araşdırmalar aparıldı, kitablar nəşr olunaraq müxtəlif dillərə tərcümə edildi.

Bu gün Azərbaycanın elmi fikri qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri və birincisi, həmişə olduğu kimi, yenə də ermənilərin tarixi məsələsidir. Bu millət (ermənilər) 500 ildir, kilsələrin küncünə çəkilib, özlərinə saxta tarix yazır, yenə gözləri doymur, bu tarixə hər dəfə yeni əlavələr edir, ərazilərini dünyanın dörd tərəfinə doğru hey uzadır, qədimliklərini dünyanın yaranmasına qədər aparıb çıxarır. Artıq saxta tarix yaratmaq erməni xəstəliyinin simptomlarından birinə çevrilib. İş o yerə gəlib çatıb ki, tək-cə tarixçilər yox, az qala bütün xalq saxta tarix yaratmağa səfərbər olunub. Hətta erməni dilinin və erməni millətinin ən azı səkkiz min illik tarixi olduğunu iddia edirlər. Əslində, bu, tarixşünaslığın bütün metod və prinsiplərinə meydan oxumaqdır. Əgər "tarix Şumerdən başlayır"sa, Şumer isə cəmi-cümlətən 5000 il əvvəl gedib çıxırsa və hətta Nuh peyğəmbərin özü belə bu tarixdən qabağa getmirsə, onda belə çıxır ki, dünya tarixşünaslığı "tarix Şumerdən başlayır" yox, "tarix ermənidən başlayır" deməliymiş.

Vaxtilə Firidun bəy Köçərli ermənilərin bu sayıqlamalarına diqqət çəkərək yazmışdı ki, erməni tarixçilərinin fikrincə, Nuh peyğəmbər gəmidən çıxanda əvvəlcə İrəvan şəhərinin yeri onun gözüne sataşdı və o öz dilində böyük fərəhlə səda etdi: "Yerevume", yəni görünür (ermənicə görünməyə "yerevume" deyilir). Və guya "Yerevan" şəhər adının bünövrəsi belə qoyuldu. Halbuki İrəvan şəhəri 1936-cı ildən etibarən Yerevan adlandırılmağa başlanmışdır.

Lakin indi dünya dəyişib, xalqlar, millətlər tarixlərini təzədən araşdırır, qadağan olunmuş mənbə və sənədləri ortaya qoyur. Və ermənilərin də bütün yalanları üzə çıxır və üzə çıxdıqca məlum olur ki, onlar nəinki başqa millətlərin tarixini, nəinki mədəniyyətini, ədəbiyyatını, musiqisini, mətbəxini, adət-ənənəsini, folklorunu, abidələrini, toponimlərini, hətta adını belə mənimləmişlər. Özlərinə hay, dillərinə hay dili,

millətlərinə hay, əcdadlarına Hayk, atalarına hayrik, vətənlərinə hayrenik, ölkələrinə Hayastan deyən bu etnik toplum necə olur ki, dünyaya özlərini erməni kimi təqdim edir? Görəsən, bu onların haramzadılığından irəli gəlir, yoxsa hay etnosunun dünya tarixində bizim bilmədiyimiz hansısa tarixi şəərəfsizliyinin nə vaxtsa üzə çıxacağından ehtiyat edib dünyada hay adı ilə tanınmaq istəməirlər? Hər halda, fakt faktlığında qalır ki, ermənilərin yüzillər boyu yaratmış olduqları saxta tarix ehramları dağılır. Ermənilərin indiki nəslə bu dağılan ehramların qopub tökülən daşları altında qalmamaq üçün bütün vasitələrə əl atmaq məcburiyyətindədirlər. Hətta öz tarixlərini nəinki səkkiz min il, lazım gəlsə, on səkkiz min il də qədimə aparmağa hazırdırlar, təki dünya "erməni həqiqəti"ni şübhə etməsin, əsl həqiqəti görüb "erməni həqiqəti"ndən imtina etməsin.

Lakin tarix başqa şey deyir. Tarix sübut edir ki, eramızın XV yüzilinə qədər Cənubi Qafqaza heç bir aidiyyəti olmayan bugünkü ermənilər (haylar) XV yüzildən etibarən nəinki Cənubi Qafqaza gəlməyə, həm də bu yerlərin erməniləşdirilməsi üçün ciddi addımlar atmağa başlayıblar. Məsələn, Matendaranda saxlanılan kupçaya (mülkiyyət sahibliyini təsdiq edən sənədə) görə, 1431-ci ildə İranın Maku şəhərindən olan Qriqor adlı bir erməni Əmir Rüstəmdən 540 min Təbriz gümüş dinarına İrəvan xanlığının 8 kəndini satın almışdır. Həmin tarixdən əvvəl Cənubi Qafqazda indiki ermənilərə (haylara) aid bircə mülkün belə olması barədə nə ermənilərin əlində, nə də arxivlərdə heç bir məlumat yoxdur.

1441-ci ildə isə erməni dini kafedrası ilk dəfə olaraq Cənubi Qafqaza ayaq açdı, erməni katolikosluğunun mərkəzi Kilikiyanın Sis şəhərindən əhalisi tamamilə türklər olan İrəvan yaxınlığındakı Üçkilseyə köçürüldü. XVI-XVII yüzillərdə isə Üçkilseyə monastırının vəqf sərəməsi hesabına indiki Ermənistan ərazisində sahəsiz qalmış məbədlərin bərpa olunması prosesi həyata keçirildi. Əslində, bu həmin məbədlərin erməniləşdirilməsi tarixidir. Çünki bu bərpa zamanı həmin məbədlərdəki qədim türk-ermən, türk-alban epigrafiya yazıları silinir, məhv edilir, yerinə qədim "ermənicə" - qrabarca yazılar əlavə olunur, məbədlərin künbəzinə, qapılarının üstünə, divarlarına erməni qriqorian xaçları qazılır, yaxud taxılırdı.

Bununla kifayətlənməyən ermənilər bərpa etdikləri həmin kilsələrin küncələrinə çəkilərək qədim kitabların üzünü köçürür, köçürdüklerini özlərinin xeyirinə saxtalaşdırır, həmin kitabların orijinallarını isə məhv edirdilər. Elə ona görə də erməni kilsəsi yerli əhaliyə, əslində türk olan xristianlara qrabar adlanan kilsə dilində danışmağı qəti qadağan etmişdi. Ona görə də bütün bu kitabların heç birinin üzünün köçürülmə tarixi XV-XVI yüzillərdən qabağa getmir və gedə də bilməz! Ona görə də ermənilər bu gün erməni tarixinə dair qrabar dilində yazılmış bir dənə belə orijinal kitab ortaya qoya bilmirlər. Hamısı qrabarcaya tərcümədir!

Bəs ermənilər kimdir? Ermənilər (tarixi mənbələrdə: ermənlər) indiki Ermənistan ərazisində yaşayan qədim türk boylarıdır. Bir çox tarixi mənbələrin yazdığı kimi, albanlarla hər cəhətdən çox yaxın olan ermənlər, əslində, etnik cəhətdən onlarla eyni xalq idi. Albaniya ərazisində yaşayanlara albanlar, Ərməniyə ərazisində yaşayanlara ermənlər (sonralar: ermənilər) deyirdilər. Hər ikisi də türk olaraq XVII-XVIII yüzillərə qədər eyni taleyi bölüşdü və az bir qismi öz xristianlıqlarını da bu dövrə qədər daşıdı. Amma çox az bir qismi! Çoxları islamlaşdı, islamlaşmayanlar isə öz islamlaşmış etnik (türk) soydaşları tərəfindən dışlanmaya, bəzən isə sərt təpkilərə məruz qaldı. Bu, xalqımız üçün faciəvi bir dövr idi və bu tarixi faciəni xalqımız deyim, atalar sözü, mahnı, şeir, nağıl, dastan şəklində əbədləşdirdi.

XVIII yüzil ermənilərin (ermənlərin) tarixində ən ağırlı dövr oldu. Bu yüzildə ermənilər islamlaşmaqla haylaşmaq arasında qaldılar. XIX yüzil ermənilərin (xristian ermən türklərinin) haylaşması prosesini qəti olaraq başa çatdırdı. Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı və bunun nəticəsində yüz minlərlə hay əhalinin İran və Türkiyədən bura köçürülməsi bu prosesi sona çatdırdı. Həmin tarixdən etibarən ermənilər bir etnos olaraq tarix səhnəsində öz mövcudluqlarını dayandırdılar. Haylaşmış türk ermənilər artıq ermən türklərinin tarix boyu yaratmış olduqları maddi-mənəvi dəyərlərə varislik hüquqlarını da itirdilər. Çünki, əvvəla, onlar ermən (erməni) xalqının çox cüzi bir hissəsini təşkil edirdilər. İkincisi isə, onlar haylaşan zaman təkcə dini təriqətlərini dəyişərək qriqorianlaşmadılar, həm də öz etnik (türk) kimliklə-

rini itirib tamam başqa bir etnik toplumun içində əriyib yox oldular. Yəni haylaşdılar. Türk xristian ermənlərin islamı qəbul edən böyük əksəriyyəti isə xristian dinini islam dini ilə əvəz etsə də, öz etnik-mədəni sistemini dəyişmədi, türk olaraq qaldı, dilini, adət-ənənəsini, folklorunu və s. saxladı, yaşatdı, daha da inkişaf etdirdi. Elə buna görə də "Sarı gəlin" də, "Əsli-Kərəm" də, Sarı Aşıq da Azərbaycan-türk mədəniyyətinin faktı olaraq bu xalqın içində yaşadı, bu xalq tərəfindən yaşadıldı. Belə mədəniyyət faktlarına bu gün ermənilərin iddia qaldırmaq cəhdləri isə mənasız və məntiqsiz cəhddən başqa bir şey deyildir.

Bütün bu məsələlər üzərində niyə ətraflı dayandıq? Çünki bu məsələlərə aydınlıq gətirilməsi bu gün bizə hava, su kimi lazımdır. Elə bu məsələlərdə kifayət qədər aydınlığın olmaması səbəbindəndir ki, bugünkü ermənilər (haylar) bizim və ümumiyyətlə, Qafqazın tarixi ilə bağlı sağa-sola spekulyasiya edir, özləri üçün saxta tarix yaradır, sonra da əllərində qılınca çevirdikləri tariximizi öz tarixləri kimi başımıza endirirlər.

"Haylar həmişə yaşadıkları yerlərin yaramaz sakinləri olublar" - bunu da erməni akademiki Kerop Patkanyan deyib. Bu yerdə aşağıdakı gürcü məsəli də yada düşür: "Erməni gəldi, özü ilə təzə bəla gətirdi". Bəli, haylar Cənubi Qafqaza gəlməklə bütün Qafqaz ellərinə milli qarşıdurma, qisasçılıq, düşmənçilik gətirdilər. Yüzillər boyu çiyin-çiyinə verərək yadellilərə qarşı dayanan Cənubi Qafqaz xalqları arasında nifaq və etimadsızlıq toxumu səpdilər. 1905-ci il qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımı, 1948-1953-cü illər deportasiyası bir-birini əvəz etdi. Nəhayət, 1988-ci il soyqırımı və Qarabağ müharibəsi heç kəsə lazım olmayan bu düşmənçiliyi öz apogeyinə çatdırdı.

Azərbaycan ordusunun 2020-ci il sentyabrın 27-də başlanan Zəfər yürüşü artıq Cənubi Qafqazda pozulmuş nizama düzən verməyə başlayıb. 30 il Azərbaycan torpaqlarını gəmirib yeyən siçanlar indi qaçmağa dəşik axtarır. Bölgədə yeni düzən yaranır və bu düzənin memarı yumruqtək birləşmiş Azərbaycan xalqı, qüdrətli Azərbaycan ordusu və bu xalqın Prezidenti, bu ordunun Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevdir!

Qərbi Azərbaycan həqiqətləri və tarixi saxtakarlıqlar

Abel MƏHƏRRƏMOV,
*Akademik, Əməkdar elm xadimi,
Amasiya Rayon İcmasının sədr*

Qərbi Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış indiki Ermənistan ərazisində - İrəvan, Dərələyəz, Ağba-Şörəyel, Zəngəzur, Göyçə, Loru-Pəmbək və digər bölgələrdə xalqımızın yaşı min illərlə ölçülən maddi və mədəni sərvətləri iki yüz ildən artıqdır ki, ermənilər tərəfindən talan olunur, dağıdılır, müxtəlif yollarla saxtalaşdırılaraq məhv edilir.

Çox təəssüf ki, bu proses çağdaş dövrümüzdə də nəinki davam etməkdədir, hətta daha intensiv xarakter almışdır. Sonuncu - 1987-1991-ci illərin deportasiyası "türksüz Ermənistan" planlarını həyata keçirməyə çalışan və bu məkrli istəklərinə tamamilə nail olan ermənilərə ən münbit şərait yaratdı. Yüzdə yüz illər boyu soyqırımı və repressiya siyasətinin, saxtalaşdırma və erməni yalanları metodologiyasının davam etməsi yalnız Azərbaycanın deyil, eləcə də Cənubi Qafqazın və sülhsevər bəşəriyyətin taleyini təhdid altına alır, qorxulu bir hərəkətə çevrilərək əmin-amanlığa, xalqların dinc yaşayışına ciddi əngəllər törədir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qafqazda geosiyasi gücə çevrilən

bəzi dövlətlərin havadarlığından istifadə edən ermənilər Qərbi Azərbaycandakı əski alban və türk-müsəlman abidələrini, qəbiristanlıqları, karvansaraları, qədim körpüləri və bazarları dağıtmaqla kifayətlənməmiş, milli-mənəvi sərvətlərimizlə də eyni şəkildə barbarcasına davranmışlar. Abidə və ziyarətgahlarımızın dağıdılması, Azərbaycan folklorundan və yazılı ədəbiyyatından, incəsənətindən məqsədli şəkildə istifadə və yaxud plagiatçılıq, muğamlarımızın və xalq mahnılarımızın mənimsənilməsi, Azərbaycan toponimlərinin, yer-yurd adlarının saxtalaşdırılması və mənəvi genosidə uğraması erməni təcavüzünün qlobal səviyyəsini nümayiş etdirir.

Özlərini gah Nuh peyğəmbərin, gah albanların, gah da Urartu tayfalarının törəmələri hesab edən ermənilər milli-etnik köklərini bilmədiklərinə görə dünyanın hər tərəfinə səpələnərək məskunlaşdıqları ərazilərdə aborigen əhalinin maddi və mənəvi sərvətlərini dağıtmaq, onları öz adlarına çıxmaq kimi bədnam xislətlərini heç vaxt tərk etməmişlər. Bu saxtakarlığın, maddi və mənəvi irsimizə edilən təcavüzün nəticəsidir ki, vaxtilə İrəvan şəhərində mövcud olan məscidlərin hamısı darmadağın edilmiş, yalnız biri - Göy məscid qalmışdır ki, onu da Ermənistan hökuməti "Fars məscidi" kimi qələmə verir. Halbuki rus işğalının ilk illərində - 1829-1832-ci illərdə Qərbi Azərbaycan ərazisində kameral təsvir aparən İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, təkcə İrəvan şəhərində 8 məscid mövcud olmuşdur. Milliyyətə polyak olan İ.Şopen İrəvan vilayətinin gəlirləri və hökumət mülkləri idarəsinin sədri vəzifəsində işləyərkən İrəvan məscidlərini də siyahıya almış,

müəyyən qədər bu məscidlər barədə məlumat vermişdir. Həmin məscidlər sonrakı illərin tarixi mənbələrində də bu cür qeyd olunmuşdur: Təpəbaşı məscidi, Göy məscid, Hacı Novruzəli bəy məscidi, Qala məscidi, Hacı Cəfər bəy məscidi, Şəhər məscidi, Sərtib xan məscidi və Dəmirbulaq məscidi. Xalq arasında həm də Hüseynəli xan məscidi kimi məşhur olan Göy məscid yalnız Qərbi Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda ən böyük məscid olmuşdur.

Ümumiyyətlə, tarixi qaynaqlarda 1877-1878-ci illərin statistik məlumatına görə İrəvan mahalında 18, Eçmiədzin qəzasında 17, Sürməlidə 18, Şərur-Dərələyəz qəzasında 47, Ağbaba-Şörəyel mahalında 20-dən çox məscid və came olmuşdur. Lakin bu cür zəngin dini abidələrimiz barədə, təəssüflər olsun ki, keçmiş zamanda danışa bilirik. Ən dəhşətli isə odur ki, erməni cinayətkarları nəinki bu müqəddəs dini ibadət yerlərini dağıtmış, həm də içərisindəki adamlarla birlikdə məhv etmişdilər. Məsələn, Şah İsmayıl məscidi 1510-cu ildə bu görkəmli Səfəvi hökmdarının əmri ilə inşa edilmişdi. 1918-ci ildə erməni qətlamlarının tüğyan etdiyi bir zamanda azərbaycanlı müsəlmanları məscidə doldurub neft tökərək yandırmışdılar. Görkəmli şərqşünas İ.M. Dyakanovun "Predistria armyanskoqo naroda" (Erevan, 1968 s.117) adlı əsərində Göy məscidin iki dəfə ermənilər tərəfindən yandırıldığı tarixi faktlar əsasında qeyd edilir: 1918-ci və 1955-ci illərdə. Alim göstərir ki, Göy məscid ikinci dəfə 1955-ci ilin martında din xadimi Mustafa Aruz oğlu, onun həyat yoldaşı və 22 nəfər dindarla birlikdə yandırılmışdı. 1988-ci ildə isə ermənilər məscidə od vurub yandırdılar, 1995-ci ildə İranla Ermənistan Respublikası arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Göy məscid rekonstruksiya edilərək, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, "Fars və yaxud İran məscidi" kimi xarici qonaqlara təqdim edilir.

Boya-başa çatdığım Ağbaba-Şörəyel mahalında da məscid və camelər, pirlər və ziyarətgahlar erməni təcavüzünə məruz qaldı, yaşayış binaları, qədim tikililər yerlə yeksan edildi. Din adamları güllələndi, təqib və işgəncələrə məruz qaldılar. Qırmızı terrordan yaxa qurtarmaq üçün ata-baba ocaqlarını tərk edib qürbət ellər-

də ömürlərini başa vuranların taleləri bu gün də məlum deyildir.

Mənim doğma kəndim Güllübulaqdakı məscid XIX əsrin ortalarında tikilmişdi. Keçən əsrin 30-cu illərində də dini ocaq kimi kənd camaatına xidmət edən məsciddə ibadət etmək, dini ayinlər keçirmək sonralar qadağan olunmuş, kənddə kolxoz qurulandan sonra anbara çevrilmişdi. Ateizm şüarı altında özlərinin çirkin planlarını həyata keçirən erməni sovinistləri sovet hakimiyyəti illərində daha da azğınlaşıb misli görünməmiş vəhşiliklər həyata keçirdilər. XIX əsrin sonlarında inşa edilmiş Balıqlı kəndindəki cameyə bir müddət toxunulmasa da, 2000-ci illərin başlanğıcında burada məskunlaşmış Boqdanovka (keçmiş Qocabəy) rayonunun Bavra kəndinin erməniləri tərəfindən dağıldı. İndi bu camenin xarabalıqları qalmışdır.

Ağbaba-Şörəyel mahalında 1988-ci ilə qədər mövcud olmuş Öksüz ocağı, Süddaşı piri, Ocaq-qaya ziyarətgahı, Dərə ocağı, Qaragüney piri və daha neçə-neçə müqəddəs yerlər erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır. Zəngibasar rayonunun Cəfərabad kəndindəki türbənin, onun yaxınlığındakı müsəlman qəbiristanlığının izitozu da qalmamışdır. Ürək ağrıdan belə misalların istənilən qədər sayını artırmaq olar. Ən acınacaqlısı isə odur ki, əsas çar Rusiyası tərəfindən qoyulan bu mənfur siyasət SSRİ dövründə daha geniş vüsət aldı. Xalqımızın maddi-mənəvi xəzinəsinə edilən qəsdlərə, törədilən qanlı cinayətlərə sovet hökuməti yeni rəvac verdi, nə qədər gülünc görünsə də, Ermənistan Respublikası 1972-ci ildə "Xalqlar dostluğu" ordeni ilə təltif olundu. Halbuki erməni millətçiləri tarix boyu xalqlar arasında dostluğu yox, xüsusilə də azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliyi gücləndirməklə məşğul olmuşlar. Ermənistan dövlətinin ilk prezidenti Levon Ter-Petrosyanın dediyi sözlər erməni daşnaklarının Qərbi Azərbaycanda müntəzəm şəkildə etnik təmizləmə apardıqlarını, başqa xalqlara antihumanist münasibətlərini açıq-aydın ifadə edir: "O şeyi ki biz iki-üç il ərzində etdik, digərləri bunu 600-700 il ərzində edə bilməyibdir. Biz Ermənistanı digər xalqlardan təmizlədik".

Qərbi Azərbaycandakı sonuncu - Mıqrı rayonundakı Nüvədi kəndi 1991-ci il avqustun 9-

da erməni millətçilərinin hücumlarına və zorakı təzyiqlərinə tab gətirməyib boşaldıldıqdan sonra Ermənistan Respublikası monoetnik bir dövlətə çevrildi. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında "türksüz Ermənistan" əməliyyatı başa çatdırıldı. Bütövlükdə Ermənistanın 6 şəhərindən, 22 rayonundan 250 mindən artıq azərbaycanlı vəhşicəsinə qovuldu, yüzlərlə məscid yer üzündən silindi, qəbiristanlıqlar dağıdıldı, onlar da qarətlərə məruz qaldılar.

Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin qədim tarixindən soraq verən Bayburt qalası, İrəvan qalası, Gümrü qalası, Kafır qalası və digər qalalar, Papaqçı, Kömürçü, Tağlı, Hacı İlyas, Culfa, Sulu, Gürcü kimi karvansaralar, Gedərçayın, Zəngi çayının, Vədi çayının üzərində salınan daş körpülər dağıdılmış, ya da toponimik soyqırımına məruz qalaraq adları qondarma erməni sözləri ilə əvəz olunmuşdur.

Kommunist rejiminin yalançı beynəlmiləçilik ənənələri gözədən pərdə asmaq üçün qondarma vasitə idi. O dövrdə Azərbaycan, gürcü və erməni dillərində hər həftənin bir günü radioda verilişlər aparılır, mahnılar oxunur, xalqlar dostluğu təbliğ edilirdi. Lakin erməni millətçiləri qatı daşnak, Azərbaycan xalqının cəladı Andranik Ozanyanın şəninə nəğmələr qoşur, rayon və kəndlərdə onun heykəllərini ucaldırdılar. Ermənilərin bu əməllərini sovet hökuməti və onun rəhbərləri görsə də, susurdu.

Mənim də mənsub olduğum ailə üç dəfə deportasiyaya məruz qaldığından gah Ağbaba-Şörəyel mahalında, gah İrəvanda, gah da Ağdamda məskunlaşıb yaşamağa məcbur olmuşdur. IX sinfi İrəvandakı Kirov adına Azərbaycanlı orta məktəbində oxuduğuma görə 1960-cı illərin İrəvanı indi də gözələrimin önündə canlanır. Ancaq erməni şovinistlərinin dağıdıb tar-mar etdikləri və 60-cı illərə qədər salamat qalan qədim Azərbaycan abidələrindən heç bir əsər-ələmət qalmamışdır. Yaxşı yadımdadır, vaxtilə mənim yaşadığım Ömər Xəyyam küçəsinin adı dəyişdirilərək Ter-Qabrielyan adlandırıldı, sonrakı illərdə bu cür mənəvi genosid daha amsız şəkildə həyata keçirilmişdir. Azərbaycan xalqının qədim mədəni mərkəzlərindən olan İrəvanın tarixi-mədəni görkəmi tamamilə məhv edilmişdir.

Qərbi Azərbaycanın mətbuatı, təhsili, səhiyyəsi, mədəni-maarif sistemi tamamilə dağıdıldı. Yüzlərlə mədəniyyət evi və klub, kitabxana və xəstəxana, müalicə ocaqları, səkkizillik və orta məktəblər bağlandı. Hələ Böyük Vətən müharibəsi illərində İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Texnikumunun fəaliyyətinə son qoymaq üçün ermənilər müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. Burada təhsil alan tələbələrin sayını azaltmaqdan ötrü onları təhsillərini başa vurmamış guya müvəqqəti olaraq kənd məktəblərinə müəllim göndərir, təyinat müddəti bitdikdən sonra işə öz ixtisasları üzrə texnikuma bərpa etmir, beləliklə, çirkin məqsədlərinə nail olurdular. İrəvan Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi də belə hiyləgər siyasətin qurbanı oldu.

"Böyük Ermənistan" xülyası xalqımıza qarşı törədilmiş etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımı siyasətini gerçəkləşdirmək üçün erməniləri dəfələrlə qanlı qırğınlar və müharibə ocaqları yaratmağa sürükləmişdir. Bu qanlı müharibələrin, fitnəkar və qeyri-insani əməllərin nəticəsində Qərbi azərbaycanlıların maddi və mənəvi xəzinəsinə sağalmaz yaralar vurulmuşdur. Uzun illər belə addımlar atmağa cəsarət edən erməni cinayətkarlarının qarşısı bütün sahələrdə olduğu kimi, bu istiqamətdə də Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qətiyyətlə alındı. Ümummilli Liderimizin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanında deyilir: "Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışdılar".

Dərin siyasi, hüquqi və ideoloji əhəmiyyət daşıyan bu tarixi fərman saxtalaşdırılmış erməni tarixini yaradan daşnakların törətdikləri cinayətlərin gerçək mahiyyətini dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında misilsiz bir sənəddir. Məhv edilmiş, soyqırımına və təcavüzə uğramış, təhrif olunmuş Qərbi azərbaycanlıların mənəvi sərvətlərini bərpa edib həqiqətləri ol-

duğu kimi mütərəqqi bəşəriyyətə çatdırmaq bu gün ən aktual məsələlərdən biridir.

"Sarı gəlin", "İrəvanda xal qalmadı" (əslində "İrəvanda xan qalmadı" - A.M.) və s. xalq mahnıları, "Köçəri", "Uzundərə" və digər oyun havaları, onlarla əfsanə və rəvayətlər, bir sözlə, əsl sahiblərinin yolunu gözləyən mənəvi sərvətlərimiz erməni plagiatçılığının qurbanı olmuşdur. Başqa bir nümunə: Fəzil İrəvaninin (XIX əsr) "Bülbül və qızılgül" əsəri 1812-ci ildən başlayaraq müxtəlif adlarla rus, erməni, fransız, alman dillərində Sankt-Peterburqda, Parisdə və digər Avropa şəhərlərində çap olunaraq böyük şöhrət qazanmışdır. Əsərin müəllifi isə bütün nəşrlərdə Xocen Markar Geğamyan göstərilir. Azərbaycan dilini yaxşı bilən bu erməni bir dəfə də olsun əsərin gerçək müəllifinin - Fəzil İrəvaninin adını çəkməmişdir.

Qərbi Azərbaycandakı yer-yurd adları da toponimik soyqırımına uğramışdır. 1935-ci ildən etibarən Qərbi Azərbaycandakı yaşayış məntəqələrinin adları saxta erməni sözləri ilə əvəz olundu. Mütəxəssislərin araşdırmalarına görə, 1935-1973-cü illərdə 465, 1992-ci ildə 97 azərbaycanlı kənd adı dəyişdirilərək ləğv edilmişdir. Halbuki Z.Korkodyanın "Sovet Ermənistanının əhalisi" (erməni dilində, Yerevan, 1932) adlı kitabında 2310 kənddən 2000-nin adı türk-Azərbaycan mənşəli toponimlər olmuşdur.

Sonuncu deportasiyadan sonra indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin hamısının adları erməniləşdirilmişdir. Onların mənfur əməlləri nəticəsində xalqımızın etno-tarixi və milli-genetik köklərinin ən önəmli göstəricilərindən olan ozan-aşıq sənətinə sağalmaz yaralar vurulmuşdur. Bu gün bir nəfər də olsun azərbaycanlının yaşamadığı Qərbi Azərbaycanda ermənilər zor gücünə aşığı sənətinin tarixi mövcudluğuna son qoymuşlar. Göyçə, Ağbaba, Dərələyəz, İrəvan aşığı mühitləri dağıdılaraq sıradan çıxarılmış, bu aşığı mühitlərində fəaliyyət göstərən sənətkarlar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş, pərakəndə halda məskunlaşdıqları ərazilərdə sənət ənənələrini bu və ya digər dərəcədə davam etdirməyə məcbur olmuşlar. Azərbaycan aşığı yaradıcılığının zirvəsi sayılan Aşıq Ələsgərin Ağkilsə kəndindəki qəbirüstü abidəsi dağıdıl-

mış, neçə-neçə el sənətkarının məzarları yağı tapdağı altında qalmışdır. Lakin erməni yalanları müvəqqəti olaraq nə qədər ayaq tutsa da, Azərbaycan həqiqətləri qarşısında diz çökməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin sərkərdəlik məharəti və yüksək diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Qarabağ düşmən işğalından azad olunduğu kimi, Qərbi Azərbaycan da erməni əsarətindən xilas olacaqdır. Qərbi azərbaycanlılar dinc və ləyaqətli şəkildə doğma yurdlarına qayıdacaq, maddi və mənəvi sərvətlərimizi mənimsəməyə çalışanları tarix qarşısında susduracaqlar. Möhtərəm Prezidentimiz İ.H.Əliyevin dediyi kimi: "Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Zəngəzur, Göyçə mahallarıdır. Bunu gənc nəsil də, dünya da bilməlidir. Mən şadam ki, bu məsələ ilə bağlı-bizim əzəli torpaqlarımızın tarixi ilə bağlı indi sanballı elmi əsərlər yaradılır, filmlər çəkilir, sərgilər təşkil olunur. Biz növbəti illərdə bu istiqamətdə daha fəal olmalıyıq və dünyanın müxtəlif yerlərində sərgilər, təqdimatlar keçirilməlidir. Çünki İrəvan bizim tarixi torpağı-mızdır və biz azərbaycanlılar bu tarixi torpaqlara qayıtmalıyıq. Bu, bizim siyasi və strateji hədəfimizdir və biz tədricən bu hədəfə yaxınlaşmalıyıq".

Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin uzaqgörənliklə müəyyənləşdirdiyi bu hədəf Qərbi Azərbaycandakı memarlıq abidələrinin, təmiz türk mənşəli toponimlərimizin, erməniləşdirilmiş nağıl və dastanlarımızın, saxtakarlıqla mənimsənilmiş xalq mahnılarımızın, oyun havalarımızın xilas və yenidən canlanması deməkdir. 2024-cü il sentyabrın 30-da Bakıda Aşıq Ələsgərin abidəsinin açılışı bu istiqamətdəki hədəflərin ən əlamətdar təzahürlərindən biridir. İ.H.Əliyev abidənin açılışında çıxış edərək demişdir: "Gün gələcək biz Aşıq Ələsgərin ermənilər tərəfindən dağıdılmış abidəsinə bərpa edəcəyik və Ağkilsə kəndində buna oxşar mərasim keçirəcəyik".

Müzəffər Ali Baş Komandanın bu sözləri böyükdən kiçiyə hamını səfərbər edir. Bütün Azərbaycan xalqı, o cümlədən Qərbi azərbaycanlılar o günü səbirsizliklə gözləyir. O gün mütləq gələcəkdir!

Görkəmli dövlət xadimi *İlyas Vəkilov - 120*

Sadiq QURBANOV,
*Milli Məclisin Təbii ehtiyatlar,
energetika və ekologiya komitəsinin sədri*

XX yüzilliyin əvvəlləri
Azərbaycan tarixinin
ən təlatümlü vaxtları

dir. Çar Rusiyasında gedən inqilabi proseslər, Azərbaycanda milli düşüncənin təşəkkül tapması fonunda soyqırımlar və deportasiyalar müşayiət olunan hadisələr bu ziddiyyətli tarixi şəraitin öyrənilməsinə şərtləndirir. Belə təbəddülatlar dolu bir mühitdə formalaşan şəxslərdə milli düşüncə, müstəqillik duyğuları özünü qabarıq göstərir. Bu cür tarixi dövrləri araşdırmaq onları gənc nəslə çatdırmaq milli prioritetlərimizdən olmalıdır. Eyni zamanda tarixi keçmişimizi dərinlən öyrənmək, onun ibrətamiz dərslərini gənc nəslə çatdırmaq, onlara milli düşüncəni aşılamaq ən vacib məsələlərdən biridir.

Belə tarixi ziddiyyətlər dolu dövrdə dünyaya göz açmış görkəmli dövlət xadimi İlyas Vəkilovun həyat və fəaliyyəti bizim üçün ən gözəl nümunələrdən biridir. Onun fəaliyyəti üç fərqli formasiyada - çar Rusiyası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan SSR kimi bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən dövrləri əhatə edir.

Onun həyatının ən ziddiyyətli və gərgin dövrləri məhz Sovetlər Birliyi dönməsinə təsadüf edir. Sovetlər Birliyi dövründə bütün əsilzadə nəsilər kimi Vəkilovlar nəslə də ağır repressiyalara məruz qalıb. İ.Vəkilovun doğma qardaşı Əli bəy Vəkilov repressiya qurbanı olmuşdur. Digər qardaşı Azərbaycanın ilk hüquqşünaslarından olan Həsənəli Sultan bəy Vəkilov isə Sovetlər Birliyi qurulduqdan sonra mühacirətə getməyə məcbur olmuşdur.

Həmin dövrün həqiqətlərini gözlərimiz önündə canlandıraq üçün İlyas Vəkilovun qardaşı qızı dünyaşöhrətli Leyla Vəkillinin bir xatirəsini yada salmaq yerinə düşərdi. Leyla Vəkilli öz xatirələrində bildirir: "Mən atamın öz doğmalarının, qardaşları İlyas və Qəzənfərin necə həsrətini çəkdiyini, onun iztirablarını hiss edirdim. Odur ki, bu iztirablara və həsrətə son qoymaq üçün universitetə qəbul olarkən Fransadakı Sovet səfirliyinə gedərək bildirdim ki, mənim Sovetlər Birliyində İlyas və Qəzənfər adlı əmilərim var və mən onlarla əlaqə yaratmaq istəyirəm. Sevinə-sevinə evə gəlib atama dedim ki, mən artıq böyük qızam, bu gün çox böyük bir iş gördüm. Sovet səfirliyinə gedib əmilərimi axtarmaq üçün müraciət etdim. Atam çox hirs-ləndi və dedi: Sən nə etmişən? Onları orada incidəcəklər. Mən əvvəlcə atamın hirs-lənməyini anlaya bilmədim. Sonralar başa düşdüm".

Özünəməxsus xarakterik cizgiləri olan İlyas Vəkilov heç vaxt öz milli və soy kimliyindən imtina etməmişdir. Mənsub olduğu nəslin Qazax sultanlığı, İrəvan xanlığı və Şərur-Dərələyəz qəzasında böyük mülklərə və idarəetmə hüququna malik olması səbəbi ilə sovetləşmə dönməində bu soydan olanlar ağır repressiyalara məruz qalmış və bir

çoxları öz soyadını dəyişməklə repressiyadan qurtulmağa çalışmışlar. Lakin öz soy-kökünə bağlı olan İlyas Vəkilov böyük bir sevgi ilə bu soyadı daşımağa davam etmişdir.

Beləliklə, İlyas Sultan bəy oğlu Vəkilov 20 mart 1905-ci il tarixində Şərur-Dərələyəz qəzasının Çivə kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Çivə kəndindəki mədrəsədə almışdır. Bundan sonra 1923-cü il tarixində Bakıda hərbi məktəbdə ali təhsilə yiyələnərək böyük komandiri rütbəsi almışdır (1927). Sonra Azərbaycan SSR Xalq Ədliyyə Komissarlığında xüsusi şöbə rəisinin müavini və rəisi işləmişdir (1927-1929).

Moskva Kommunist Təربiyəsi Akademiyasında təhsilini (1929-1931) başa vurduqdan sonra Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi sisteminə işləmiş (1931-1935), ixtisasını artırmaq üçün Moskvada Ümumittifaq Plan Akademiyasında təhsilini davam etdirmişdir (1935-1938). Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri olmuş (1938-1949), otuz ilə yaxın müddətdə (1949-1978) Bakı Şəhər Soveti plan komissiyasının sədri işləmişdir.

İlyas Vəkilov "Oktyabr inqilabı", "Şərəf nişanı" ordenləri, "Qafqazın müdafiəsi uğrunda" medalı, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri fərmanları ilə təltif edilmişdir. Dəfələrlə Bakı Şəhər Sovetinin deputatı və İcraiyyə Komitəsinin üzvü, Azərbaycan KP Bakı Komitəsinin üzvü seçilmişdir.

İlyas Vəkilov 2 iyun 1987-ci il tarixində Bakı şəhərində vəfat etmişdir. Dəfn komissiyasına professor Abbas Zamanov rəhbərlik etmişdir.

İlyas Vəkilovun ən yaxın dostlarından olan professor Abbas Zamanov haqqında da bir neçə kəlmə demək istəyirəm. Cəfər babamın ziyalı nümunəsi hesab etdiyi, bizə həmişə örnək göstərdiyi parlaq şəxsiyyətlə şəxsi münasibətləri bizim bu insana qarşı marağımızı artırırdı. Milli dəyərlərə bağlı bu insanların bir-biri ilə əlaqəsi təsadüfi deyil.

İlyas Vəkilov hər iki tərəfdən əsilzadə nəslinə mənsubdur. İlyas Vəkilovun atası Sultan bəy Şərur-Dərələyəz qəzasının ən böyük mülkədarı Həsənəli Sultan Vəkilovun nəvəsidir.

Anası Şirin xanım Səfiyeva Şərunun ən köklü ailələrindən olan Səfiyevlər ailəsindəndir. Şirin xanımın mənsub olduğu Səfiyevlər nəslə Azərbaycan xalqına Abo Fətəli bəy Düdənginski, görkəmli maarifçi Tağı bəy Səfiyev, dünyaşöhrətli rəssam İbrahim Səfi və başqa şəxsləri bəxş etmişdir.

İlyas Vəkilovun Ümummilli Lider Heydər Əliyevlə yaxın münasibətləri olmuşdur. Onun Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri olduğu (1938-1949) dövrdə bir müddət Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetində birlikdə çalışmışlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İlyas Vəkilovun Naxçıvanda Xalq Daxili İşlər Komissarlığına rəhbərlik etdiyi dövrdə həmin qurum xüsusi xidmət orqanı funksiyasını həyata keçirirdi. İlyas Vəkilovun xüsusi xidmət orqanına rəhbərlik etməsi ona öz nəslindən olan insanların sovet rejiminin repressiya aparatından qorunmağına imkan yaratmışdır. Eyni zamanda o, bəy nəslindən olan çox sayda şəxslərin repressiyalardan, həbslərdən qorunmasına yardımçı olmuşdur.

Sonralar Heydər Əliyev respublika rəhbəri olduğu dövrdə İlyas Vəkilov (1949-1978) Bakı Şəhər Soveti plan komissiyasının sədri vəzifəsində işləyərkən yenidən birlikdə çalışmışlar. Onlar işgüzar münasibətlərində hüququn aliliyini rəhbər tutmaqla bərabər, eyni zamanda böyük-küç, dostluq kimi milli xüsusiyyətlərimizi də unutmamış, dahi siyasətçi Heydər Əliyev daima İlyas Vəkilovun şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmışdır.

İlyas Vəkilovun tərcümeyi-halını araşdırarkən onun müxtəlif istiqamətlərdə olan maraqlı fəaliyyəti

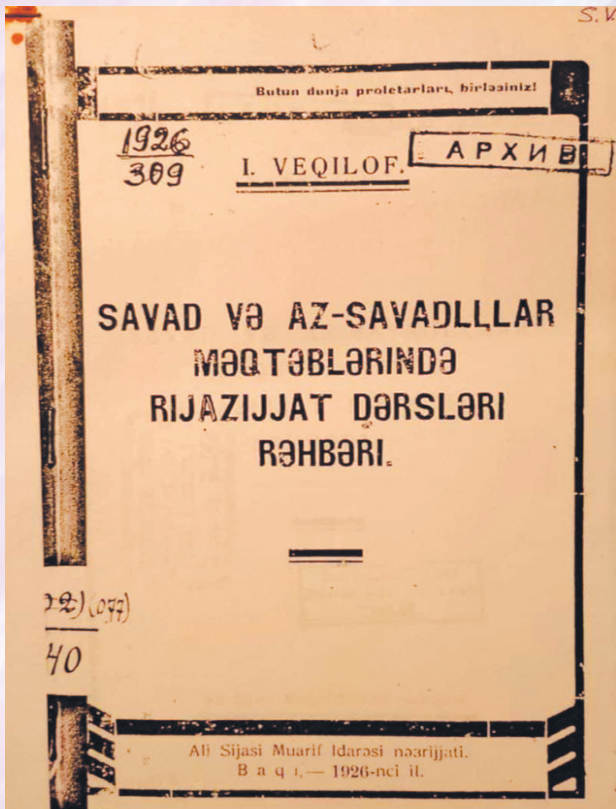
yətləri ilə rastlaşdıq. İlyas Vəkilov daim dövlət vəzifələrində çalışmasına baxmayaraq, həyatda həmişə elm adamları ilə yaxın dostluq münasibəti yaratmışdır. Onun ən yaxın dostları akademik Yusif Məmmədəliyev, professor Abbas Zamanov, Xalq şairi Səməd Vurğun, professor Mehdixan Vəkilov və b. olmuşdur.

Azərbaycan elm tarixinə öz töhfəsini verən İlyas Vəkilovun yazdığı dərsliklər barədə danışarkən, təbii ki, tariximizin bir parçası olan SSRİ dönməindən bəhs etməyə bilmərik. Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan elm tarixinin vacib bir komponenti də SSRİ dönməidir. SSRİ-nin qurulduğu

Dərsliklər Siyasi Maarif İdarəsi tərəfindən 1926-cı ildə nəşr edilmişdir.

Dərsliklər latın qrafikasında yazılmışdır. Təbii ki, dərsliklər o dövrün reallıqlarına və əhalinin savad səviyyəsinə uyğun olaraq sadə və anlaşılan bir dildə qələmə alınmışdır. Kitabların adından da görünür ki, həmin dövr üçün əhali savad səviyyəsinə görə iki kateqoriyaya ayrılmışdır: savad və az-savad səviyyəsi.

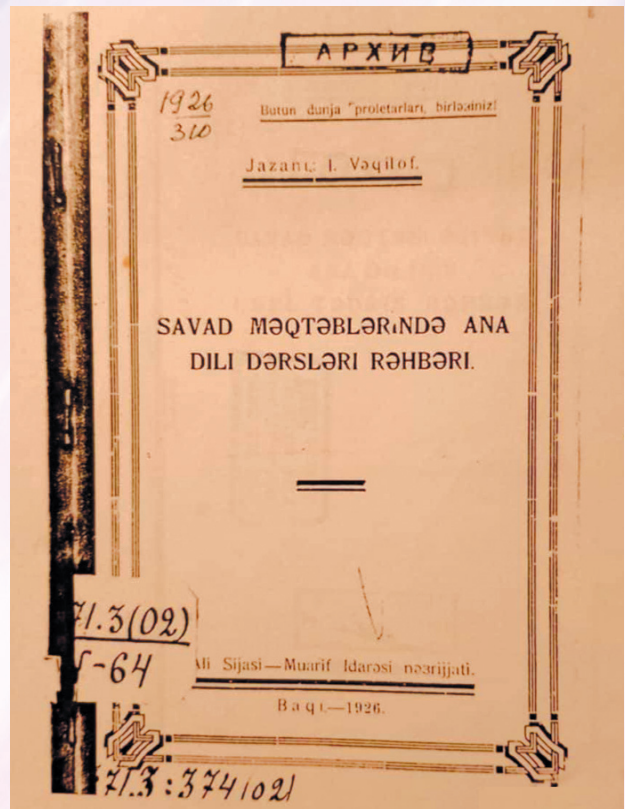
İlyas Vəkilovun müəllifi olduğu "Riyaziyyat" dərsliyi savad və az-savad səviyyəsində, "Ana dili" dərsliyi isə savad səviyyəsində olan əhali qrupu üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ilk dönmədə "SSRİ-də kütləvi savadsızlığın aradan qaldırılması" Dövlət Proqramı çərçivəsində sovet adamlarına minimum icbari orta təhsilin verilməsi proqramı 100 faiz icra edilmişdir. Şübhəsiz ki, savadsızlığın aradan qaldırılmasında dərsliklər mühüm rol oynayır. İlyas Vəkilov da Azərbaycan elm tarixinə iki dərslik bəxş edib.

İlyas Vəkilov 1926-cı il tarixində 21 yaşında iki dərslik yazmışdır. Dərsliklər "Riyaziyyat" və "Ana dili" fənlərini əhatə etməklə bu cür adlanır:

1. "Savad və az-savadlılar məktəbində riyaziyyat dərsləri rəhbəri";
2. "Savad məktəblərində ana dili dərsləri rəhbəri".

Görkəmli dövlət xadimi İlyas Vəkilov şairtəbiətli şəxs olmaqla bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, "Didəvan" adlı irihəcmli poema yazmışdır. Poemanı özündən şəxsən dinləyən yaxın qohumu İsa Əhməd bəy oğlu Vəkilov və akademik İsa Həbibbəyli onun poetik düşüncəsini çox bəyənməmişlər. Qeyd etməliyəm ki, İlyas Vəkilov poeziyaya, ədəbiyyata bağlı bir adam olsa da, heç vaxt şeirlərini çap etdirmək bərsində düşünməmişdir.

120 illik yubileyini qeyd etdiyimiz İlyas Vəkilova həsr edilmiş bu yazı onun parlaq şəxsiyyətinə kiçik bir töhfədir. Ruhu şad olsun!

Gümrü avtovağzalı, siyasi büro və 35 qəpiklik daraq

"Salxım söyüd"lü bulaq

Hikmət BABAOĞLU,
Milli Məclisin deputatı

- Mənə də bir daraq alarsan, ancaq qablı olsun.

- Axı qablı daraq 35 qəpikdir, sən isə 20 qəpik verirsən.

- İndi yoxumdur, sən üstünə 15 qəpik qoy, al. Mən sonra sənə verərəm.

- Yaxşı....

Bu dialoq sinif yoldaşım ilə mənim aramda 1982-ci ildə keçən dialoq idi. Məsələ onda idi ki, bizim kimi yeniyetmələrin yolu şəhər dediyimiz Leninkanaya, yəni indiki Gümrüyə bir neçə ayda yalnız bir dəfə düşə bilərdi. Çünki kəndimizdən (Amasiya rayonunun Göllü kəndi) şəhərə 53 km. idi və gediş-gəliş o qədər də asan deyildi. Ona görə də kimin yolu düşsə, dostların ehtiyacını qarşılamaq üçün belə vasitələrdən istifadə edirdik. Gümrü şəhərinin avtovağzalı yarım dairəvi, ancaq geniş bir meydançada yerləşirdi. Meydanın bir küncündə "Nərdivanlı dükən" (əslində bu dükən Gümrüdə yerləşən hazırkı 102-ci baza dediyimiz bazanın əsgər və zabıt heyəti üçün nəzərdə tutulmuş və hər şeyin daha ucuz satıldığı hərbi ticarət mərkəzi idi) dediyimiz bir dükən var idi. Bu dükəndə kənd uşağının ehtiyaclarını qarşılayacaq hər şeyi tapmaq olurdu. Məsələn, da-

raq, ayaqqabıları təmizləmək üçün fırça və krem, cib güzgüsü, saçların formasını qorumaq üçün xüsusi kosmetik yağ, odekalon və s. Ona görə də avtobusdan enər-enməz dərhal bu mağazaya baş çəkir, lazımı sifarişləri bəribaşdan alırdı ki, sonradan pul xərclənib qurtarar və almalı olduğumuz əşyaları ala bilmərik. Meydanın düz ortasında isə iki böyük "salxım söyüd" adlandırdığımız söyüd ağacı, hər ağacın altında isə daima su axan iki novlu bulaq vardı. Bir qədər aralıda elə yarım dairəvi formada düzəldilmiş stenddə ozamankı sovet rəhbərliyinin və siyasi büro üzvlərinin plakat-portretləri yerləşdirilmişdi. Avtobus vağzalına çatan kimi, valideynlərimdən ayrılıb, ilk növbədə, dostların mənə əmanət etdikləri pulu bir daha sayaraq "Nərdivanlı dükənə" daxil oldum. Onların sifarişlərini alıb sonra şəhərdə valideynlərimi tapacaqdım...

Azərbaycanlıların Gümrü marşrutu

Gümrü çox da böyük şəhər olmadığı üçün bu iş o qədər də çətin deyildi - univermaq, parça mağazaları, sonra İrəvanda yerləşən məşhur "Nairi" zavodunun qızıl dükənləri və nəhayət, kolxoz bazarından alış-veriş edib yenidən avtovağzalına dönmək. Mənim üçün ən maraqlı və dəyişik marşrut imkan tapan kimi "Köhnə Univermaq" deyilən və artıq o qədər də məşhur olmayan univermağın yanında elə köhnə bir idman zalında 1980-ci ildə Moskvada keçirilən Yay Olimpiadasında ağırliq kaldırma üzrə

olimpiya çempionu olmuş əslən Gümrülü Yuri Vardanyanın zaldakı məşqlərinə baxmaq idi. Çünki mən də kəndimizdəki, sovet hökuməti qurulanda zəngin olduğu üçün, kulak, (sinfi düşmən) elan edilərək Qazaxıstana sürgün edilmiş babamdan bizə miras qalmış "Xırman"ı həmyaşıdlarımla ağırlıqqaldırma, gülüş, atletika və s. idman növləri üzrə məşq etdiyimiz bir növ idman zalına çevirmişdim. Yuri Vardanyanın məşqlərinə isə ağırlıqqaldırma texnikalarını öyrənmək üçün çox həvəslə baxır, hər dəfə şəhərə gedəndə mütləq onun məşq etdiyi könhə idman zalına baş çəkirdim. Elə bu dəfə də eyni marşrut üzrə hərəkət edəcəm, sonda isə Gümrü kolxoz bazarının arxa tərəfində bir porsiyonu 3 manata satılan dadlı lüləkəbab yeyib kəndimizə dönəcəkdim.

Sən saydığını say ...

Dostlarımla sifarişlərini alıb "Nərdivanlı dükan"ı tərk etmişdim ki, yaxınlıqdakı məktəbdən çıxıb evlərinə doğru gedən həmyaşıdlarımla siyasi büro üzvlərinin portretlərinin önündə dayandıqlarını gördüm. O zaman Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Büro üzvlərinin portretləri bütün müttəfiq respublikalarda ən görkəmli yerdə əlifba sırası ilə düzülürdü. Mərkəzi Komitənin Baş katibinin portreti nisbətən böyük ölçüdə ayrıca, digər büro üzvlərinin portretləri isə eyni standart ölçüdə əlifba sırası ilə düzülürdü. Heydər Əliyev Siyasi Büroya üzv seçildikdən sonra əlifba sırası ilə Andropovdan sonra Aliyev soyadı gəldiyi üçün onun şəkli ikinci sıraya qoyulurdu. Ermənilər isə buna dözə bilmirdilər. Rəsmi şəxslər bunu qəbul etməyə məcbur olsalar da, hüquqi məsuliyyət yaşına çatmamış yeniyetmə və uşaqlar Heydər Əliyevin portretinə qarşı müxtəlif təxribatlar edirdilər. Növbəti belə hadisəyə isə, görünür, mən şahidlik etməli olacaqdım. Məktəbdən çıxan erməni uşaqlarından biri əlindəki qələm ilə Heydər Əliyevin portretinə yaxınlaşaraq onun üzərini yazmağa başladı. Əslində, bunu nə üçün etdiklərini dərinlən anlamasam da, atamın evdəki söhbətlərindən bildirdim ki, ermənilər

Heydər Əliyevin Siyasi Büro üzvü seçilməsindən çox möhkəm narahat olublar.

Heydər Əliyevin Siyasi Büroya üzv seçilməsi Ermənilərin milli matəmi

Atam kənd sovetinin sədri vəzifəsində çalışırdı və rayon sovetinin deputatı idi. Bir gün rayon sovetinin iclasından qayıtdıqdan sonra danışdı ki, ermənilər yaman yasa batıblar. Heydər Əliyevin Siyasi Büroya seçilməsini matəm kimi qəbul edirlər. Amma nə bir oldu! Heç özlərinə gələ bilmirlər. Əslində, bu sözlər və ermənilərin yasa batmağı Heydər Əliyevin böyüklüyünün göstəricisi idi. Eyni zamanda atamın bu sözləri bizi Heydər Əliyev təəssübkeşi edirdi. Ona görə də indi ermənilər onun portretini cızarkən mən əsla sakit dura bilməzdim. Anı qərarla portreti qaralayan həmyaşıdımın yaxasından nə vaxt necə yapışdığından özümün də xəbərim olmadı. Erməni ilə bir-birimizi söyürdük - "şun dığa" (it oğlu) - "şun dığa dues" (it oğlu sənən). Ən az təhqiramiz söyüşümüz bu idi. Birdən ləhcəmdən mənim türk olduğumu anladılar və kollektiv şəkildə "geğdot türk" (natəmiz türk) deyib üstümə düşdülər. Vəziyyətin qeyri-bərabər olduğunu görüb əllərindən çıxıb uzaqlaşmaq istədim. Ermənilər isə məni təqib edirdilər.

Gümrü bazarında lavaş şöbəsi

Bazarın sahəsi olduqca geniş idi. Ancaq şəhər tərəfdən girəcəkdə qara Güllübulaq daşından tikilmiş ikimərtəbəli qədim inzibati bina da var idi. Birinci mərtəbə bazarda qarışıq, ikinci mərtəbə isə yalnız un məhsullarının satıldığı xüsusi yer idi. Burada lavaş, somun, makintaj çörəyi, təndir əppəyi, fətir, yəni ağınlıza gələn hər növ çörək satılırdı. Avtovağzalın bazara, təqribən, 500 metr məsafə olardı. İdmançı kimliyim ermənilərin məni yaxalamalarına imkan vermirdi, ancaq qurtulmaq üçün

həm də ağla ehtiyac vardı. Düşündüm ki, mən bazara girsəm, necə olsa, məni tapacaqlar, çünki azərbaycanlılar, adətən, ikinci mərtəbəyə çörək üçün qalxmırdılar. Hamı öz çörəyini evdə bişirirdi. Ona görə də ermənilər məni birinci mərtəbədə axtaracaqdılar. Bunu nəzərə alaraq mən bazara dönər dönməz ikinci mərtəbəyə qalxdım. Bir neçə saniyə sonra isə 7-8 nəfər erməni hay-küylə bazara daxil olub məni axtarmağa başladılar. Mən isə ikinci mərtəbənin asma divarından onları izləyirdim. Yaram saatlıq vurnuxmadan sonra çıxıb getdilər. Mən isə sakitcə aşağı enib, lüləkabab yemək üçün bazarın arxa tərəfinə keçdim.

Mənim kəndim, mənim qalam ...

Nəhayət, bu təhlükəli sərgüzəştim arxada qalmışdı. Kəndimizə dönən avtobusda Gümrünü tərk edənə qədər hələ həyəcan keçirsəm də, şəhərin çıxacağından qədim Qara Qala həbsxanasının divarları görünəndə artıq təhlükənin tamamilə arxada qaldığını başa düşdüm. İndi əsas məsələ dostların etimadını necə doğrultmağım və baş vermiş hadisəni onlara necə danışacağım idi. Ancaq hamısına and verəcəkdim ki, söhbət aramızda qalsın. Çünki valideynlərim bu "qəhrəmanlığımdan" xəbər tutsalar, məni bir də şəhərə, yəni Gümrüyə aparmayacaqlar. Əvvəlcə qovğada dostların sifarişlərindən heç bir şeyi itirib-itirmədiyimi yoxladım. Hər şey qaydasında idi. Keyfim kökəlmişdi. İndi ermənilərə necə yumruq ilişdirdiyimi, əllərindən necə çıxdığımı və bazarda onları necə aldatdığımı qürurla həmyaşıdlarıma anladacaqdım.

Kiçik bir hadisənin böyük ibrəti ...

Bütün bunlardan cəmi 5 il sonra, yəni 1987-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyev Siyasi Bürodan istefaya məcbur edildi. Bununla da Qərbi Azərbaycanın hər yerində azərbaycanlı-

lara qarşı qəddar etnik təmizləmə siyasəti bütün gücüylə başladı. Mən bir daha atamın sözlərinin və ermənilərin matəminin məğzini tam cılpaqlığı ilə dərk etdim. 1991-ci ildə artıq bizim torpaqlarımız da, onun üzərində olan və minilliklər ərzində yaradılan əcdad mirası da, uşaqlıq xatirələrimiz də işğal edildi. Yurdsuz-yuvasız, evsiz-eşiksiz, çölsüz-çəmənsiz, dağsız-düzənsiz qaldıq!

Var olsun Azərbaycanımız ...

İllər sonra xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin, əslində isə, milli müstəqil dövlətçiliyimizin, xalqımızın dövlətçilik şüurunun daşıyıcısı və varisi, müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev ermənilərə 44 günlük müharibədə yenidən milli matəm yaşatdı. Elə bir matəm yaşadıb, elə bir dərs verdi ki, bunu ermənilər heç vaxt unutmayacaqlar! Şübhəsiz ki, bu zəfəri azərbaycanlılar da heç vaxt unutmayacaqlar! Bu, tarixi zəfəri ona yaşadan şanlı sərkərdəni milli yaddaşın ən nadidə guşəsinə əbədi olaraq həkk edəcək.

Bütün yollar Qərbi Azərbaycana aparır

Gümrünün faytonları, faytonları İpəkdir qaytanları, qaytanları

İllər sonra Gümrü bazarının içində bir qoca dolaşaraq həzin səslə Gümrünün faytonları mahnısını zümzümə edirdi. Əlindən tutduğu uşaq, baba ermənilərin səni təklədiyi yer bura idi? - deyə soruşdu. Bəli balacan, doğru deyirsən, bura idi. Tanrıya min alqış olsun indi biz torpağımıza, torpağımız da bizə qovuşub! Ancaq bizi qovuşduran sərkərdəni və qəhrəman ordumuzu əsla untutmamalıyıq!

Qərbi Azərbaycan böyük İpək yolu üzərində mühüm ərazi kimi

Elbrus İSAYEV,
*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Hər bir ölkənin qədim dövrlərdəki iqtisadi-ictimai inkişafını orada tarixən mövcud olmuş ticarət və ticarət yollarının hansı səviyyədə olması ilə də izah etmək mümkündür. Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, ticarət yolları Tunc dövrünün əvvəllərindən yaranmağa başlamışdır. Həmin vaxtlardan başlayaraq ən çox ehtiyac duyulan malların mübadiləsi gedirdi. Tayfa daxilində, qonşu tayfalar arasında aparılan bu mal mübadiləsinin miqyası getdikcə daha da genişlənir və tədricən ticarətə çevrilirdi. Beləliklə, nisbətən asan və təhlükəsiz istiqamətlərə gedən ticarət yolları təşəkkül tapırdı (1, s. 13).

Sonralar tayfalararası ticarət daha da inkişaf etmiş, ölkədaxili və dövlətlərarası ticarətə çevrilmişdi. Hətta zaman keçdikcə Şərq ölkələri ilə Qərb ölkələri arasında ticarət əlaqələri yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, nəticədə Avrasiya materikinə şərq ilə qərbi birləşdirən mühüm ticarət yolu və onun qolları yaranmış-

dı. Sonralar Böyük İpək Yolu adlanan və tarixən ölkələr və xalqlar arasında iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələrin həyata keçirilməsində müstəsna əhəmiyyəti olan, bu yolun keçdiyi ərazilərdən biri də Şərqlə Qərb arasında mühüm məntəqə sayılan Azərbaycanın qərb əraziləridir.

Ərazidə e.ə. II əsrə aid Selevki sikkələrinin və digər maddi-mədəniyyət nümunələrinin tapılması bu ərazinin ticarət-iqtisadi əlaqələrdə fəal rol oynadığını göstərir (2, s. 99). Şərq qədim mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilən Qərbi Azərbaycan şəhərləri, eyni zamanda sənətkarlıq məhsulları istehsalı və ticarət mərkəzi kimi də diqqəti cəlb edirdi. Mühüm ticarət şəhəri və əlverişli coğrafi-strateji mövqeyi ilə şöhrət tapmış bu ərazidə hökmranlıq etmək və burada möhkəmlənmək üçün hələ qədim dövrlərdə Avropa və Asiya ölkələri arasında toqquşmalar və müharibələr olmuşdur. Əsas ticarət yolları ayrıcında yerləşən İrəvan təkcə Azərbaycan deyil, demək olar ki, Yaxın Şərq ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Odur ki, bu şəhər özünün qədim və zəngin tarixi, coğrafi mövqeyi, qiymətli abidələri və həmçinin mühüm ticarət əhəmiyyətinə görə bir sıra Şərqi və Qərbi Avropa səyyahlarının, missionerlərinin, tacirlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, orta əsrlərdə Qərbi Azərbaycan ərazilərinə İrandan, Türkiyədən, Fransadan, İngiltərədən, Almaniyadan, Rusiyadan və ərəb ölkələrindən səyyahlar, tacir, missioner, elm həvəskarları gəlmiş, buranın qədim tarixi, təbii sərvətləri, təbiəti, təsərrüfat həyatı, əhalinin məişəti, adət-ənənəsi və s. haqqında öz əsərlərində və

yol qeydlərində ətraflı məlumatlar vermişlər.

Türk səyyahlarından Övliya Çələbinin "Səyahətnamə", Katib Çələbinin

"Cahannuma", fransız səyyahlarından Vilhelm de Rubrikin "Şərq ölkələrinə səyahət", Jan Batist Tavernyenin "Altı səyahət", Jan Şardenin "İrana və Şərqin başqa yerlərinə səyahət", Jan Dyelafuanın "İran, Xalde və Sisiyan", Fredrik Dyuba de Monperenin "Qafqaz ətrafına, Çərkəz və Abxazların yanına, Kolxidaya, Gürcüstana, İrana, Ermənistana, qədim Babilistana səyahətlər", alman səyyahlarından Tektanderin "Moskva vasitəsilə İrana səyahət (1602-1603)" adlı əsərlərində maraqlı məlumatlar vardır (3, s.12). Həmçinin bu müəlliflər öz əsərlərində ərazidən keçən ticarət yollarından bəhs edərək bölgənin mühüm ticarət mərkəzi olduğunu da qeyd etmişlər. IX-XI əsrlərdə yaşamış orta əsr ərəb səyyah və coğrafiyaşünaslarından İbn Xordadbeh və Əbu əl-Fərəc Qudama Naxçıvandan Dəbilə qədər olan məsafəni 20 fərsəng, əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və əl-İdrisi isə dörd mənzil olduğunu göstərir. Bu müəlliflərin məlumatlarından aydın olur ki, Naxçıvan Mərənd, Xoy, Təbriz, Marağa, Urmiya, Səlmas, Xarrakan, Dəbil və s. şəhərləri birləşdirən tranzit-ticarət yolu üzərində yerləşmişdir (4. s. 58).

IX-XIII əsrlərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhər və nahiyələri arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində ərazinin mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycanın cənub rayonları ilə Şimali Azərbaycan şəhərlərini bir-birinə bağlayan Naxçıvan ərazisi bu dövrdə Ərdəbil-Bərdə, Ərdəbil-Dərbənd, Marağa-Dəbil yolunda aparılan ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdı. (5, s. 54).

Ərazi nəinki Azərbaycan, eyni zamanda Cənubi Qafqaz üçün tranzit əhəmiyyətə malik olmuş, Orta Asiya və İran tacirlərinin istifadə etdiyi əsas marşrutlar buradan keçmişdir (6). Ərəb işğalı, iqtisadiyyatın bütün sahələri kimi ticarətə də təsir etmiş, əvvəlki yol və marşrutlarda da müəyyən dəyişikliklər baş vermişdi. Bununla belə bir çox yerlərdə köhnə yollar əvvəlki gücündə fəaliyyət göstərirdi. Bu yollardan biri Marağadan başlayaraq Mərəndə qədər davam edir, orada iki istiqamətə ayrılırdı ki, bu

istiqamətlərdən biri də məhz Naxçıvan-Zəngəzur-Dəbil yolu idi (7, s. 117).

Azərbaycanın Asiya ilə Avropa ölkələri arasında ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsi üçün çox əlverişli mövqedə yerləşməsi, şimala cənubu, şərqə qərbi əlaqələndirən beynəlxalq karvan yollarının ölkənin ərazisindən keçməsi Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə müsbət təsir göstərirdi.

Bəşəriyyətin nadir hadisəsi sayılan Böyük İpək yolu Azərbaycanda iqtisadiyyatın, mədəniyyətin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu yolun bir qolu Xəzər dənizinin şimalından keçərək onun qərb sahili boyunca Dərbəndə, Şamaxıya, Gəncəyə, Batumiyə, Naxçıvandan keçib İstanbula qədər uzanmışdır. Gəncədən keçən yolun bir qolu da Göyçə-Təbriz, Naxçıvan-İstanbul istiqamətlərində idi. İpək yolunun mühüm bir istiqaməti də Araz boyunca Naxçıvana və Culfaya qədər uzanırdı, oradan isə Təbrizə və Qərbə yönəlirdi. Ticarət karvanlarına xidmət etmək üçün Culfada iri ipək anbarları yaradılmışdı və buraya Azərbaycanın hər yerindən, o cümlədən Ordubaddan, Əylisdən, Vənənddən xam ipək gətirilirdi. XVII əsr fransız səyahı J.Şarden Naxçıvan-Culfa istiqamətində uzanan yol haqqında "Səyahətnamə" adlı əsərində yazırdı: Naxçıvandan yola düşüb, yeddi lyö getdik. Birinci lyödə lap böyük bir körpüdən keçdik. Bu ölkənin camaatı həmin körpünün altından axan çaya Naxçıvançay deyirlər. Araz çayının kənarında gecələdik. Əski Culfaya getmək üçün Araz çayını keçirlər (8, s. 66).

Qədim dövrdə olduğu kimi orta əsrlər dövründə də Azərbaycan əhalisi sənətkarlıqla və ticarətlə məşğul olurdu. Bu dövrdə bir sıra Azərbaycan şəhərləri kimi Naxçıvan şəhəri də sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. XVII əsrin məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi Naxçıvan haqqında deyirdi: "Naxçıvanın sənətkarları öz sənət sahələrində çox mahirdirlər. Üzərində naxışlar olan parçalar, süfrə üçün istifadə edilən çitləri dünyada məşhurdur" (9, s. 12). Səyyahın qeydindən bir daha aydın olur ki, bu dövrdə Naxçıvan öz iqtisadi-ticarət əhəmiyyətinə görə bir çox ölkələrin diqqət mərkəzində olmuşdur.

XVI əsrdən başlayaraq Səfəvi dövlətində ticarətin genişlənməsi ilə əlaqədar bölgənin rolu daha da artmağa başlayır. XVII əsrdə tranzit-ticarət yolları ayrıcında yerləşən ərazidən bir sıra karvan yolları keçirdi. Bunlardan ən mühümü Şamaxı-Qarabağ-Naxçıvan-İrəvan və Türkiyəyə gedən yol, Təbriz-Mərənd-Naxçıvan-İrəvan-Ərzurum-İstanbul yolu (10, s.

çay-İrəvan-Üçkilsə-Kaqışqan qalası-Qumaşur kəndi-Çoban körpüsü-Həsən qalası-Ərzurum. Bu yoldakı şəhərlər, o cümlədən Təbriz Naxçıvan arasında 5, Naxçıvan İrəvan arasında 5 günlük məsafə var idi (12, s. 145). XIX əsrin görkəmli rus rəssamı Zankovski 1883-cü ildə Türkiyə ərazisində yerləşən əfsanəvi Ağrı dağından Naxçıvana doğru gedən bir dəvə karva-

286), Əylis-Naxçıvan-İrəvan-Kars-Ərzurum-Tokat- İzmir-İstanbul-Venesiya yolu idi.

Türkiyə vasitəsilə Təbrizi Avropa ilə birləşdirən ticarət karvan yollarının bir qolu Naxçıvan ərazisindən keçirdi. Bu yol Təbriz-Mərənd-Əsədabad-Naxçıvan- İrəvan-Qars-Trabzon-İstanbul yolu idi. Təbriz-Mərənd-Culfa-Naxçıvan karvan yolu Avropa ilə bir çox Yaxın Şərq ölkələrini birləşdirirdi (11, s. 33). Bu yol aşağıdakı istiqamətdə idi: Təbriz-Sofiyan-Mərənd-Əsədabad-Culfa-Ziya-ül Mülk körpüsü-Naxçıvan-Qarabağlar karvansarası-Arpa-

nının rəsmini çəkmiş və həmin rəsmi "Qafqaz xalqları və yaşadıkları yerlərin təsviri üçün materiallar" məcmuəsində dərc etdirmişdir (14, s. 94).

Şərqdən qərbə və əksinə keçən əsas ticarət yoluna qovuşan yardımçı qollardan böyük əhəmiyyət daşıyanlardan biri Naxçıvan şəhərindən başlayaraq şimala doğru gedən və Naxçıvan-Qarababa, Gorus istiqamətində olmuşdur. Naxçıvan vadisi ilə Biçənək aşırımına, oradan Gorus-Laçın-Şuşa-Ağdam-Yevlax istiqamətində uzanan bu yol Naxçıvan bölgəsini Azər-

baycandan keçən İpək yolu ilə birləşdirirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu yol qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Hətta ərəb qoşunları Naxçıvana gələrkən bu yoldan istifadə etmişlər. Ərəb sərkərdəsi Səlmən ibn Rəbiənin dəstəsi Naxçıvandan çıxandan sonra bu yolla şimala doğru hərəkət etmiş, Biçənək keçidindən aşaraq Şəki, Gorus tərəfə yerimiş, Arran ərazisinə girmişdi (19, s. 82).

Gilançay vadisindən ayrılan bir qol Kərimquludizə-Cərəcür-Gavah-Tivi-Bist-Keçiqalas-Eşşək meydanı-Sisan (Sünik) istiqamətində, digəri isə Ərəzin-Əbrəqunus-Bənəniyar-Saltaq-Göydərə-Xanəgah-Anzır-Dərgəməlik istiqamətində uzanmışdır. Ərazidə ən mühüm yardımçı qollardan biri Ordubad-Üstüpu-Çənnəb-Parağa-Tivi-Nazağa-Nəsirvaz yolu olmuşdur.

Ticarət yolu üzərində ən mühüm qollardan biri Dizə-Yaycı-Məmmədhəsən-Dan yeri-Yuxarı Dan yeri-Arpa-Keşiş kənd-Məlişkə-Paşalı-Qurdcubiləyi istiqamətində, digəri isə eyni marşrutlarla davam edən və Arpa kəndindən sol tərəfə uzanan Qoytul-Həsən kənd-Sallı-Hors-Ağkənd-Kənd karvansara-Qaranlıq istiqamətində olmuşdur. Bu yollar üzərində ticarət karvanlarının hərəkətini asanlaşdırmaq üçün orta əsrlərdə inşa edilmiş körpü və karvansaraların qalıqları günümüzədək gəlib çatmışdır.

Göründüyü kimi, bu dövrdə bu ərazilər Avropa ilə aparılan ticarətdə mühüm rol oynamışdır. Türkiyədən gətirilən yerli və Qərbi Avropa malları Naxçıvan və İrəvan vasitəsilə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərinə çatdırılmışdır. Eyni zamanda İranla Avropanın ticarətində də Naxçıvan tranzit məntəqə kimi mühüm rol oynamışdır. Araz çayından əlverişli keçidlərin olması bu yolları daha da asanlaşdırmışdır.

Bu yollarla şərqdən qərbə və əks istiqamətdə dəvə, at, qatır, araba və sairədən ibarət ticarət karvanları hərəkət etmiş, nəticədə onlar beynəlxalq əhəmiyyətli yollara çevrilmişlər. Bu yollarla hərəkət edən ticarət karvanları müxtəlif mallar daşımaqla bərabər alimlərin, səyyahların, diplomatların, missionerlərin də gediş-gəliş vasitəsinə çevrilmişdir. Ona görə də bu yollarla hərəkət edən karvanların rahat

lığını təmin etmək üçün, AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemətin dediyi kimi, yol boyu birgünlük məsafədə karvansaralar, ribatlar, imarətlər, ovdanlar inşa edilirdi (16, s. 7). Bu abidələr həm də möhtəşəm tarix-mədəniyyət memarlıq nümunələri idilər.

Böyük İpək yolu ilə hərəkət edən ticarət karvanlarına xidmət edən karvansaralardan biri də Zəngəzurda, Səlim keçidi adlanan yerdə inşa edilmişdir. "T" formasında inşa edilən karvansara iki tikilidən ibarətdir. Kompleksə daxil olan tarixi tikilinin uzunluğu 15 arşın, eni 7 arşındır. İkinci tikilinin uzunluğu 45 arşın, eni 21 arşındır. Karvansaranın giriş qapısının üzərində ərəb dilində həkk edilmiş kitabənin mətnindən aydın olur ki, karvansara Elxani hökmlərindən Əbu Səid Bahadur xanın zamanında Çuşkayb ibn Ləvənd ibn Şah Nur ibn ... adlı şəxsin vəsaiti ilə hicri 729-cu ildə (miladi ilə 1328-ci il) inşa edilmişdir.

Tarixi saxtalaşdırmaq sahəsində ixtisaslaşmış erməni "alimləri" Böyük İpək yolu ilə hərəkət edən ticarət karvanlarına xidmət edən, Azərbaycan memarlığının gözəl nümunəsi olan və indiyədək yaxşı vəziyyətdə gəlib çatan bu karvansara üzərində də özünəməxsus əməliyyatlar aparmış, abidənin inşası haqqında əsl həqiqəti özündə əks etdirən kitabəni məhv etmiş, oxunmaz hala salmış, onun divarına erməni dilində yazılmış qondarma bir kitabə qoymuşlar. Hazırda həmin saxta kitabənin məlumatına əsasən, karvansaranın hicri qəməri təqvimlə 781-ci ildə (miladi ilə 1379-cu il) Orbeliyan nəslindən olan Çesar tərəfindən inşa edilməsi iddia edilir və abidə erməni memarlığının nümunəsi kimi təqdim olunur (16, s. 58-59).

Böyük coğrafi kəşflərdən sonra, xüsusilə XVII əsrdən etibarən ticarətdə Avropa ölkələrini Hindistan və Şərqi Asiya ölkələri ilə əlaqələndirən dəniz yollarından istifadə edilirdi. Beləliklə, Böyük İpək yolunun keçdiyi başqa ölkələr kimi Azərbaycandan, eləcə də Azərbaycanın qərb ərazilərindən keçən qədim karvan yolları öz əvvəlki əhəmiyyətini tədricən itirməyə başlayır. Bundan sonra xarici ticarət əsasən ölkənin daxilində istehsal olunan əmtəələrlə müəyyən edilirdi.

Zəngəzurda türk mənşəli toponimlər və onlara qarşı erməni soyqırımı siyasəti

Musa URUD,
*Milli Məclisin deputatı,
Toponimiya Komissiyasının üzvü*

Azərbaycanın ən qədim dövlətçilik və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Zəngəzurun toponimlərinin 90 faizdən çoxu türk-müsəlman mənşəlidir. Qafqaz Albaniyasının qərb vilayəti olan Sisakan mahalı XIV əsrdən etibarən Zəngəzur adlanmağa başlamışdır. Toponimin yaranması zəngi tayfaları və ərəblərin bölgəyə gəlişi ilə bağlıdır.

Zəngəzur toponiminin birinci komponenti "Zəngi" tayfa adı, ikinci komponenti isə qala, bürç, silsilə divar mənasını daşıyan ərəbcə "sur" sözü ilə bağlıdır.

Zəngi tayfalarının ana vətəni Özbəkistandır. Eramızın 1-ci əsrindən başlayaraq zəngilər Orta Asiya, Əfqanıstan, İrana, İraqa, Cənubi Qafqaza yayıldılar.

Hazırda zəngilərin adı ilə bağlı Özbəkistanda (Zəngi, Zəngitəpə, Zəngərik), İranda

(Zəncan), Türkiyədə (Ərzincan), Gürcüstanda (Zəngişanlı), İrəvan mahalında (Zəngi çayı, Zəngibasar, Zəngilər, Zəngili), Azərbaycanda Zəngilan rayonu, Zəngidərə çayı, Zəngişalı, Zəngənə, Zəngəran kəndləri mövcuddur.

Zəngəzurdakı ən qədim yaşayış məntəqələrinin adları hələ Qafqaz Albaniyasının ilk təşəkkül dövründən burada yaşayan türk mənşəli tayfalarla - saklar və kimmerlərlə bağlıdır. Qarakilsə rayonunda Sisyan, Şəki, Şükər, Şaqat, Püsək, Gomur, Qafan rayonunda Gomaran yaşayış məntəqələri məhz sak və kimmerlərlə bağlı tarixi sirləri indiyədək gizləyib saxlamış milli-mənəvi dəyərlərimizdəndir.

Zonadakı hunlarla bağlı olan toponimlər eramın əvvəllərində Cənubi Qafqaza gəlmiş hunların bölgədə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Zəngəzurda hun adı ilə bağlı Hünüt, Xunzirek, Qundanlı, hunların quşçu tayfasının adını daşıyan Quşçu, Quşçulu kimi toponimlər bu zonanın aborijen sakinlərinin bir başqası deyil, məhz türk xalqları olduğunu sübut edən inkaredilməz dəlillərdir.

Qafqazda eradan əvvəl ikinci əsrdən məskunlaşmağa başlayan türk mənşəli bulqarların izləri Zəngəzurda son vaxtlara qədər qalmaqdadır.

Bulqarların Qazan tayfasının adını özündə əks etdirən Qazan dağı, Qazan gölü, Qazançı kəndləri bu ərazilərdə türklərin məs-

kunlaşmasının iki min ildən çox tarixə malik olduğunu göstərən dəlillərdir.

Eranın əvvəllərindən başlayaraq (193-213-cü illər) Qafqaz Albaniyasına nüfuz edən türkdilli xəzərlər də Zəngəzurda öz izlərini qoymuşlar. Xəzərlərin kulas, belencər, tarna tayfalarının adı ilə bağlı toponimlər Zəngəzurda bu gün də yaşamaqdadır: Ulaşlı kəndi, Tətnəvit yaylağı, Beləncər dağı.

Zonada digər böyük türk tayfalarının (peçeneq, kapan, suvar, sofulu, saral, yaycı, qıqili) adlarını daşıyan Qafan, Piçənis, Sofulu, Sarallı, Gıgı, Göyərcik, Suvarlı, Yaycı və s. yaşayış məntəqələrinin olması da buranın aborigen əhalisinin məhz Azərbaycan türklərinin olduğunu sübut edən danılmaz tarixi faktlardır.

Tarixdən məlumdur ki, Zəngəzurun ərazisi qədim oğuzların məskənlərindən biridir. Bütün türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı hadisələrin çoxu bu ərazilərdə baş vermiş və tarixin daş yaddaşında, insanların qan və gen yaddaşında bu günə qədər öz əks-sədasını qoruyub saxlamışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" kitabında mənfə personaj kimi verilən Şöklü Məlik də özgə birisi deyil, Salur Qazan xanla bir kökdən olan xristianlığı qəbul etmiş qırpaq - Şəkili, Saklı Məlikdir. Şöklü (saklı) Məlikin kafir kimi verilməsi də başa düşüləndir. Məlum olduğu kimi, xristianlıq III əsrin sonlarında Qafqazda yayılmağa başlamış, IV-V əsrlərdə isə Zəngəzura (Sünikə) gəlib çıxmış, lakin burada yaşayan əhali tərəfindən o qədər də həvəslə qarşılanmamışdır.

Albaniya əhalisinin bir hissəsi (Şöklü Məlik, Saklı Sumbat təmsalında) xristianlığı qəbul etmiş, Bizansın maddi, siyasi və hərbi dəstəyini qazanaraq regionda hökmran mövqə tutmağa nail olmuşlar. Xristianlığı qəbul etməyən tayfalar isə VII və VIII əsrlərdə islamı qəbul edərək tədricən müsəlmanlaşmış, öz xristian yurddaşlarını münafişə zamanı "kafir", sülh, əmin-amanlıq dövründə isə "din ayrı qardaş" adlandırmağa başlamışlar.

Zəngəzurda oğuzların bayandur, qayı, xələc, çəpni tayfaları, xüsusilə qayı türklərin

qacar, baharlı, zəngənə, zülqədər, padar, çoban qəbilələrinin adı ilə bağlı onlarla toponim vardır.

Qafan rayonundakı Qacaran, Avşarlı, Çəpni, Çullu, Xələc, Çobanlı, Dərzili; Gorus rayonundakı Bayandur, Yaycı; Sisyan rayonundakı Baharlı, Uz, Murxuz, Burcalar Dərzili, Zabazadur; Qubadlı rayonundakı Xələc, Padar, Dondarlı; Zəngilan rayonundakı Baharlı, Bürünlü, Ördəkli kəndlərinin adları məhz 24 oğuz tayfaları ilə əlaqədar olan topomorfantlardır.

Qarakilisə, Qafan və Zəngilan rayonlarında bir neçə Baharlı kəndinin olmasını məhz eyni adlı tayfanın bu ərazidə geniş yayılması ilə izah etmək mümkündür.

Zəngəzurdakı yer-yurd adlarının bəziləri islamla bağlı və ərəb-fars mənşəli adlardır: Şıxlar, Mollalı, Müsəlləm, Pirdavudan, Səncərli, Şəhərcik, Ərəbxana, Şam, Şamsız, Məzrə, Məliklər və s.

Zəngəzurdakı bəzi yaşayış məntəqələrinin tarixi isə çox qədimdir. Eramızın əvvəllərində, hətta, müasir eradan qabaqki minilliklərdə mövcud olmuş və öz tarixi keçmişini və mənsubluğunu adında yaşadan Urud, Vağudi, Ağudi, Dovrus, Şurnuxu, Şabadin, Qurdqalaq və s. kimi toponimlərin izahını vermək xeyli çətindir.

Zəngəzur ərazisindəki hidronimlərin də, demək olar ki, hamısı (Bazarçay, Bərguşad, Oxçu çayı, Çaundur çayı, Oxdar çayı, Bəsitçay, Əyri çay, Dəli çay, Padarçay, Qazangöl, Qaragöl və s.) Azərbaycan dilindədir.

Ümumiyyətlə, apardığımız ətraflı tarixi, etnoqrafik, linqvistik, toponomik tədqiqatlar tam qətiyyətlə deməyə əsas verir ki, bir neçə sonradan yaranmış kəndi çıxmaqla, Zəngəzurda erməni mənşəli heç bir topomorfant yoxdur.

Təəssüflər olsun ki, XX əsrdə ermənilər tərəfindən torpaqlarımızın işğalı, xalqımıza qarşı törədilən etnik təmizləmə və soyqırımı cinayətləri toponimlərimizdən də yan keçməmişdir.

Ermənistan SSR-də 1935-ci ilədək 195 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsinin adları hökumətin müvafiq strukturlarının qərarları

əsasında dəyişdirilmişdir. 1935-ci ildən etibarən isə yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları əsasında həyata keçirilmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları əsasında 1935, 1938, 1939, 1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980-ci illərdə 521 türk mənşəli yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilmişdir.

1988-ci ilin avqust ayınadək Ermənistan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1991-ci il 9 aprel tarixli fərmanı ilə 90 yaşayış məntəqəsinin, 8 avqust 1991-ci il fərmanı ilə 16 yaşayış məntəqəsinin, Ermənistan parlamentinin 4 iyul 2006-cı il tarixli qərarı ilə isə əvvəllər azərbaycanlılara məxsus olmuş daha 31 yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilərək ermənicələşdirilmişdir. 8 avqust 1991-ci il fərmanı ilə Zəngəzurda

14 yaşayış məntəqəsinin - Aşağı Gödəkli, Yuxarı Gödəkli, Dovuş, Xələc, Kirs, Kurud, Qızılcıq, Qurdqalaq, Çay-

kənd, Nüvədi, Pəyhan, Pürülü, Sofulu, Qızılsəfəq kəndlərinin adları dəyişdirilmişdir.

Bütövlükdə, ötən əsrdə Qərbi Zəngəzur ərazisində mövcud olmuş 115 azərbaycanlı kəndinin 54-ü tamamilə dağıdılmış, 61 yaşayış məntəqəsinin isə adları dəyişdirilmişdir.

...Tarixin estetikası zorakı müdaxiləni qəbul etmir...

...Özünün olmayanı zorla özünüküləşdirə bilməzsən!

...Tarix hər şeyi öz yerinə qoyur!

Qəhrəman xalqımızın 44 günlük Zəfər savaşından sonra ədalət bərpa olundu, Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında yenilməz Ordumuz, torpaqlarımızı işğaldan azad etdi.

Qarabağa və Şərqi Zəngəzura möhtəşəm geri dönüş başlamışdır.

Yolumuz Qərbi Zəngəzura və Bütöv Azərbaycana doğrudur!

Tanrı yolumuzu həmişə açıq eləsin!

Qərbi Azərbaycana qayıdış milli kimliyimizin bərpası deməkdir

Pərvanə VƏLİYEVƏ,
Milli Məclisin deputatı

XX əsrdə Qərbi azərbaycanlılar dörd böyük deportasiyaya məruz qalmış və bu deportasiyalar yaddaşımızda acı izlər buraxmışdır. Ermənistandan deportasiya olunmuş 400 mindən çox şəxsin o demək deyil ki, geri qayıtmaq hüququ yoxdur. Beynəlxalq hüquqla qaçqınların geri qayıdış hüququ təsbit olunur. Bunun həyata keçirilməsinə imkan verməməklə Ermənistan öz üzərinə gö-

türdüğü beynəlxalq öhdəlikləri, tərəf olduğu konvensiyaların tələblərini pozur. Lakin Qərbi Azərbaycan icmasının öz ata-baba yurduna geri qayıtmaqla bağlı rəsmi müraciətinə baxmayaraq, bu günədək Ermənistan rəhbərliyindən azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarına reinteqrasiyası barədə adekvat cavab alınmışdır. Bu məsələdə dialoqun qurulması və kommunikasiya çox vacibdir.

Hazırda regionumuzda ən aktual məsələlərdən biri də Ermənistanla Azərbaycan arasında sülh müqaviləsi üzrə danışıqlar, bu danışıqların məntiqi nəticə ilə yekunlaşdırılmasıdır. Əlbəttə ki, sülh prosesinin ikitərəfli davam etdiyi bu mərhələdə Qərbi azərbaycanlıların reinteqrasiyası məsələsi də ciddi müzakirə mövzusu olmalıdır. Çünki sülh müqaviləsi ictimaiyyətin, münafişənin nəticələrindən əziyyət çəkmiş icmaların da maraqlarına xidmət etməlidir.

Prezident İlham Əliyev "Rossiya Seqodnya" Beynəlxalq İnformasiya Agentliyinə verdiyi müsahibə ilə bir çox mühüm məsələlərə toxunub. Həmçinin Qərbi Azərbaycan İcmasının öz tarixi, əzəli torpaqlarına geri qayıtmaq hüququ barədə söz açıb. Prezident bu mesajı ilə əslində dünya ictimaiyyətinə məsələnin mahiyyəti barədə çox aydın izah verdi.

Cənab Prezident müsahibəsində qeyd etdi

ki, "Sülh tək-cə sülh sazişini imzalamaq demək deyil, bu həm də ictimai konsensusdur". Bu ifadə ilə o, sülhün tək-cə rəsmi sənədlər və ya siyasi razılaşmalarla məhdudlaşmadığını göstərir. Sülh yalnız sənədlərdə yox, insanların düşüncə və davranışlarında, cəmiyyətlər arasındakı münasibətlərdə olmalıdır. İctimai konsensus dedikdə, cəmiyyətin böyük əksəriyyətinin sülhə dəstək verməsi, qərəzli düşüncələrdən uzaqlaşması və birlikdə yaşamaq iradəsi nəzərdə tutulur. Prezident qeyd edir ki, bu məqsəd üçün isə ictimai fon, ünsiyyət lazımdır. Sülhün və işğalın açdığı yaraların sağlanması yalnız vaxtın keçməsi ilə deyil, eyni zamanda düzgün sosial və mədəni mühitin yaradılması ilə mümkündür. İctimai fon cəmiyyətin sülh prosesini dəstəkləyəcək şəkildə maarifləndirilməsi, etimad mühitinin yaradılmasıdır. Bu prosesdə Qərbi Azərbaycan İcması ilə dia-

loq şəraitində icmanın haqlı tələbləri təmin edilərsə, onların ədalətli narazılıqları nəzərə alınarsa, davamlı sülh təmin oluna bilər. Yarımcıq sülh heç bir tərəfə lazım deyil.

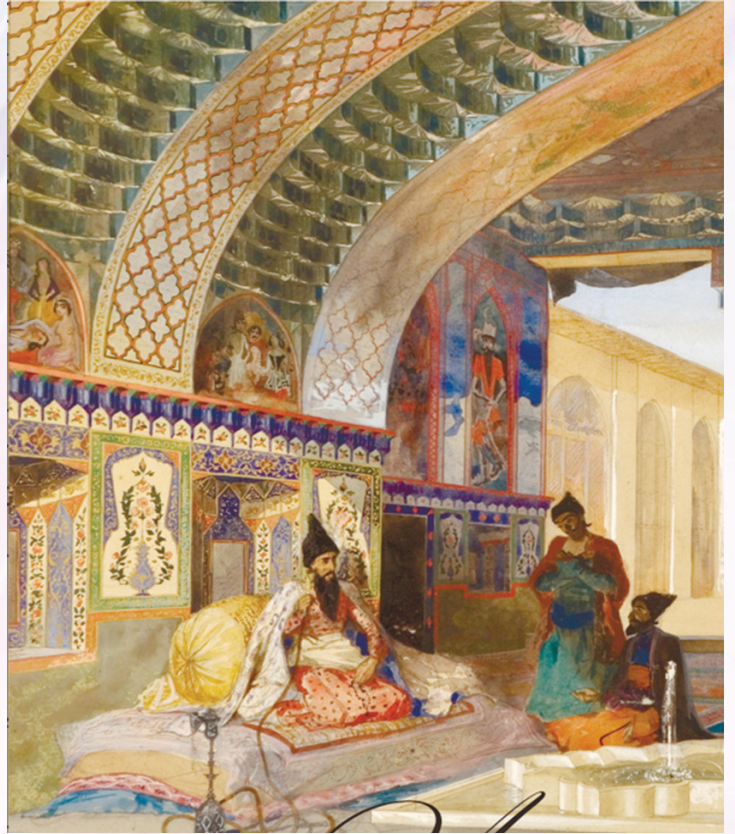
Azərbaycan böyük müdriklik və konstruktivlik göstərərək, Qərbi azərbaycanlıların Ermənistanə qayıtmasını sülh müqaviləsinin mətnində tələb kimi irəli sürməsə də, bu, tarixi ədalətin bərpası baxımından olduqca önəmlidir. Ermənistan da Azərbaycan kimi konstruktiv mövqe tutaraq bu tarixi ədalətin bərpasında rol oynamalıdır.

Qərbi azərbaycanlıların öz ata-baba yurdu na qayıtması xalqlar arasında etimad mühitinin qurulmasına töhfə verə bilər. Eyni zamanda insanlararası təmasları yarada və gücləndirə bilər. Bütün hallarda, Ermənistan və Azərbaycan coğrafi olaraq daim qonşu olacaqdır, bu bizim taleyimizdir və biz həmişə düşmənçilik şəraitində yaşaya bilmərik. Bunu Ermənistan dərk etməlidir ki, ilk növbədə, qonşularla dostluq və normal münasibətlər qurulmalıdır. Bu münasibətlərin normal qurulması üçün qonşuları narahat edən əsas məqamlar nəzərə alınmalıdır. Bu xüsusda, Azərbaycanı narahat edən məqamlardan biri də Ermənistandan deportasiya olunmuş azərbaycanlıların öz tarixi, əzəli vətənlərinə geri qayıtmasıdır. Davamlı sülhün qurulması üçün Azərbaycanın narahatlıqları nəzərə alınmalıdır. Qərbi Azərbaycandan zorla çıxarılmış 400 mindən çox insanın öz hüququnu, öz keçmişini geri qaytaracaq addımların atılması elə etimad-quruculuq tədbirləridir.

Məsələn, Azərbaycan çoxmillətli dövlətdir və əsrlər boyu müxtəlif xalqların nümayəndələri birlikdə, sülh şəraitində yaşayırlar və biz bundan qürur duyuruq. Biz müxtəlif xalqların ənənələrinin qorunub saxlanılmasını təşviq edirik. Ermənistan isə monoetnik ölkədir, burada 99 faizdən bir qədər də çox erməni yaşayır ki, bu, dünyada nadir hadisələrdən biridir.

Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş 400 mindən çox insan təhlükəsiz, ləyaqətli və sülh şəraitində öz doğma yurdlarına geri qayıtmaq istəyirlər. Bu istək Ermənistan rəhbərliyini qorxutmamalıdır. Çünki bu, ərazi iddiası deyil, bu, insan hüquq və azadlıqlarının ayrılmaz bir komponentidir.

Qərbi Azərbaycana qayıdış bizim milli kimliyimizin bərpası deməkdir. Bu, tarixi ədalətin bərpası ilə yanaşı, xalqımızın mədəni irsinin, ənənələrinin və torpaqlarımızda yaratdığı dəyərlərin yenidən canlanması anlamına gəlir. Qayıdış, eyni zamanda milli birliyimizin gücləndirilməsi, itirilmiş hüquqlarımızın müdafiəsi və tarixi torpaqlarımızda haqqın bərqərar olunması yolunda atılan vacib addımdır.

Bu xüsusda, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində "Qərbi Azərbaycana Qayıdış üzrə Təşəbbüs Qrupu"nun yaradılması qərarı, Qərbi azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarına qayıtmaq hüququnun müdafiəsinin parlament diplomatiyasında da gücləndirilməsinə xidmət edir. Bu qərar həm də Azərbaycan xalqının, xüsusilə də Ermənistandan tarixdə dörd dəfə deportasiya edilən azərbaycanlıların səsinə və ehtiyaclarını özündə ehtiva edir. Bu təşəbbüs Qərbi azərbaycanlı qaçqınların ədalət tələbinin ifadəsidir.

Qərbi Azərbaycana qayıdış sülh və ədalətə əsaslanan bir yanaşma ilə Cənubi Qafqaz regionunda yeni bir səhifənin açılmasını təmin edə bilər.

Bakı nefti və Qərbi Azərbaycan ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyası tarixi

(1906, 1918-1920, 1948-1955, 1987-1991)

Cəbi BƏHRAMOV,
*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və
Etnologiya İnstitutunun "Qərbi Azərbaycan
tarixi" şöbəsinin rəhbəri, t.ü.f.d., dosent
e-mail: cebi1959@gmail.com*

**XIX əsrin sonu - XX əsrin
əvvəlində Bakı dünya
neft sənayesinin mərkəzinə çevril-
mişdi. Bakı neft sənayesində Av-
ropa və çar Rusiyasının maliyyə
maqnətləri ilə bərabər milli kapi-
tal nümayəndələri də təmsil olun-
muşdu. 1901-ci ildə dünya neft
hasilatının 52 faizi, Rusiya neft
hasilatının 95 faizi Bakı neft sənə-
yesinin payına düşürdü.**

1914-cü ildə I Dünya müharibəsinin başla-
dılmasının əsas səbəblərindən, bəlkə də, ən
əsas səbəbi Bakı neft sənaye rayonunun hansı
maliyyə gücünün təmsil etdiyi dövlətin əlinə
keçməsi idi. Bakı neftinə sahib olmaq üçün çar
Rusiyası və sovet Rusiyası ilə bərabər Böyük
Britaniya, Fransa, ABŞ və Almaniya dövlətlə-
ri bir-biri ilə kəskin mübarizə aparırdı. Həmin
dövrə Böyük Britaniyanın Baş naziri olmuş
L.Core yazırdı: "...müharibənin sonunda An-
təntanın üstünlüyünə baxmayaraq, alman blo-
ku Bakı neftindən istifadə edərdisə, hərbi
əməliyyatlar xeyli uzanar və onun hansı nəti-

cələri verəcəyini qabaqcadan söyləmək ol-
mazdı".

İranda Böyük Britaniyanın Əlahiddə Kor-
pusunun komandanı general Denstervil bu fik-
ri təsdiq edərək yazırdı: "Bakının əhəmiyyəti
böyük idi... Bizim planımız Xəzər dənizində
üstünlüyü ələ almaq idi, bunu isə yalnız Bakı-
nı tutmaqla həyata keçirmək mümkün idi, yəni
bu şəhəri "düşmənin işğalından müdafiə etmək
lazım idi". Sonralar İngiltərənin "The Times"
qəzeti elə belə də yazırdı: "Biz ora getdik ki,
Bakının neft mənbələrini ələ keçirək". Bu fik-
rin təsdiqi olaraq Vinston Çörçill 1918-ci ildə
Böyük Britaniyada nəşr olunan "Nur İST" jur-
nalında çap etdirdiyi məqaləsində yazırdı:
"Neft məsələsində Bakının tayı-bərabəri yox-
dur. Bakı dünyanın ən böyük neft mərkəzidir.
Əgər neft kralıçadırsa, Bakı onun tacıdır". Re-
gionda baş verən hadisələrlə yanaşı, onun hü-
dudlarından kənarda da Bakı nefti ilə bağlı ye-
ni gizli və açıq siyasi sövdələşmələr aparılırdı.
Belə ki, 1918-ci il avqustun 27-də Sovet Rusi-
yası və Kayzer Almaniyası arasında Osmanlı
Türkiyəsindən gizli bir saziş imzalanmışdı.

Razılaşmaya əsasən Bakıda neftin çıxarıl-
ması Sovet Rusiyasının iştirakı və nəzarəti al-
tında olmalı, onun dördə biri isə Almaniya-
ya verilməli idi". Qeyd etmək lazımdır ki, gös-
tərilən dövrdə Bakı neftini ələ keçirmək uğru-
nda mübarizə aparən dövlətlərin Cənubi Qafqaz
siyasətində erməni amili, onlardan istifadə hər

addımında özünü büruzə verirdi. Buna görə də bütün bu dövrdə gedən hərbi-siyasi proseslər fonunda Azərbaycan xalqı bütün ümidlərini Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin göstərə biləcəyi yardıma ümid edirdi.

1918-ci il mayın 24-də Tələt paşa Batum konfransındakı Osmanlı Türkiyəsi nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşəyə göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyən razı deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcək. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanaraq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər". 103 il bundan əvvəl çox müdrikliklə deyilən bu sözlər bu gün artıq öz ağır dəhşətləri ilə reallığa çevrilmişdir.

1918-ci il mayın 29-da keçirilən ikinci iclasda İrəvandan olan Milli Şuranın üzvləri M.H.Seyidov, M.B.Rzayev və N.Nərimanbəyov yazılı şəkildə iki dəfə Milli Şuranın İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinə səlahiyyəti olmadığı halda, onun güzəştə gedilməsinə qarşı etiraz ərizəsi ilə müraciət etsələr də, iştirak edən 20 nəfər Milli Şura üzvü məsələyə münasibət bildirmədən qəbul edilmiş qərarın qüvvədə saxlanılmasına razılıq verdilər. Burada təbii olaraq sual olunur: İrəvan şəhəri ermənilərə güzəştə gedilərkən şəhər əhalisinin və onları təmsil edənlərin rəyi soruşulmuşdurmu? Sənədlər təsdiq edir ki, heç bir rəy sorğusu və yaxud bu istiqamətdə hər hansı bir addım atılmamışdı. Bütün bunlar bu qərarın həm siyasi, həm də hüquqi cəhətdən nə qədər səhv və bağışlanılmaz bir siyasi addım olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu zaman da Azərbaycan xalqının legitimlik hüququ pozulmuş oldu. Çünki güzəştə gedilən ərazinin mülkiyyət hüququ ona məxsus idi. Bu hüququ, çox təəssüflər olsun ki, biz özümüz pozmalı olduq.

Digər tərəfdən, İrəvan şəhərinin ermənilərə verilməsi məsələsi Erməni Milli Şurası tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasına müraciətindən sonra müzakirə olunmuş-

du və çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan şəhəri və onun quberniya əraziləri güzəştə gedildikdən sonra 1918-ci il mayın 28-də özünün müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 100.6 min kv.km təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün arxiv sənədlərində bu tarixə qədər bütün Cənubi Qafqazın ərazisi 210.000 kv.km. olmuşdur ki, onun da 61.5 min kv.km.-i Gürcüstana, 9.000 kv.km-i güzəştə gedilən ərazi kimi ermənilərə, Brest və Batum konfranslarının qəbul etdikləri qərarlara görə 45.5 min kv.km isə Osmanlı Türkiyəsinə məxsus idi.

Ermənilər onlara edilən güzəşt nəticəsində hüquqi məkan əldə etdikdən dərhal sonra Şimali Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq ərazilərinin Ermənistanla birləşdirilməsi iddiası ilə çıxış etdilər, halbuki ermənilər 1918-ci ilin mayında Batum danışıqları zamanı bu ərazilərə iddia etməyəcəkləri barədə öhdəlik qəbul etmişdilər. Lakin 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasından başqa əraziləri ələ keçirə bilməyən ermənilər 1920-ci il aprelin 28-də Şimali Azərbaycan sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra bolşeviklərin himayəsi ilə yeni ərazilər əldə etməyə nail oldular.

Sovet Rusiyası hökuməti Gürcüstan və Daşnak Ermənistanın missiyaları ilə ərazi məsələlərini Azərbaycan SSR hökumətindən gizli aparırdı. Ən dəhşətlisi isə o idi ki, Azərbaycan SSR nümayəndə heyəti belə danışıqlara cəlb edilərkən onları ya milliyyətə ermənilər, ya da gürcülər təmsil edirdilər. 1920-ci ilin iyunundan avqustun 10-dək aparılan danışıqların nəticəsi olaraq İrəvan şəhərində Sovet Rusiyası ilə Daşnak Ermənistanı arasında müqavilə imzalanarkən, bir sıra diplomatik sənədlərin də sübut etdiyi kimi, burada Azərbaycan SSR-in milli-dövlət mənafələrinə ciddi qəsdlər edilərək Zəngəzur və Naxçıvanın Daşnak Ermənistanına verilməsi planlaşdırılmışdı. Bu zaman sovet Rusiya hökuməti S.Orconikidzenin belə bir iddiasından çıxış edirdi ki, "...məlum siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər". İrəvanda danışıqlar tərəfləri gələcək sülh müqaviləsini tanımağa məcbur edən protokollun imzalanması ilə qurtardı, ki, həmin sazişlə

də Ermənistan Qarabağdan imtina etməli, ancaq Zəngəzur və Naxçıvanı almalı idi.

Əslində, Azərbaycanın tarixi torpaqlarının Daşnak Ermənistanına verilməsi planı V.Leninin razılığı ilə İ.Stalin tərəfindən hazırlanmışdı. Çünki sonrakı illərdə bu torpaqların hissə-hissə zəbt olunması və bu ərazilərdə yaşayan əhalinin deportasiyası da İ.Stalin tərəfindən həyata keçirilmişdi. 1920-ci il noyabrın 4-də İ.Stalin, S.Orconikidze, T.Qabrielyan, Leqran, Ə.Qarayev və başqalarının iştirakı ilə keçirilən iclasda sovet Rusiyası ilə Daşnak Ermənistanı arasındakı müqavilənin şərtlərinə toxunularkən İ.Stalinin fikri əsasında belə bir qərar qəbul edilmişdi: "Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanına verilməsi haqqında təklif olunan maddə nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir və yalnız son halda baş tuta bilər". İclasda, həmçinin Siyasi Büronun Naxçıvan və Zəngəzura aid fikrinin əsaslandırılmasını hazırlamaq N.Nərimanova həvalə olunmuş, habelə İ.Stalinin bu məsələ ilə RK(b)P MK ilə danışıqlar aparmasınadək Ermənistanına təqdim edilən müqavilə barədə qəti qərar çıxarmamaq haqqında razılaşma əldə olunmuşdu. Bu qərarın özü bir daha göstərir ki, Azərbaycan torpaqları Sovet Rusiyası tərəfindən hərraca qoyulmuşdu. Həmin qərarın "B" bəndində yazılırdı: "sovet Azərbaycanı ilə sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir". Qərarın "Q" bəndində Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanına verilməsi, "D" bəndində isə Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verildiyi göstərilirdi.

Zəngəzurun qərb hissəsinin ermənilərə verilməsi, sadəcə sovet Rusiyasının təzyiqi ilə "bağışlanması" istiqamətində daha bir ciddi addım 1920-ci il dekabrın 1-də atıldı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanına bağışlanmasını həyata keçirən İ.V.Stalin Bakı Sovetinin 1920-ci il dekabrın 1-də qəbul etdiyi qərara münasibətini belə bildirmişdi: "Dekabrın 1-də sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir, Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın sovet Ermənistanına verilməsini elan edir".

1920-ci il dekabrın 2-də İ.Stalinin "Azər-

baycanın fatehi" adlandırdığı S.Orconikidze V.İ.Leninə və onun özünə Bakı Sovetində qəbul edilən qərarın məzmununu çatdırmışdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistan SSR-ə verilməsi rəsmən elan olunsada, qəzanın onun idarəçiliyinə keçməsi dərhal baş vermədi. Belə ki, 1921-ci il yanvarın 12-də Azərbaycan KP MK Siyası və Təşkilat Bürolarının iclasında Zəngəzurun müsəlman əhalisi yaşayan hissəsinin inzi-bati cəhətdən təşkili haqqında qərar qəbul etdi. Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisini sıxışdırmaqda davam edən ermənilər bununla kifayətlənməyərək sonralar bir sıra ərazilərin də ələ keçirilməsinə nail oldular. Belə ki, Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1927-ci il 1 yanvar tarixli iclasında Mehri-Cəbrayıl qəzasında 24 kəndin, 1927-ci il 20 iyun tarixli iclasında isə Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının 1.065 desyatin ərazisinin bu və ya digər qəzalara aid edilməsi məsələləri müzakirə edildi. Yenə də bu qanunverici hakimiyyət orqanının 1929-cu il fevralın 18-də M.Sxakayanın sədrliyi, Azərbaycan nümayəndələrindən isə D.Bünyadzadə, M.Bağirov və S.Yaqubovun iştirakı ilə keçirilən iclasda Mehridə erməni rayonu yaratmaq adı altında Zəngilan rayonunun üç kəndi: Nüvədi, Ernəzir və Tuğut-Ermənistan SSR-ə verildi. Beləliklə, Zəngəzurun cənub-qərb hissəsindəki torpaqların da ermənilərə "bağışlanması" və burada Mehri rayonunun təşkili ilə Azərbaycan SSR özünün tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarından ayrı salındı, bu bölgə ilə əlaqə çətinləşdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1921-ci il Qars müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sərhədlərinə gəldikdə isə, həmin müqavilədə Naxçıvan ərazilərinin qaranlı kimi çıxış edən Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin razılığı olmadan Cənubi Qafqaz Sovet MİK Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə bölgənin 657 kv.km. ərazisi Ermənistan SSR-ə verildi. Bu orqanın 1938-ci il 5 mart tarixli iclasının qərarına əsasən isə Şərurun Sədərək və Kərki kəndləri ətrafındakı müəyyən ərazilər Ermənistan SSR-ə keçdi. Bundan sonra bu ərazilərin avtoxton əhalisi olan azərbaycanlılar üçün faciələr dövrü başladı.

1947-ci il dekabrın 23-də İ.Stalin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 sayılı qərarını imzalayır. Bu qərarın imzalanmasına qədər mərkəzi hökumət daxilində qərribə proseslər cərəyan etməyə başlayır. Ermənistan SSR rəhbəri Q.Arutinov təcili olaraq təxirəsalınmaz məsələlərin həlli üçün Moskvaya İ.Stalinin yanına çağırılır. 3 dekabr 1947-ci il tarixdə M.C.Bağirov azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürülməsi təklifinə razılıq verməyə məcbur edilir. Bundan sonra SSRİ Nazirlər Soveti 1947-ci il 10 dekabr tarixində ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsi işinin davam etdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Ondan 4 gün sonra Azərbaycan SSR rəhbəri M.C.Bağirov 4-5 ay müddətinə "məzuniyyətə" göndərilir. Bütün bunlardan sonra yuxarıda adı çəkilən qərar qəbul edilir. Lakin bu qərarın qəbul edilməsinə qədər diqqəti cəlb edən bir sıra hadisələr də baş verir.

1948-ci ilin martın 3-də M.C.Bağirovun və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevin Azərbaycan SSR Rayon Partiya Komitələrinin katiblərinə və rayon İK-nin sədrələrinə vurulan teleqramlarında Ermənistan SSR-dən və ilk növbədə, İrəvan şəhərindən 1947-ci ilin dekabr və 1948-ci ilin yanvar-fevral aylarında 200-ə qədər ailənin icazəsiz olaraq Gəncə şəhəri və ətraf ərazilərə köçməsi barədə məlumatların verilməsi tələb olunur və bu işin yoxlanılması Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə şöbəsinin rəisi erməni N.A.Brutensə tapşırılır. N.A.Brutensin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə tam məxfi qrif ilə ünvanladığı məlumatda (sənəd №10) onun Gəncə (o zaman Kirovabad) Şəhər Soveti sədrinin müavini Abdullayev və şəhərin Nizami rayonu İcraiyyə Komitəsinin sədri Namazovla keçirdiyi görüşlər haqda bəhs edir, lakin icazəsiz köçənlərin sayının bilinmədiyini göstərir. Məlumatda göstərilir ki, köçüb gələnlər Gəncə şəhəri yaxınlığında saldıqları Yeni İrəvan qəsəbəsində yaşayırlar. Köçüb gələn 200 ailədən 50 ailə Gəncə şəhərində, qalanları isə Qazax,

Ağstafa, Şəmkir və Gədəbəy rayonları ərazilərində məskunlaşmışlar. Həmçinin verilən məlumatda İrəvan şəhərindən köçən 50 ailənin hamısının Gəncə şəhərində məskunlaşması qeyd edilməklə bərabər, onların əksəriyyətinin İrəvanda Ticarət Nazirliyi və ictimai işlər sistemində çalışdıqları üçün burada onların çoxunun işsiz qaldıqları göstərilir.

Təkcə bu faktın özü 1945-1946-cı illərdə Ermənistan SSR rəhbərliyinin və erməni-qriqoriyan kilsəsinin İrəvan şəhəri və ətraf rayonlarda yaşayan yerli azərbaycanlı əhali üçün dözülməz şərait yaratdıqlarını təsdiq edir. Elə bu səbəbdən də yerli azərbaycanlı əhali öz doğma torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Bütün bu vəziyyətdən İ.Stalinin müfəssəl xəbəri var idi və 1948-ci il martın 10-da o SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" 754 sayılı ikinci qərarı qəbul etdi. Bu qərarlar daşnak ruhlu Ermənistan SSR rəhbərlərinə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasətini açıq-aşkar dövlət səviyyəsində həyata keçirməsi üçün hüquqi əsas verirdi.

1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarla göstərilirdi ki, "könüllülük prinsipi" əsasında Ermənistan SSR-dən 1948-1950-ci illərdə 100 min azərbaycanlı köçürülsün. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin rəisi milliyyətçə erməni olan N.A.Brutens vəzifədən azad edilir və onun yerinə N.D.Allahverdiyev təyin edilir. N.D.Allahverdiyevin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə ünvanladığı 4 iyun 1951-ci il 239 sayılı "Ermənistan SSR-in dağlıq bölgələrindən köçürülmüş 215 ailənin məskunlaşma yerində iqlim şəraitinə uyğunlaşmayaraq, geri, əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmaları haqqında arayış"da Ermənistan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və Xalq Təsərrüfatının Qeydiyyatı İdarəsinin məlumatlarına istinadən köçürülmə prosesinin əvvəlkinə, yəni 1948-

ci ilədək Ermənistan SSR-də 25 min azərbaycanlı ailəsinin təxminən 110 000 nəfərinin yaşadığı göstərilir ki, onlardan da 9000 ailə - təxminən 35 000 nəfəri düzən ərazilərdə, qalan 75 min nəfəri, yəni 16 000 ailə isə yüksək dağlıq ərazilərdə yaşayırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrə aid rəsmi dövlət sənədlərində Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların ümumi sayı ilə bağlı göstərilən rəqəmlər fərqliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, köçürmə prosesinin əvvəlini əks etdirən iki sənəddə "Xaricdən gələcək ermənilərin torpaq və yaşayış yerləri ilə təmin edilməsi üçün 130 min azərbaycanlının Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in az məskunlaşmış, pambıqçılıq rayonlarına köçürülməsinə icazə verilməsi barədə Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR RK(b)P MK birinci katibləri M.C.Bağirov və Q.A.Arutinovun 3 dekabr tarixli məktubda Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların sayı 130 min nəfər göstərildiyi halda, həmin dövrü əks etdirən 1951-ci il 4 iyun tarixinə aid 239 sayılı sənəddə isə onların sayının 110 000 nəfər olduğu göstərilmişdi. Bu qeyri-dəqiqlik belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, Ermənistan SSR rəhbərliyi bu respublikada yaşayan yerli azərbaycanlı əhalinin sayını qəsdən saxtalaşdırmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qərarların qəbul edilməsi ilə yerli azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən köçürülüb Azərbaycan SSR ərazisində yerləşdirilməsi probleminin bütün ağırlığı Azərbaycan SSR hökumətinin üzərinə qoyulmuşdu. Köçürülmə prosesini sürətləndirmək məqsədilə Respublika Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Nazirlər Sovetinin köçürmə şöbəsinin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyev və Azərbaycan KP MK katibi H.Ə.Seyidov tərəfindən M.C.Bağirova 18 mart 1948-ci il tarixdə (sənəd №1) "Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürmə şöbəsi"nin yenidən qurularaq, onun bazasında köçürmə idarəsinin yaradılması və bu idarənin Ermənistan SSR-də müvəqqəti nümayəndəliyinin təşkil edilməsi haqqında" yazılı məlumat təqdim olunur və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin köçürmə məsələləri üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi M.N.Məmmədov tə-

yin edilir. Bundan sonra isə azərbaycanlı əhalinin köçürülməyə razılıq vermələri üçün Azərbaycan SSR-dən elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərindən ibarət təbliğat briqadaları Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan rayonlarına göndərilir.

Görülən tədbirlərə baxmayaraq, Ermənistan SSR-in bütün rayonlarında azərbaycanlılar bu zorakı köçürülmə aksiyasına etirazlarını müxtəlif formalarda bildirmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzi hökumətin bu ədalətsiz qərarına yazılı şəkildə ilk etiraz edən Zəngəzurun Mehri rayonu Nüvədi kəndinin əhalisi olmuşdur. 1948-ci il aprelin 23-də Nüvədi kəndinin əhalisi adından ("Qırmızı sərhəd kolxozu") İ.V.Stalinə ünvanlanan məktubda bu kəndin 1920-ci ildən Azərbaycan SSR tərkibində olduğu göstərilir və qeyd olunur ki, bu kəndin ərazisi yenidən Azərbaycan SSR Zəngilan rayonu tərkibinə qaytarılsa, daha ədalətli olar. Məktubun sonunda ədalətli bir qərarın qəbul ediləcəyinə ümid ifadə olunur. (Sənəd №52)

Əslində mərkəzi hökumət nümayəndələri və Ermənistan SSR rəhbərliyi heç bir müqavimətin və ya etirazın olmayacağına ümid bəsləyirdilər. Lakin onlar yanılmışdılar. Bu fikri təsdiq edən belə sənədlərdən daha biri Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Dövlət Arxivinin 411-ci fondunda saxlanılır. Ermənistan SSR-in daxili işlər naziri, general-mayor Xoren Qriqoryanın (bu həmin Xoren Qriqoryan idi ki, 30-cu illərdə Azərbaycan SSR XDİK-nın müavini işləyərkən minlərlə azərbaycanlının günahsız yerə həbs olunmasına, sürgün edilməsinə və güllələnməsinə bais olduğunu öz anasına yazdığı məktubda etiraf etmişdi - C.B.) 1948-ci il mayın 3-də Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova ünvanladığı və "tam məxfi" qrifi altında uzun müddət gizli saxlanılan 11 səhifəlik arayışda köçürülməsi nəzərdə tutulan azərbaycanlı əhalinin əhvali-ruhiyyəsi öz əksini tapıb. Arayışın giriş hissəsində göstərilir ki, "düşmənin ünsürləri" bu köçürülməni SSRİ ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında müharibə olacağı təqdirdə, azərbaycanlılara etimad göstərilməməsinin təzahürü kimi qiymətləndirirlər. Ancaq qeyd et-

mək lazımdır ki, əgər Türkiyə NATO-ya üzv qəbul edilməsəydi və ABŞ ilə strateji müttəfiqlik haqqında sənəd imzalamasaydı, SSRİ hökuməti Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlayacaqdı. Həmin arayışın sonunda millətçi əhvali-ruhiyyəli ermənilərin də fikirləri yer alıb. X.Qriqoryanın M.C.Bağirova ünvanladığı məktubun sonunda Azərbaycan SSR-ə və Türkiyə Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzkar mövqe tutan ermənilərin fikirlərinin qeyd edilməsi ona işarə idi ki, Ermənistan SSR-də ermənilərlə azərbaycanlılar bir yerdə yaşaya bilməzlər, ona görə də azərbaycanlıların köçürülməsi məsləhətdir. Məsələn, arayışda Ermənistan SSR Sosial Təminat Nazirliyinin tədris kombinatının texnologiya müəllimi Minas Arakelyanın dediklərindən sitat gətirilir: "...Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürüləcəkləri məsələsi şübhə doğurmur. İlk növbədə, Araz və Yuxarı Arpaçay çaylarının sahillərində yaşayan azərbaycanlılar köçürüləcək. Sonra İrəvan şəhərindən azərbaycanlılar köçürüləcək. İlk növbədə, sərhəd rayonlarında yaşayan azərbaycanlılardan qurtulmaq tamamilə anlaşılandır, belə ki, onlar tez-tez dövlət sərhədini pozurlar. Türkiyə isə onlardan özü üçün casus yuvaları yaradır".

İrəvan sakini Yervand Mesropyan öz qonşusu ilə söhbətində: "Azərbaycanlıları təkcə Ermənistandan deyil, həmçinin Naxçıvandan da köçürmək, sonra isə bu ərazini Ermənistanla birləşdirmək lazımdır" - demişdir.

Bundan sonra bu istiqamətdə real addımlar atan Ermənistan SSR rəhbərliyi 1948-ci ildə təkcə İrəvan şəhərindən və onun Spandaryan, Stalin, Kirov, Molotov rayonlarından ümumilikdə 437 təsərrüfatın köçürülməsinə və 1886 nəfərin deportasiyasına nail olmuşdu. Deportasiya olunanlar içərisində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun 45 nəfər üzvü və Azərbaycan Pedaqoji Məktəbinin 83 nəfər heyəti var idi. Pedaqoji İnstitut Bakı şəhərinə, Pedaqoji Məktəb isə Göygöl rayonuna köçürüldü.

İrəvan şəhəri rayonlarından köçürülən azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Bakı, Gəncə, Daşkəsən, Naxçıvan şəhərlərində, Göygöl, Şəmkir, Beyləqan və Quba rayonları ərazilərində yerləşdirilmişdi.

Fransadan gələn, vaxtilə daşnak ordusunda dəstə başçısı olmuş və Kirovakanda (1936-cı ilədək Böyük Qarakilsə - C.B.) yaşayan Sumbat adlı erməni deyirmiş: "Vaxtilə daşnaklar Naxçıvan MSSR-in Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsini qoysalar da, buna nail ola bilməmişdilər. İndi isə bu məsələni qoymaq vaxtdır, beləliklə, Ermənistanın torpaqlarını genişləndirmək olar".

Aşağıda göstərilən cədvəldə isə İrəvan şəhərindən 5.000 və Leninkan şəhərindən isə 250 nəfər azərbaycanlının köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. 1949-cu ilə aid rəsmi sənədlərdə İrəvan şəhəri və rayonlarından Azərbaycan SSR-in Göyçay, Yevlax, Saatlı və Salıyan rayonlarına 8 təsərrüfat və 39 şəxsin köçürüldüyü qeyd edilmişdir. Bu anti-insani siyasəti həyata keçirən Ermənistan SSR rəhbərliyi növbəti ildə azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə bağlı qərar qəbul edir. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin "1950-ci ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsinin planı" haqqında qərarı bu fikri təsdiq edir. Qəbul edilmiş qərara əsasən 1950-ci ildə İrəvan şəhəri və onun Stalin, Kirov, Spandaryan və Mikoyan rayonlarından ümumilikdə 24 təsərrüfat və 102 nəfər şəxs Bakı şəhəri, Sabirabad, Beyləqan və Göyçay rayonlarına köçürülmüşdür. 1951-ci ilə aid rəsmi məlumatda isə İrəvan şəhərindən Sabirabad rayonuna 9 təsərrüfat və 42 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunmuşdur. 1952-ci ilə aid rəsmi məlumatda yenə Sabirabad rayonu ərazisinə İrəvan şəhərindən 22 təsərrüfatın və 73 şəxsin köçürüldüyü göstərilmişdir. 1953-cü ilə aid məlumatda isə İrəvan şəhərindən köçürülən 21 təsərrüfatın və 73 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunsada, onların Azərbaycan SSR-in hansı bölgəsində yerləşdirildiyi göstərilməmişdir.

Beləliklə, 1948-1953-cü illər ərzində İrəvan şəhəri və onun rayonlarından Azərbaycan SSR-in şəhər və rayonlarına 521 təsərrüfatın və 2215 nəfər azərbaycanlının köçürüldüyü rəsmi arxiv sənədləri ilə təsdiq olunur. Ümumilikdə isə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR və onun paytaxtı İrəvan şəhərindən deportasiyası prosesinin gedişatına nəzər saldıq-

da, məlum olur ki, 1947-ci il dekabrın 23-də və 1948-ci il martın 10-da qəbul olunmuş qərarlara əsasən Ermənistan SSR ərazisindən Azərbaycan SSR ərazisinə 1948-ci ildə 10.000, 1949-cu ildə 40.000, 1950-ci ildə 50.000 nəfər azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi planlaşdırılsa da, onu həyata keçirmək mümkün olmamışdır. 1954-cü il yanvarın 12-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi qərarla 1948-1953-cü illər ərzində Azərbaycan SSR ərazisinə 11.914 təsərrüfat və 52.956 nəfərin köçürüldüyü, o cümlədən Ermənistan SSR ərazisindən 9.875 təsərrüfatın və 42.190 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunur. Lakin konkret olaraq Ermənistan SSR ərazisindən faktiki olaraq köçürmə planına görə 1948-ci ildə 9.652, 1949-cu ildə 12.835, 1950-ci ildə 17.155 nəfərin, 1951-ci ildə 5.598, 1952-ci ildə 4.928, 1953-cü ildə isə 2.794 nəfərin köçürüldüyü nəzərə alınsa, onda bu dörd ildə yuxarıda göstəriləyi kimi, Azərbaycan SSR ərazisinə köçürülənlərin sayı 52.956 nəfər olmuşdur.

Erməni faşizmini açıq şəkildə müdafiə edən SSRİ dövləti Ermənistan SSR ərazisindən - öz tarixi etnik torpaqlarından, İrəvan şəhəri də daxil olmaqla, 264 kənddən, 7 şəhərdən və o cümlədən İrəvan şəhərindən 897 nəfər və bütövlükdə 187.000 azərbaycanlı şəxs deportasiya olundu, onlara məxsus 31.000 ev, şəxsi təsərrüfat, 165 kollektiv təsərrüfatların əmlakı talandı, 242 nəfər öldürüldü, 1.154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adama işgəncə verildi və qız-gəlinlərin namusu təhqir olundu. 15.000-dən çox kürd və 3.000-ə yaxın rus millətinə məxsus əhali Ermənistan SSR-dən çıxarıldı.

1988-1989-cu illərdə Ermənistanın hərbi-ideoloji təcavüzünün güclənməsi nəticəsində deportasiya, etnik təmizləmə və soyqırımına məruz qalan azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-ə pənah gətirdi. Mərkəzi hökumətin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində genişlənən Ermənistanın hərbi təcavüzü onu milli azadlıq mübarizəsinə qaldırdı. 1990-cı il yanvarın 20-də SSRİ Prezidenti M.S.Qorbaçov ermənilərin ərazi iddialarına qarşı etiraz edən Azərbaycan xalqını

cəzalandırmaq üçün Bakı şəhərinə SSRİ və Azərbaycan SSR-in Konstitusiyaları və respublikanın suveren hüquqları pozularaq qoşun yeridilməsi haqqında fərman verdi və Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı cinayəti törətdi.

SSRİ dövlətinin bu cinayətinə qarşı öz ilk etiraz səsini qaldıran görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev oldu. O, 1990-cı il yanvarın 21-də Azərbaycan SSR-in Moskva şəhərindəki Daimi Nümayəndəliyinə gələrək SSRİ dövlətinin rəhbəri M.S.Qorbaçovu Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırımı cinayətində ittiham etdi və onun bu etirazı bütün dünyada böyük əks-sədaya səbəb oldu.

SSRİ dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi cinayətə etiraz olaraq Heydər Əliyev 1990-cı ilin iyulunda Sov. İKP sıralarını tərk etdiyini bəyan edərək Vətəni Azərbaycana qayıtdı. Respublika rəhbərliyi Heydər Əliyevin ölkənin siyasi mərkəzi olan Bakıda qalması üçün hər cür təxribatlara əl atdı və o terror aktı ilə hədələndi. Həyat üçün real təhlükənin mövcud olduğunu hiss edən Heydər Əliyev Naxçıvan MR-ə getməyə məcbur oldu. O, 1990-1993-cü illərdə ağır blokada şəraitində olan Naxçıvan MR-in yaşaması, onun sərhədlərinin qorunması üçün mümkün olmayanı mümkün etdi.

Heydər Əliyev 1991-ci ilin fevralında Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı çox sərt məzmununda məruzə ilə çıxış etdi və o zaman Azərbaycan dövlətinin problemin həlli ilə bağlı konkret tədbirlər proqramı olmadığını söylədi. Lakin onun irəli sürdüyü tədbirlər respublika rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün çox qısa bir zaman ərzində Azərbaycan xalqına düşmən tərəfindən çox ağır zərbələr vuruldu. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi və çox qısa zaman ərzində beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi.

1918-1935-ci ilədək Ermənistanda 28 Azərbaycan mənşəli toponim artıq dəyişdirilmişdi. Bundan sonra Azərbaycan xalqının tarixi coğrafiyasına qarşı dövlət səviyyəsində tö-

rədilən bu cinayət prosesi geniş miqyas almağa başladı. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları əsasında 1935, 1938, 1939, 1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980-ci illərdə respublika ərazisində Azərbaycan mənşəli bütün toponimlər dəyişdirilərək erməniləşdirildi. 1988-ci ilin avqustunadək indiki Ermənistan Respublikası ərazisində 521 Azərbaycan mənşəli yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilmişdir.

Bu məsələlər və bundan sonra bu istiqamətdə 2006-cı ilədək atılan addımlar, yəni Azərbaycan mənşəli adların dəyişdirilməsi ilə qəbul edilmiş qərarlar 2008-ci ildə erməni dilində nəşr olunmuş "Ermənistan Respublikasının yaşayış məntəqələrinin lüğəti" adlı kitabda öz əksini tapmışdır. Burada söhbət bu nəşrə daxil edilən Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin "Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü" nəşrlərinin (1976-cı il və 1988-ci il), o cümlədən Ermənistan Respublikası parlamentinin 3 aprel 1991-ci il, 8 avqust 1991-ci il və 4 iyul 2006-cı il tarixli fərmanlarından gedir. Bundan əlavə, belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan SSR-də Azərbaycan mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi prosesi ilə yanaşı, bir neçə kəndi bir təsərrüfatda birləşdirmək yolu ilə azərbaycanlı kəndlərinin adları Ermənistan SSR-in yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir. Belə ki, Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 5 fevral 1978-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan adlı yaşayış məntəqələrinə: Aşağı Kilsə - Quqark, Ağtala - Kamo, Zəngibasar - Masis, Basarkeçər - Vardenis kimi erməni mənşəli adlar verilmişdir.

1918-1987-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 254 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla: əhalisi etnik təmizləməyə, deportasiya və soyqırma məruz qoyulmaqla onların yaşayış məntəqələri siyahıdan silinmişdir. Bu kəndlərin böyük əksəriyyəti Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda) azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı və 1948-1953-cü illər deportasiyasından sonra xaraba qalmışdır.

1978-ci ildə 23 rayonda 60 Azərbaycan

mənşəli toponim dəyişdirilmişdir. 1988-1989-cu illərdə Ermənistan ərazisində azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirildikdən sonra Ermənistan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1991-ci il 9 aprel tarixli fərmanı ilə 90 yaşayış məntəqəsinin, 8 avqust 1991-ci il fərmanı ilə 16 yaşayış məntəqəsinin, Ermənistan parlamentinin 4 iyul 2006-cı il tarixli qərarı ilə isə əvvəllər azərbaycanlılara məxsus olmuş 31 yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, son dövrdə 702 Azərbaycan mənşəli inzibati-ərazi vahidinin adları dəyişdirilmişdir. 7 noyabr 1995-ci ildə Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında yeni qanun qəbul edilmişdir. Müasir "Ermənistan"ın yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən həmin vaxtadək mövcud olan rayonlar üzrə bölgü ləğv edilmiş, əvəzində 11 vilayət (mərz) yaradılmışdır.

Hazırda Ermənistan ərazisində dövlət tərəfindən digər bir proses - hidronimlərin (çay, göl, bulaq və s.) və oronimlərin (dağ, dərə, aşırım, düzənlik və s.) adlarının dəyişdirilməsi prosesi gedir. Diqqəti çəkən bir məqam da ondan ibarətdir ki, müəyyən mərhələlərlə xarici ölkələrdən gəlib azərbaycanlıların yaşamış olduqları ərazilərdə məskunlaşan ermənilər indinin özündə də yer-yurd adlarını elə əvvəlki adları ilə - yəni azərbaycanlıların vaxtilə verdikləri adlarla çağırırlar.

Oykonimləri, hidronimləri, oronimləri özündə əks etdirən bir sıra spesifik saytlarda yerləşdirilən xəritələrdə, xarici turizm şirkətlərinin saytlarında, yol bələdçiliyi üçün buraxılan nəşrlərdə, astronomik portallarda keçmiş adlar, əsasən, saxlanılır. Məsələn, www.astrolab.ru, www.travelpost.com, www.fallingrain.com saytlarında müasir Ermənistan Respublikasında mövcud olan, uzunluq və en dairəsini göstərən minlərlə toponim öz əksini tapmışdır ki, onların da mütləq əksəriyyəti türk mənşəli əski adlarını özündə saxlayır (bütün bu məlumatlar t.ü.f.d. Nazim Mustafanın 2014-cü ildə AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunmuş "Vandalizm: tarixi adlara

qarşı soyqırımı" adlı kitabdan götürülmüşdür).

Erməni faşizminin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi deportasiya, etnik təmizləmə, soyqırımı və işğalçı siyasət nəticəsində insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrdə əksini tapmış normalar, o cümlədən BMT Baş Assambleyasının 260 (III) A Qətnaməsi (179-cu plenar iclas, 9 dekabr 1948-ci il) ilə qəbul olunmuş və 1991-ci ildə qüvvəyə minmiş "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" konvensiyasının "İnsan hüquqlarına dair Ümumdünya Bəyannaməsi"nin, "Mülki və siyasi hüquqlar üzrə Beynəlxalq Pakt"ın, "İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında" Beynəlxalq Konvensiyanın, "İşgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan münasibətlərə qarşı və ona görə cəzalandırma haqqında" Konvensiyanın, "Uşaq hüquqları haqqında" Konvensiyanın, o cümlədən "Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında" Haaqa Konvensiyasının (1954-cü il), "Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında" Paris Konvensiyasının (1970-ci il) UNESCO-nun "Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında" Konvensiyasının (1972-ci il) və "Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının (1992-ci il) bütün müddəaları pozulmuşdur.

История Азербайджана. Т.2. Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1954, 521 ь.

Vasif Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, Azərnəşr, 2011, 474 s.

ARPIİSSA, f.558, s.I, iş 22, v.1-2

ARPIİSSA, f.I, iş 22, v.17.

ARPIİSSA, f.I, iş 24, v.51-52.

Akif Muradverdiyev. Zəngəzur: tariximizin yaddaşı. Bakı, "Xəzər", 2007, 1023 s.

Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (Aprel 1920-iyun 1941). Bakı, "Elm", 2008, 630 s.

Политбюро ЦК РКП(б) ВКП(б). Повестки для заседаний 1919-1952. Каталог. Т.ЫЫЫ, 1940-1952, с.497-449; ЦК

ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945-1953. Москва, 2004, с.338.

Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası 1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı, 2013, s. 88.

Yenə orada səh. 94.

Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı, 2013, s. 8.

Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı, 2013, s. 542.

Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı, 2013, s. 542.

Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı, 2013, s. 95-96 (sənəd №11).

Yenə orada, s.153-154 (sənəd №52).

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 411, siyahı 26, iş 34, vərəq 65.

Yenə orada, vərəq 65.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 411, siyahı 26, iş 34, vərəq 75.

Yenə orada.

Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı, 2013, s. 244-245.

Yenə orada.

Yenə orada səh. 241.

Yenə orada.

Yenə orada,səh. 491.

Yenə orada,səh. 588.

Yenə orada səh. 635

Yenə orada səh. 681.

Yenə orada. səh. 683.

Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı, "Elm", 2008, 258 s.

Nazim Mustafa. Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı, 2014, s. 9-15.

Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar erməni müəlliflərinin etiraflarında

Nazim MUSTAFA,
*AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və
Etnologiya İnstitutunun böyük elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
nazimmustafa@mail.ru*

**XIX əsrin sonu - XX əsrin
əvvəllərində istər Osmanlı
Türkiyəsində, istərsə də Cə-
nubi Qafqazda türk-müsəl-
man əhaliyə qarşı qırğınlar
və terror aktları "Armena-
kan" (1885), "Hnçak" (1887)
və "Daşnaksutyun" (1897)
partiyaları və onların silahlı
dəstələri vasitəsilə həyata ke-
çirilmişdi.**

1894-1896-cı illərdə ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri iğtişaşlar yatırıldıq-
dan sonra həmin iğtişaşların təşkilatçılarının
və iştirakçılarının əksəriyyəti Cənubi Qafqa-
za axışmışdı. Erməni siyasi partiyaları Türki-
yə ərazisində muxtariyyət əldə etməyin
mümkünsüzlüyünü dərk etdikdən sonra, XX
əsrin ilk illərində öz proqramlarında dəyişik-
lik edərək, fəaliyyətlərinin əğırlıq mərkəzini
Türkiyə ərazisindən Cənubi Qafqaza keçir-
mişdilər.

Ermənilərin məqsədi tarixi Azərbaycan

torpaqları hesabına erməni dövlətinin əsasını
qoymaq və sonradan müxtəlif yollarla onu
genişləndirməklə "Böyük Ermənistan" ide-
yasını həyata keçirməkdən ibarət idi.

Rus müəllifi N.Şavrovun yazdığına görə,
1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900.000, 1908-
ci ildə 1.301.000 erməni yaşamışdır. Deməli,
təkcə bu dövrdə Cənubi Qafqaza 400.000 er-
məni gəlib yerləşmişdi. Həmin dövrdə Cə-
nubi Qafqazda törədilən cinayətlərin 80 faizi
Türkiyədən gəlmiş ermənilərin və muzdlu
qatillərin payına düşürdü.

Qafqazda ermənilərin törətdikləri qırğın-
ların qarşısının vaxtında alınmamasının bir
səbəbi hökumət məmurlarının ermənilərin
terror hədələrindən çəkinmələri idisə, digər
səbəbi Qafqazın canişini İ.Vorontsov-Daş-
kovun erməni dairələrinin təsiri altında ol-
ması idi. Erməni tədqiqatçısı Anahid Lalaya-
nın yazdığı kimi, Vorontsov-Daşkovun arva-
dı Yelizaveta Qriqoryevna "Daşnaksutyun"
partiyasının Tiflis bürosunun rəhbərlərindən
biri yepiskop Mesropun məşuqəsi idi və Qaf-
qaz Canişinliyinin ermənilərin mənafeyi ilə
bağlı qərarları Vorontsov-Daşkovun yataq
otağında hazırlanırdı.

XX əsrin əvvəllərində Qafqazda mövcud
olan 54 qəzadan yalnız 5-də ermənilər çox-
luq təşkil edirdilər. İrəvan quberniyasındakı

7 qəzadan 3-də, Yelizavetpol quberniyasındakı 8 qəzadan yalnız 1-də ermənilərin say üstünlüyü var idi. 1905-1906-cı illər qırğınları ərəfəsində İrəvan quberniyasında mövcud olan 1301 yaşayış məntəqəsindən 959-da azərbaycanlılar, 342-də ermənilər məskunlaşmışdılar. Yelizavetpol quberniyasında isə 1613 kənddən 390-da ermənilər yaşayırdılar. Ermənilərin XIX əsrdə İran və Türkiyə ərazilərindən köçürülərək gətirilib yerləşdirilmələrindən sonra hər iki quberniyada az miqdarda ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadıkları yaşayış məntəqələri əmələ gəlmişdi.

1905-ci ildə Rusiyada hakimiyyət əleyhinə üsyanların və iğtişaşların baş verməsi və çarizmə qarşı narazılıq dalğasının güclənməsi Cənubi Qafqazda da güclü əks-səda doğurmuşdu. Bu qarışıqlıqdan ermənilər məharətlə istifadə etmişdilər. Qafqaz Canişinliyinin yüksəkrütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni dəstələri 1905-ci ildə Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları ərazilərə silahlı hücumlar edib etnik təmizləmə həyata keçirməklə, həmin ərazilərdə Türkiyədən qaçıb gələn erməniləri məskunlaşdırmaqla özlərinin say üstünlüyünə nail olmaq, sonra isə yeni yaranan erməni anklavlarını birləşdirməklə erməni dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. "Hnçak" partiyasının proqramına əsasən yaradılması nəzərdə tutulan erməni dövləti Cənubi Qafqazın, Şərqi Anadolunun və Cənubi Azərbaycanın bir hissəsini əhatə etməli idi.

1905-ci il fevralın 6-da Bakıda başlanan ilk qırğınlar 1906-cı ilin payızınadək bir-birinin ardınca İrəvan, Eçmiədzin, Naxçıvan, Sürməli, Şərur-Dərələyəz, Novo-Bəyazid, Zəngəzur, Gəncə, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl, Qazax, Borçalı qəzalarında davam etdirilmişdi.

Erməni silahlı dəstələrinin Sənubi Qafqazda törətdikləri kütləvi qırğınlar və terror

aktları barədə o dövrün mətbuatında və ayrıca müəlliflərin əsərlərində kifayət qədər faktlar mövcuddur. Ən önəmlisi isə həmin faktları erməni müəlliflərinin özlərinin etiraf etmələridir. Bu məqalədə qısaca olaraq erməni müəlliflərinin 1905-1906-cı illər qırğınları barədə etirafları sadalanır.

1905-1906-cı illər qırğınları zamanı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə əsl adı Hovannes Ter-Martirosyan olan, lakin əsərlərini "A-Do" imzası ilə çap etdirən erməni müəlliflərinin 1907-ci ildə İrəvanda erməni dilində çap edilən irihəcmli "Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla" əsərində kifayət qədər faktlar yer almışdır. Müəllif 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın 12 qəzasında və 7 şəhərində baş verən qırğınlar barəsində xronoloji ardıcılıqla məlumat verir. Hovannes Ter-Martirosyan qırğınlar baş verən bölgələri bir-birinin ardınca gəzmış və həmin kitabı yazmaq üçün faktoloji materiallar toplamışdır.

A-Do adıçəkilən əsərində 1905-ci ildə İrəvan qəzasında toqquşmalar zamanı azərbaycanlı əhalinin tərk etmək məcburiyyətində qaldığı və böyük itkilər verdiyi kəndlərin siyahısını təqdim edir. İrəvan qəzasında törədilən qırğınlar haqqında A-Do yazır ki, mayın 26-da ermənilər Mədinə türk kəndinə hücum etdilər. Daha sonra o, Məngüs kəndi ətrafında qızgın döyüşlər getdiyini yazır. Müəllif azərbaycanlı əhalinin kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalmasını, ermənilərin evləri talan etdiklərini qeyd edir.

A-Do yazır ki, 1905-ci ildə təkcə İrəvan qəzasında 7 türk kəndi hadisələrin qurbanı olmuşdur. Həmin türk kəndləri bunlardır: Güvəcik, Güllücə, Məngüs, Damagirməz, Tutıyə, Kamal, Məsimli.

Erməni siyasi partiyalarının silahlı dəstələri növbəti qırğınları Dərələyəz mahalında törətmişdilər. İlk qırğınlar azərbaycanlıların ermənilərlə qarışıq yaşadıkları kəndlərdə -

Qndevaz və Herher kəndlərində törədilmişdi. A-Do dolayısı ilə olsa da, qırğınların törədilməsində "təcrübəli daşnaksakanların bir neçə özünümüdafiə dəstələrinin fəal rolunu" etiraf edir .

A-Do Eçmiədzin qəzasının Üşü kəndində ermənilərin törətdikləri faciənin miqyasını göstərərək yazır ki, öldürülən üşülülərin sayı 100-ə çatırdı, qadın və uşaqlar, qoca və körpələr qırğınlardan qurtulmaq üçün vay-şivən qoparırdılar. "Üşü yandırıldı, dağıldı, yerlə yeksan edildi, bir kənd də belə silindi, administrasiya yenə də yox idi" , - yazır A-Do. Sonra A-Do əlavə edir: "Üşünün faciəsi türklərin üzərində elə bir dəhşətli iz buraxdı ki, iyunun 5-də bir sıra kəndlər bir tərəfdən boşalır, digər tərəfdən isə ermənilər tərəfindən talan edilir və yandırılırdı. Nəziravan və Təkiyə kəndləri yandırıldı, Persi, Əngirsək, Kürdəli, Hamamlı kəndləri və Çobankərə obası talan edildi. Beləliklə, Əştərək bölgəsinin 9 türk kəndinin əhalisi talan edildi, yandırıldı və çöllərə düşdü". A-Do daha sonra yazır: "Bütün bunlardan sonra, iyunun 6-da qəza rəisi kazaklarla birgə peyda oldu. Çoxlu sayda ermənilər həbs edildilər, bir sıra erməni kəndləri qoşunların nəzarətinə verildi, cərimələr başlandı .

A-Do həmin əsərində Gəncə quberniyasının 8 qəzasından heç birində qırğınların və dağıntıların Zəngəzurda olduğu qədər böyük miqyasda və uzun sürən olmadığını xüsusilə vurğulamışdır . Müəllif məlumat verir ki, 1905-ci il dekabrın 17-də erməni silahlı dəstələri 102 evdən ibarət Böyük Cicimli və 26 evdən ibarət Kiçik Cicimli kəndlərinə hücum etdilər. Kiçik Cicimli tamamilə darıma-ğın edildi, Böyük Cicimli kəndinin əhalisi qaçmağa müvəffəq olsa da, evləri qarət edildi. A-Do ermənilərin bu hərəkətini vəhşilik adlandırır və acı olsa da, öz əsərində bunu qeyd etməyə bilmədiyini ifadə edir .

Həmin müəllif Zəngəzurun ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadıkları Dərəbas

kəndində erməni canilərinin törətdikləri vəhşiliklərin şahidi olmuşdur. 1905-ci il dekabrın 26-da erməni silahlıları azərbaycanlı evlərinə hücum edirlər. Kəndin əhalisinin bir hissəsi dağlara qaçır, qalanları isə kənddəki üç böyük evdə - Molla Əbülhəsən, Ələkbər bəy və Abbas Ələkbər oğlunun evlərində sığınacaq tapırlar. A-Do həmin türkpədicə vəhşiliyi belə təsvir edir: "Evlərinde gizlənmiş ermənilər onlara köməyə gələnlərin qışqırıqlarını eşidən kimi vəhşicəsinə küçəyə atıldılar, türklərin evlərinə hücum edərək talan edib, yandırdılar. Onlar yanğınları və talanları davam etdirərək, yuxarıda adları çəkilən evlərə çatmışdılar, hansı ki orada türklər böyüklü-kiçikli, arvadlı-uşaq sığınacaq tapmışdılar. Ermənilər burada cinayətkarlığın ən dəhşətli formasını həyata keçirdilər. Onlar bu üç evə od vurub, insanları içində sağ-sağ yandırdılar. Cinayət alovlar və dağıntılar içində həyata keçirildi və çoxsaylı insanlar məhv oldu. Biz o yanmış evlərin insan sümükləri ilə qarışmış külünü gördük və sarsıldırıq, o qatilləri, daha çox da dəhşətli cəhənnəmi törədənləri lənətlədik... Öldürülmüş və yandırılmış, meyitləri səpələnmiş adamların sayı 272 nəfərə çatırdı". A-Do Dərəbasda törədilən bu cinayətin yerli hakimiyyətin ciddi araşdırılmasını münasib görmədiyini, polisə yalnız bir protokol tərtib etməklə işini bitmiş hesab etdiyini qeyd edir .

Daha sonra A-Do yazır ki, 1905-ci il dekabrın 29-da Tatev erməniləri azərbaycanlıların yaşadıkları Kürdlər kəndinə hücum etmiş, lakin çoxsaylı itki verərək kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Kənd talan edilmiş, sonra isə yandırılaraq xarabalığa çevrilmişdi. A-Do ermənilərin bu hərəkətinə heç bir əsas tapa bilmədiyini, onların bu hücumunu barbarlıq və məhkum olunması əməli kimi xarakterizə etmişdir .

A-Do Zəngəzurda dağıntılara məruz qoyulan 43 azərbaycanlı kəndinin adını aşağı-

dakı kimi təsbit etmişdir: Bayandur, Hələk, Binəyeri, Kosalar, Malıbəyli, Cağazur, Çaylı, Kalavalax, Novruzlu, Cicimli, Hacılar, Bağırbəyli, Qarahunc, Unanav, Kürdlər, Ağvani, Armudlu (Danzaver), Sisyan, Ağudi, Dərəbas, Pul, Ərikli, Şükar, Məliklər, Yeməzli, Xəştap, Almalı, Karxana, Qatar, Cıbıllı, Xələc, Keçi-Şabadin, İncəvar, Çullu, Oxçu, Atqız, Pirdavudan, Arçasur, Əclili, Buğacıq, Kollu-Qışlaq, Mtnadzor, Sanalı .

Ermənilər 1905-1906-cı illərdə Şuşa şəhərində iki dəfə qırğınlar törətmişdilər. A-Donun verdiyi məlumata görə, 1905-ci il avqustun 16-da baş verən birinci toqquşma nəticəsində ermənilər 100 nəfər, azərbaycanlılar isə bundan 2-3 dəfə çox itki vermişdilər .

Ermənilər Şuşa şəhərində ikinci dəfə 12-22 iyul 1906-cı il tarixində qırğınlar törətmişdilər. A-Do yazır ki, Şuşada baş verən ikinci qırğınlar zamanı azərbaycanlıların itkiləri yenə də qat-qat çox olmuş, böyük əksəriyyəti onlara məxsus olmaqla, 200-dən artıq ev yandırılmışdı .

Ermənilər 1992-ci ildə Xocalıda törətdikləri soyqırımının analoquunu XX əsrin əvvəlində - 1905-ci il avqustun 23-də də törətmişdilər. A-Do yazır ki, erməni silahlı dəstələrinin Xocalıya hücumu zamanı kənd əhalisinin bir qismi qaçaraq canlarını qurtarmış, bir qismini də ermənilər öldürmüşdülər. A-Do yazır ki, kəndi ələ keçirən ermənilər əvvəlcə evləri talamış, sonra isə od vurub yandırmışdılar ki, bir də əhali geri qayıda bilməsin .

Erməni silahlı dəstələri 1905-ci ilin avqust ayından 1906-cı ilin iyun ayınadək müəyyən fasilələrlə Cavanşir qəzasının Xaçın və Tərtər çayları hövzəsində, habelə Ağdərə bölgəsində kütləvi qırğınlar törətmişlər. Cavanşir qəzasındakı azərbaycanlı kəndlərini yer üzündən silməklə, ermənilər İrəvan, Zəngəzur, Şuşa və Gəncə ermənilərinin birbaşa əlaqəsinə nail olmaq istəyirdilər.

Erməni quldurları 27-31 noyabr tarixlə-

rində Dəmirli, Çıraqlı, Hacıqərvənd və Pürxud kəndlərini işğal etdikdən sonra talamış və yandırmışdılar. Tərtər dərəsində salamat qalan yeganə azərbaycanlı kəndi Umudlu kəndi idi. A-Do yazır: "Dekabrın 23-də ermənilər Umudlu və İmarət Qərvənd kəndlərinin üzərinə hücumla keçdilər. Bir neçə saatlıq müqavimət türkləri qırğınlardan qurtarmadı. Ermənilər bu iki kəndə daxil olub barbarlıqlar törətdilər...Umudluda heç kimə aman vermədən qarşılarına çıxanı öldürdülər. Lakin bu qırğınlardan sonra daha dəhşətli hadisələr baş verdi. Şahidlərin söylədiklərinə görə, sağ qalanlardan bəziləri uzun yol gedə bilməyib, meşələrdə qalmış və donmuşdular..." .

1905-ci il avqust və 1906-cı ilin avqust aylarında erməni silahlı dəstələrinin hücumları nəticəsində Cəbrayıl-Qaryagin qəzasında 10 azərbaycanlı kəndi darmadağın edilmişdi. A-Do yazır ki, azərbaycanlıların əks həmləsindən sonra ermənilər qırğınları dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdılar .

Erməni müəllifi Stepan Zavaryan da öz əsərində A-Donun 1905-1906-cı illərdə Zəngəzurda törədilən qırğınlar barədə verdiyi statistik məlumatları təsdiqləyir. S.Zavaryan qeyd edir ki, həmin dövrdə Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman kəndi, ümumilikdə isə həmin bölgələrdə ermənilər tərəfindən 75 kənd dağıdılmışdır .

Erməni müəllifi A-Do 1905-1906-cı illərdə baş vermiş qırğınlar zamanı yekun olaraq Cənubi Qafqazın 7 şəhərinin böyük dağıntılara məruz qaldığını, 12 qəzada 252 kəndin yandırıldığını və viran qoyulduğunu, 100 min nəfərin qəzalardan, bir neçə min nəfərin şəhərlərdəki ev-eşiklərindən didərgin düşdüyünü, 10 min nəfərin məhv edildiyini yazır .

Əsərlərini "Leo" imzası ilə yazan erməni tarixçisi, əslən Şuşalı Arakel Babaxanyan

"Ançyaliç" ("Keçmişdən") adlı əsərində qeyd edir ki, 1 avqust 1903-cü il tarixli fərmanı ilə hökumət elə zənn edirdi ki, "Daşnaksutyun"u öz tərəfinə çəkəcək. Lakin belə olmadı. Hökumət "Daşnaksutyun" partiyasını ona görə tərksilah edə bilmirdi ki, o, çox güclü silahlanmışdı və regiona hakim kəsilmişdi. Daha sonra müəllif yazır ki, "fədailər" Zəngəzur qəzasında və digər qəzaların kəndlərində elə dəhşətli zorakılıqlar törətdilər ki, bu cür zorakılıqların törədilməsi heç zaman xatırlanmır .

Leonard Ramsden Hartillin müəllifliyi ilə 1928-ci ildə ABŞ-nin İndianapolis şəhərində çap edilən "Men Are Like That" ("İnsanlar belə imiş") kitabı Hovanes Apresyanın xatirələri əsasında qələmə alınmışdır . Bu kitabın ikinci adı "1918-1920-ci illər Azərbaycan hadisələri bir erməninin xatirələrində" adlanır.

Bu kitab 1990-cı ildə türkcəyə tərcümə edilərək İstanbulda "Bir Ermeninin Anılarında Azərbaycan Olayları (1918-1922)" adında çap edilmişdir. Bu məqalədə gətirdiyimiz sitatlar Vilayət Quliyevin həmin kitabın türkcədən tərcümə edilərək "Azərbaycanda erməni zülmü" kitabına daxil edilən hissələrindən götürülmüşdür.

Azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq şəkildə yaşadıkları Xankəndidə 1892-ci ildə doğulan, ilk təhsilini Şuşada alan Hovanes Apresyan öz xatirələrində 1905-1906-cı illər və 1918-1920-ci illərdə erməni silahlı dəstələrinin Qarabağda, İrəvan quberniyasında və Qars vilayətində törətdikləri qırğınlar və insanlığa sığmayan vəhşiliklərdən bəhs edir. H. Apresyan qeyd edir: "Bu yerlərin sakinləri türklər və ermənilərdir. Əslində, bir türk yurdu olan bu diyarda ermənilər gəlmə idilər. Sayca çoxluq təşkil edən müsəlman türkləri arasında bir xristian azlığı halında yaşayırdıq. İrqi-dini, adət-ənənə ayrılıqlarının bu iki toplum arasında yaratdığı məsafə heç zaman aradan götürülməmişdi". O, ermənilərin

rus ordusunda xidmət etdiklərini və yaxşı silahlandıqlarını, sakittəbiətli türklərin isə əsgər aparılmadıqlarını və bıçaqdan başqa silahlarının olmadığını qeyd edir. 1905-1906-cı illər qırğınlarından bəhs edən Apresyan yazır: "Ara bir qədər sakitləşən kimi Şuşanı yenə gördüm. Şəhərin türk məhəlləsində daş-kəsək yığınlarından başqa bir şey qalmamışdı. Bütün evlər yandırılmış, onların sakinləri isə öldürülmüşdü. Eyni hal Xankəndidəki türk məhəlləsinin başına da gəlmişdi".

Daha sonra H. Apresyan nəql edir ki, bir gün Xankəndiyə bir neçə türk (azərbaycanlı) atlısı orada yaşayan bir türkün evinə qonaq gəlibmiş. Onlar yeyib-içir, mahnı oxuyaraq öylənirlərmiş. Kəndin erməni sakinləri bundan narahat olub kazak hərbi bölüyünü kəndə çağırıblarmış. Türklər kəndi tərk etdikdən sonra ermənilər şayiə yayıblarmış ki, guya həmin atlılar yolda erməni qadını və uşağı ilə rastlaşmış, uşağı öldürüb qadını isə özləri ilə aparıblar. H. Apresyan nəql edir: "Bu şayiəni eşidən ermənilər dəliyə döndülər və qisas almaq üçün qonşularımız türklərə divan tutmağa qərar verdilər. Kənddəki kazaklar günün günorta vaxtı türklərə hücum etməyə razı olmadılar... Bizimkilər dərhal silahlarını götürərək toplu halda kəndin türk məhəlləsinə doğru yürüdülər. Türklər başlarına açılacaq oyundan şübhələndiklərindən böyük bir qorxu içində idilər və evlərinə çəkilərək qapıları bağlamış, işıqları söndürmüşdülər. Bizimkilər türk evlərinin qapılarını yumruqladılar, lakin heç bir cavab ala bilmədilər. Bunun ardınca evlərin qapıları sındırıldı və orada yaşayan son türk öldürülənə kimi davam edən bir qırğın başlandı. Bütün bu uğursuz gecə boyu mən dəhşət içində bir küncə sığınmışdım, bizimkilərin bağırıqlarını və çarəsizlik içində ümidlərini itirənlərin dəhşətli fəryadlarını eşitməmək üçün qulaqlarımı tıxamışdım. Şəhəri beləcə dirigözlü açmışdım. Şəhər açılanda türklər artıq qırılıb

çatılmışdı. Bizim kənddəki türklər öldürüldükdən az sonra Rusiyadakı inqilab yatırıldı. Kazak dəstələri təzədən öz vəzifələrini icra etməyə başladılar və ermənilərlə türklər arasında döyüşlərə son qoydular".

Erməni müəlliflərinin sovet hakimiyyəti illərində çap edilən əsərlərində 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən qırğınlar və cinayətlər barədə, az da olsa, yer verilmişdir. İrəvan qəzasının Aşağı Qəmərli kəndində anadan olan O.Harutyunyanyan 1956-cı ildə İrəvanda rus dilində dərc olunmuş memuar səpkili "Vospominanie" ("Xatirələr") kitabında şahidi olduğu Qəmərli bölgəsində daşnakların törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs edir. O, daşnakların "mümkünsə daha çox öldür, talan et, heç kimə rəhm etmə" şüarı altında hərəkət etdiklərini yazır. O.Harutyunyanyan daşnakların erməni kəndlərini gəzərək əhalini silahlandırdıqlarını, dinc müsəlman əhalisini öldürdükələrini və kəndləri yandırdıqlarını yazır. O.Harutyunyanyan daşnakların silah sarıdan korluq çəkmediklərini, canişin Vorontsov-Daşkovun xüsusi icazəsi və erməni yepiskopları Xoren və Suren tərəfindən müvəkkil edilmiş şəxslər vasitəsilə təmin edildiklərini qeyd edir.

Erməni müəllifi daşnak silahlı dəstələrinin azərbaycanlı kəndlərini viran qoyduqdan sonra evlərinə qayıdıb dinc əhali üzərində qələbələrini şənlik mərasimi düzəldərək qeyd etdiklərini yazır.

O.Harutyunyanyan yazır ki, bir dəfə Dəllər (Dalar) kəndində "milli qəhrəman" adını qazanan xmbapet (dəstə başçısı) Sumbat nahiyyədə qalan azərbaycanlı kəndlərini onun dəstəsinin necə məhv etdiklərini böyük şöqlə nəql edirdi. Xmbapet deyirmiş ki, guya ki, bölgənin azərbaycanlıları ermənilər üçün təhlükə imiş. O.Harutyunyanyan özündə cəsarət taparaq Sumbata rayonun azərbaycanlı əhalisinin ermənilər üçün heç də təhlükə törətmədiklərini söyləyəndə, quldurbaşının mauzerini çıxararaq onu güllələmək istədiyini, yal-

nız yoldaşlarından birinin Sumbatın qolundan yapışaraq ona imkan vermədiyini qeyd edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ümumiyyətlə, ermənilər 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın 15 qəzasında (İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Novo-Bəyazid, Eçmiədzin, Aleksandropol, Sürməli, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Gəncə, Qazax, Ərəş, Borçalı) və 8 şəhərində (Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gümrü, Şuşa, Gəncə, Qazax, Tiflis) kütləvi qırğınlar törətmişlər. 1905-1906-cı illər qırğınları zamanı Cənubi Qafqazda 286 kənd viran edilmiş və 8 şəhər dağıntılara məruz qalmışdır. Hesablamalarımıza görə, dağıdılan kənd və şəhərlərin təqribən 200-ü azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin payına düşür. Həmin illərdə ermənilərin yeni ərazilər əldə etmək niyyətlərini silahlı müdaxilə yolu ilə həyata keçirmələri nəticəsində Cənubi Qafqazın 15 qəzasında 1,3 milyon nəfər bir-birinə düşmən kəsilərək iki cəbhəyə bölünmüşdü. 15 mindən artıq ailə (təqribən 100 min nəfər) ev-eşiyindən didərgin düşmüşdür. İnsan tələfatı 10 min nəfərdən artıq olmuşdur. Dağıntılara məruz qoyulan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin bir qismi həmin vaxtdan etibarən xarabalığa çevrilmişdir.

Bu məqalədə erməni müəlliflərinin bir qisminin 1905-1906-cı illərdə ermənilər tərəfindən törədilən qırğınların etiraf edilməsinin bəzi məqamlarını diqqətə çatdırdıq. Erməni müəlliflərinin 1918-1920-ci illərdə törədilən qırğınlar barəsində etirafı isə ayrıca məqalənin mövzudur.

Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. С.Петербург, 1911, № 64.

Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. С. Петербург: Типог. Печать дела, 1904, № 137.

Лалаян А.А. Контрреволюционный "Дашнакцутюн" и империалистическая война 1914-1918 гг. // История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Элм, 1990, с. 94-95.

Ա-Դո. Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ. փաստական, վիճադրական, տեղագրական լուսարանություններով), Երևան, 1907, (A-Do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla. İrəvan: Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, 1907, с. 43.

Yenə orada, с. 143.

Кочар Мери. Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос в конце XIX - начале XX веков. Ереван: изд-во Ереванского университета, 1988, с. 112.

Hovannes Ter-Martirosyan (1867, Novo Bəyazid-1954, İrəvan) erməni tarixçi və statisti. 1895-1903-cü illərdə "Daşnaksutyun" partiyasının üzvü olmuşdur. İrəvan yeparxial məktəbini və Xarkov universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. "Ванский, Битлисский и Эрзрумский вилайеты" (1912) и "Великие события в Васпуракане в 1914-1915 гг." (1917) kitablarının müəllifidir. 2013-cü ildə Ermənistan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu onun "Rus çarları və erməni məsələsi" kitabını erməni dilində çap etmişdir. Həmin kitabda A-Do əsasən Rusiyanın hakim dairələrinin anti-erməni siyasətindən bəhs edir.

A-Do, s.123.

A-Do, s.129.

A-Do, s. 115-116.

A-Do, s.132.

A-Do, s.134.

A-Do, s. 249.

A-Do, s. 267-268.

A-Do, s. 284-285.

A-Do, s. 274.

A-Do, s. 305-306.

A-Do, s. 156.

A-Do, s. 167.

A-Do, s. 169.

A-Do, s. 227-228.

A-Do, s. 243.

Zavarəh S. Gkonomiçeskie usloviə Karabaxa i qolod 1906-1907 q.. Perevod s armənskoqo. S.Peterburq, 1907, str. 61.

A-Do, s. 420.

Arakel Babaxanyan (Şuşa (Daşaltı), 1860 - İrəvan 1932) erməni tarixçisi, yazıçısı və ədəbiyyatşünası. İlk təhsilini Şuşada almışdır. Tiflisdə nəşr edilən "Mşak ("Fəhlə") qəzetinin əməkdaşı olmuşdur. 1906-1907-ci illərdə Eçmiədzin seminariyasında dərs demişdir. 1924-cü ildən İrəvan Dövlət Universitetində işləmişdir. Üçcildlik "Erməni tarixi"nin müəllifidir. Külliyyatı 10 cildə İrəvanda çap edilmişdir.

(Лео. Анчйалич).

Тифл. Լեո. Անցյալից. Кавказ, 1925, стр. 160.

Amerikalı aqronom Leonard Ramsden Hartill 1922-1926-cı illərdə Cənubi Qafqazda mütəxəssis kimi fəaliyyət göstərmişdir. Hovanes Apresyan Tiflisdəki kənd təsərrüfatı məktəbini bitirdikdən sonra onun köməkçilərindən olmuşdur. L.Hartill ABŞ-yə qayıtdıqdan sonra H.Apresyanın söylədiklərini kitab şəklində çap etdirmişdir: Leonard Ramsden Hartill. Men are like that. Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, 1928, 305 p.

Leonard Ramsden Hartill. Bir Ermeninin Anılarında Azərbaycan Olayları (1918-1922). İstanbul: Kastaş Yayınları, 1990, s. 13-23; Quliyev Vilayət. Azərbaycanda erməni zülmü. Bakı: Ozan, 1999, s.161-169.

Арутюнян О. А. Воспоминание. Ереван: Айпетрат, 1956, ь. 47-48.

Göyçə mahalında azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri vandalizm

"Azərbaycan" qəzetinin (1918-1920-ci il materialları əsasında)

İbrahim BAYRAMOV,
ADPU-nun Müasir Azərbaycan
dili kafedrasının professoru,
filologiya elmləri doktoru

1918-ci ildə Ararat Respublikasının yaradılması ilə tarixdə ilk dəfə ermənilərin müstəqil dövləti yaradıldı. Daşnakların rəhbərliyi altında bu respublikanın fəaliyyət göstərdiyi 2 il ərzində qonşularına - Azərbaycana və Gürcüstana torpaq iddiaları qaldırmaqla yanaşı, bolşevik donu geyinmiş daşnaklar Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı olmazın, ağlagəlməz vəhşiliklər törətmişlər. 1918-1920-ci illərdə Göyçədə, Zəngəzurda, İrəvanda, Dərələyəzdə, Vedibasarda, Zəngibasarada, eləcə də Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrində azərbaycanlılar atababa yurdlarından qırğınlarla qovulmuş, azərbaycanlıların yaşadığı onlarla kənd xarabalığa çevrilmişdir. Andranikin, Nijdenin rəhbərliyi altında daşnakların Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara etdikləri zülmələr insanı dəhşətə gətirir: uşaqları, qocaları, qadınları min bir əziyyətlə qətlə yetirmiş, hamilə qadınların qarnından uşağı diri-diri çıxararaq süngüyə keçirmişlər.

Göyçədə erməni vəhşiliyi haqqında "Azərbaycan" qəzetinin 1918-ci il 10 noyabr tarixli nömrəsində baş verən faciə haqqında məlumat dərc edilmişdir: "Ermənilərin təcavüzü Gəncədən Hökumət və qəzetəmiz idarəsinə ermənilərin sərhəd təcavüzü haqqında atıdək [aşağıdakı] iki teleqraf çəkilməşdir: "Təşrini-saninin [noyabrın] 2-də erməni əsgərləri Azərbaycan sərhədini keçib, silah gücünə Göyçə müsəlmanlarının təslim olmalarını tələb etmişlərdir. Hal-hazırda erməni əsgərləri əhalini qarət edib, irz-namusa əl atmaqdadırlar. Müsəlmanların irz-namusunun, həyat və əmvalının [mallarının] vəhşilər əlindən xilas üçün tədbirlər görülməsini 60 min müsəlman namından [adından] rica eyləriz. Gəncə uyezdinin 9-cu hissəsi: Sultanov."

"60 min müsəlman əhalisi sərhədi keçən erməni əsgərlərinin vəhşiyənə təərrüz [hücum] və təcavüzlərinə məruz qalmışlardır. Millətin irz-namusunu, bigünah uşaqları və arvadları xilas ediniz. Bizim bu ilticamızı [yalvarışımızı; yardım istəməyimizi] eşidib Göyçə əhalisinə kömək göndəriniz. Gəncə uyezdinin 9-cu hissəsi: İdris."

Gəncə qubernatorunun 24 noyabr 1918-ci il tarixli 60 sayılı teleqramında göstərilir ki, erməni hərbciləri Novo Bayazet qəzasının 9-cu sahəsinin Toxluca kəndini bombalamışdır.

Qazaxdan olan bir gəncin Göyçədə ermənilərin ağlagəlməz vəhşiliklər törətməsi haqqında söylədiklərini Mir Abbas Mirbağirov qələmə almışdır: "Mən qazaxlıyam. Göyçə gölü ətrafı müsəlman kəndlərindən Daşkəndinə qonaq getmişdim. Məndən beş-altı gün qabaq çox hissəsi "qaxtaqan" [qaç-qın] ermənilərdən və yarısıatlı, yarısı da piyada olaraq 750 nəfərdən ibarət erməni əsgəri 3 pulemyot və 2 ədəd topla bərabər Novo-Bəyazid müsəlman kəndlərindən rəsmi surətdə xərc yığmaq adı ilə bu kəndlərin üstünə gəlmişlər. Bu erməni əsgərlərinin müsəlman kəndlərindəki rəftar və müamilləri [davranışları] böylə idi: Erməni əsgərləri hər müsəlman kəndinə yetişirdilər-sə, qabaqca o kənd camaatının qalan silahlarını alırdılar. Sonra kəndlilərin öhdəsindən gələmməyəcəkləri surətdə cəbrən [zorla] ağır-ağır xərclər alırdılar. Belə ki, məzkur əsgərlər mən özüm mövcud olduğum Böyük Məzrə kəndi müsəlmanlarını 34 min manat xərc verməyə məcbur etdilər. Bundan əlavə, həmin kənddən 50 arabaya qədər ot, 5 xarvar taxıl, 10 xarvar arpa, 20-30-a qədər at apardıqları kimi, evlərdən arvad ziynətləri qəbilindən daha bir çox cəvahirat, arvad və kişi təzə paltarları[nı] talayıb apardılar. Sonra "Daşkənd" denilən kənddən otlu, taxıllı, neftli və talan olaraq 280 min manatlıq qarət və zəbt etdilər. Bundan savayı həmin kəndin sakini Məşhədi Qasımın 120 baş qoyununu, 24 baş qaramalını, 50 araba otunu və 10 min manatlıq miqdarında ev müxəlləfatını [ev əşyasını] aldılar. Hakəza [eləcə də] Cənəhmədli kəndindən 15 at, 30 araba ot, nəgd və taxıl olmaqla 15 min manatlıq əşya və neft aldıqları kimi arvad, kişi, hər kəsin əynində təzə paltar görürdülərsə, "bunlar kazyonnıdır" [xəzinəyə məxsusdur] deyib, libasını əynindən çıxarırdılar. İnəkdağı kəndindən dəxi taxıl, ot, at və qeyri bu kimi camaatın mayehtacını [lazımlı şeylərini, avadanlığını], 50-60 min manatlığa qədər alıb apardılar. Bunun kimi Qaraimanlı, Socalı, Bala Məzrə və daha qa-

lan o ətrafdakı müsəlman kəndlərini bu növlə cəbrən xərcləyib, taladılar. Erməni əsgərləri hər kəndin üstünə getdikləri vaxt ümumən, yəni 750 nəfəri də topları, pulemyotları ilə bərabər o kəndin üstünə gəlib müsəlmanları xərcləyirdilər, talayırdılar. Sonra genə birlikdə o hal ilə o biri müsəlman kəndinin üstünə gedirdilər. Böyləliklə, İrəvan quberniyasının Novo-Bayəzid mahalında ermənilər içində qalıb, erməni hökumətinə təslim olmuş olan 35 para müsəlman kəndlərinin camaatı fəcianə [fəciəvi] bir hal keçirməkdədirlər. Yolları qalın qar təbəqələri basdığı üçün bir tərəfə qaçamayırlar. Binəvaların səsləri və harayları da bir yana çatmayır. Sizi inandırıram, əgər mən çıxıb bu tərəfə gəlməsəydim və sizinlə görüşməsəydim, nə bilim onların halından kim xəbər tuta biləcəkdə. Müxatibimiz [həmsöhbətimiz, söz danışan şəxs] burada dərin suzişli [yanıqlı] bir ah çəkəndən sonra məhzun [hüznlü] bir hal ilə sözüne davam etdi: "Daşkənd sakinlərindən bir kişi namusunu saxlamaq üçün arvadını özgə bir kəndə qaçırmayla, erməni əsgərlərinin təcavüzündən qurtara bilmişdi. Çünki nizami erməni əsgərləri camaatdan xərc yığdıqları əsnada, müsəlman qızlarına və arvadlarına da təcavüz etməkdədirlər."

İrəvan quberniyasının Novo Bayazet qəzasının Daşkənd kəndinin sakinlərindən Məşədi Qasım Hacı Kərim oğlu və Böyük Əli Əli Hacı Mirzə Ələkbər oğlu 23 yanvar 1919-cu ildə Daxili İşlər Nazirliyinə müraciətində Ermənistan hökumətinin məmurları və hərbiçilərinin Göyçə mahalında 22 müsəlman kəndini tamamilə dağıtdıqlarını bildirmişlər: Zağalı, Daşkənd, Zod, Hüseynquluəğalı, Sarıyal, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Aşağı Norçamor, Yeni Keyti, Kəlbəşi, Kama-Bilal, Ağkilsə, Zərzibil, İnəkdağı, Sulatəli qışlağı, Oğruca, Böyük Məzrə, Kiçik Məzrə, Kəsəmə, Şişqaya, Sataxaç, Qızıl Paika.

Eyni zamanda 9 kənd tamamilə yandırılmışdır: Orkulu (Ördəkli - İ.B.), Alçalı, Ka-

milli (Kamallı - İ.B.), Yarpızlı, Qanlı, Kərki-baş, Çaxırlı, Kefli Kürd, Böyük Məzrə .

1920-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ermənilər müəyyən qədər sakitləşdi. Burada yaranan nisbi sakitlik nəticəsində Qərbi Azərbaycandan, tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuş azərbaycanlılar öz evlərinə dönə bilmişdi.

1918-1920-ci illərdə milli ədavət yenidən qızışdırıldığı dövrdə xüsusilə Türkiyədən gələn ermənilər azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə (Ağzıbir, Ağqala, Əyrivənk və s.) yeni qırğınlara başlayır. Bütün azərbaycanlı kəndləri dağıdılır, yandırılır, əhalisi zorla doğma torpaqlarından qovulurdu. Andranikin başçılığı ilə erməni quldur dəstəsi azərbaycanlılar yaşayan Ağzıbir, Ağqala, Bıǵlı, əyrivənk və s. kəndlərə əücüm edir. Bu əücüm 1918-ci ilin mart ayının qarlı-boranlı bir günündə olmuşdur. Hücümə Andranikin ən yaxın adamlarından biri olan Vaəramın rəhbərliyi ilə Sevan və Yeni Bəyazid erməniləri iştirak etmişdir.

Azərbaycan Dövlət Arxivinin sənədlərində 1918-ci ilin martınadək İrəvan quberniyasının müsəlman kəndlərinin qarət edilib dağılması barədəki siyaəidə göstərilmişdir: Yeni Bəyazid qəzasının I və II milis saəəsindən aşağıdakı kəndlər göstərilən əhalisi qırğınlara məruz qalmışdır:

Bu əadisələrin canlı şaəidi İdris Sadıqovun dediklərindən:

- 1918-ci ilin mart ayı idi. Novruz bayramına bir neçə gün qalırdı. Zaqafqaziyada baş verən əadisələr Yeni Bayazid azərbaycanlılarını da maraqlandırır. Andranikin quldur dəstəsinin Zəngəzurda törətdikləri vəəşi əərəkətlər əamımızı əəyəcənlandırır, onlara nifrətimizi artırır. Qarlı-boranlı bir gündə günortadan bir az keçmiş eşitdik ki, başda Andranik olmaqla ətraf kəndlərdəki ermənilər azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərə əücüm ediblər. Hadisələrin gərginləşdiyini görən azərbaycanlılar bir yerə toplaşib, Ağmanqal daǵına tərəf yollandılar. Məqsəd də bu idi ki, əamı (azərbaycanlılar) buraya toplaşsın və Göyçə (Sevan) gölü ilə keçib Basarkeçərə (Vardenis) və Çəmbərəyə (Krasnoselsk) getsinlər. Yollarda soyuqdan və şaxtadan 2500-dən çox qadın, uşaq, qoca qırıldı. Qarın üstündə uşaq, qadın meyidlərindən tərənək olmurdu. Erməni quldurları ölən qadınların paltarlarını soyundurub çılpaq əalda qarın üstünə yığır, dölşərini kəsirdilər. Öz ölülərimizə saəib durmaǵa, onları dəfn etməyə icazə verilməmişdi. Çox çətinliklə, tələfat verə-verə özümüzə yol açdıq. Ağqala kəndinin daǵlıq əissəsindən gecə keçib Göyçə gölünə çatdıq. Qayıqlarla üzüb Toxlucaya, Şorcaya, Ağbulaǵa keçdik. Göldə

№	Yaşayış məntəqəsinin adı	Evlər	Əhalisi		Cəmi
			Kişi	Qadın	
1	Ərzəkənd	80	295	298	593
2	Ağzıbir	116	413	342	755
3	Bıǵlı	112	338	320	658
4	Ağqala	62	218	206	424
5	Əyrivənk	96	380	326	706
6	Haçı Muǵan	130	530	505	1.035
7	Rəxşəkənd	72	253	226	479
Qəza üzrə cəmi		668	2.427	2.223	4.650

də xeyli adam itirdik. Andranikin quldur dəstəsi arxadan topla, tüfənglə bizə atəş açır, qayıqları batırırdı. Göyçə gölünün üstü insan cəsədləri ilə dolu idi. Azərbaycanlılara edilən bu divanı heç nə ilə ölçmək olmaz .

Bilavasitə Ermənistan dövlətinin dəstəyi ilə İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara divan tutulmuşdur. Ermənilərin törətdiyi qırğınlarla bağlı İrəvan quberniyasından Azərbaycan hökumətinə müraciətlər edilmişdir. Xüsusilə Ermənistanın Türkiyə ilə həmsərhəd olan azərbaycanlı kəndlərində vəziyyət daha da gərgin olmuşdur. Bu ərazidəki azərbaycanlı kəndlərinin Ermənistanla verilməsinə yerli əhali etiraz etmiş, etiraz əlaməti olaraq Azərbaycana nümayəndə də göndərmişdir. Bununla bağlı "Azərbaycan" qəzetinin 5 noyabr 1918-ci il tarixli nömrəsində "İrəvan quberniyasında müsəlmanların halı" yazısında məlumat verilmişdir: Bu günlərdə İrəvan müsəlmanları tərəfindən Bakıya gəlmiş nümayəndələr Türkiyə ilə həmhüdud olan uyezdlərin ağır şərait altında yaşadıklarını söyləyirlər. Məzkur [adıçəkilən] uyezdlər hal-hazırda hərbi iqtizasınca [səbəbindən] Osmanlı ordusu tərəfindən işğal olunmuşdur. Şu uyezdləri şərait üzrə [şərtlərə görə] Ermənistanla vermək icab edir. Halbuki yerli əhalisi bilkülliyyə [bütünlüklə] müsəlmanlardır. Dörd yüz min dəxi Ermənistandan buraya müsəlman əhali köçmüşdür. Hal-hazırda Osmanlı ordusunun bəzi qitəatı [hərbi hissələri] buradan çıxdığından, şu nahiyələrin müsəlman əhalisi həyəcan içindədir. Məzkur nahiyə axırıncı aylarda böyük və ağır imtahanlara uğramış, maddi cəhətdən bütövlə vardan-yoxdan çıxmış, erməni dəstələrindən dürlü əzalar və cəfalar çəkmiş müsəlman əhalisi Osmanlı ordusunun burada nüzul etməsi ilə təsəlliylə olaraq, canının məsun [toxunulmaz] və məhfuz [qorunmuş, hifz olunmuş] qalacağına itminan edirdi [arxayın idi]. Şimdi isə şu yerlərdən Osmanlı ordusunun çıxması məsələsi ilə əlaqədar olaraq bədbəxt müsəlman əhalisini vüquu möhtəməl olan hadisat [baş verə biləcək ha-

disələr] qarşısında dəhşət və vəhşət qaplayır. Onlar kəndlərini Azərbaycan Cümhuriyyətinin bir cüzü [parçası] sanaraq, məzkur Cümhuriyyətin Hökumətinə müraciətlə onların hər bir təərrüz [hücum] və təcavüzlərdən məsun qalmalarını təmin etmək barəsində istidada [xahişdə] bulunmağı kəndlələrinin vətəndaşlıq vəzifəsi ədd [hesab] etdilər. Vəilla [yoxsa; elə olmazsa] bütövlə tələf olacaqları mühəqqəqdır [qaçılmazdır]. Bundan naşi [bu səbəbdən] nümayəndələr Azərbaycan Hökumətindən Ermənistanla İrəvan müsəlman əhalisinin yerlərinə qaytarılması barəsində müzakirətdə bulunmasını istidə etmişlər. Erməni-müsəlman məsələsinin sabiqi tərz qurbanı olan İrəvan müsəlman əhalisinin səsi bütün Azərbaycan türkləri tərəfindən eşidilməlidir. Hədsiz-hesabsız əza və cəfalara uğramış İrəvan müsəlman əhalisinin yerdə qalanını müdafiə və mühafizə etmək bizim vətəndaşlıq vəzifəmizdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti İrəvan erməniləri ilə müsəlmanlar arasındakı münasibəti [münasibətləri] yaxşılaşdıraraq bir qaydaya salmaq, İrəvan quberniyası müsəlman əhalisinin mənafeyini müdafiə etmək qəsdilə Ermənistan Cümhuriyyəti nəzdindəki siyasi nümayəndəsini təcili surətdə İrəvana göndərməyi qət etmişdir. Bizim Hökumətimiz İrəvan müsəlmanlarının halını yaxşılaşdırmaq barəsində hər bir təşəbbüsatda bulunacaqdır .

1918-ci ilin əvvəllərində İrəvanda, eləcə də İrəvan quberniyasında ermənilər azərbaycanlılara olmazın zülm, işgəncə vermiş, onları öz yurdlarından didərgin salmışlar. İrəvan quberniyasında 200-dən artıq azərbaycanlı kəndindən 400.000 azərbaycanlı zümlərə düçar olunmuş, 200.000-dən artıq azərbaycanlı qırğınlarla qovulmuşdur. Onları ermənilərin zülmündən türk əsgərləri qurtarmışdır. Əlif Sad adlı müəllifin "Azərbaycan" qəzetinin 11 noyabr 1918-ci il tarixli nömrəsində dəhşətli hadisə təsvir edilmişdir:

İrəvan quberniyasında yaşayan dörd yüz minə yavuş müsəlman əhalisi bu gün ən pə-

rişan, ən ümidsiz bir halda bulunur. Türk əsgərləri buraya gəlmədən əqdəm [əvvəl] köylərdə, şəhərlərdə bulunan camaatın həyatı bir tükədən asılmışdı. O vaxtlar erməni ştabının səvabdidə [təsdiqləməsi; icazəsi] və əmrilə iki yüzdən ziyadə müsəlman köyləri atəşə tutulub, iki yüz mindən artıq müsəlman kəndçisi yersiz və yurdsuz qalıb, olmanın əza və cəfalara, aclığa, müsri [yoluxucu] naxoşluqlara giriftar oldu. Müsəlmanlar böylə bir dəhşətli dəqiqələr keçirərkən, türk qoşunları İrəvan quberniyasına daxil oldular. Bunların buraya daxil olmaları yerli əhalini ölüm çəngəlindən [caynağından] qurtardı. Zavallı əhali o qədər incimiş, o qədər bəlalara tutulmuşdu ki, türk əsgərləri İrəvan şəhərinin dörd verstliyində durarkən şəhərdə yüz illərcə yaşayan, evə, bağa, mülkə malik olan müsəlmanlar bir sel axını kimi dövlətli, biçiz [kasıb], qocalı, cavanlı öz xanələrini, əmlakını ataraq şəhərdən çıxdılar. İyirmi beş minlik əhalidən fəqət beş-üç ailə şəhərdə qaldı. Hər kəs üzünü bir tərəfə çevirib bir köydə, bir qəsəbədə yerləşdilər. Şəhər əhalisindən qabaq kəndçilər kəndi köylərindən, yuvalarından qaçaraq qorxusuz dağlarda, daşlarda məkan etdilər. Sürməli, Eçmiyədzin, Novobayəzid, Aleksandropol uyezdlərindən - türk əsgərləri gəlmədən qabaq - mümkün edən köylü, kəndçi qaçdı. Türk olunan köylər ya yanmış, ya erməni mühacirləri tərəfindən işğal olunmuş. Hərçənd ki, əlimizdə istatistika xəbərləri yoxdur. İrəvan quberniyasında iki yüz mindən ziyadə müsəlman camaatı yerlərindən qaçmış, oynamış, pərakəndə oraya-buraya dağılmış. Türk qoşunu İrəvan quberniyasına daxil olduqdan sonra qaçmış, dağılmış olan müsəlman kəndçiləri qorxusuz və türklər tərəfindən işğal olunmuş köylərə, ölkələrə sığınmışlar. Bunu da deməliyiz ki, bu yerlərin əksəri ermənilər tərəfindən buraxılan köylərdir, ölkələrdir. Eşitdiyimizə görə, Osmanlı dövləti ilə Erməni Cümhuriyyətinin mabeynində [arasında] olan etilafa [uzlaşmaya] görə, türk əsgərləri müvəqqəti olaraq işğal etmiş yerlərdən çəkirlər. Türk qoşunu-

nun bu yerlərdən çəkilməyi ilə İrəvan quberniyasında yerlərindən oynayan müsəlmanların həyatında yeni acıntılı, dəhşətli səhifələr açılır. Əcəba köylərini buraxmış erməni mühacirləri, yaxud erməni hökuməti bu yerləri müsəlman kəndçilərinin əlində qoyacaqlarmı? Yaxud müsəlmanların köylərini, yerlərini tutmuş erməni mühacirləri, ya erməni hökuməti bu köyləri sahiblərinə qaytaracaqlarmış. İştə bir məsələ ki, bunun düz-döğru həll olunması dərin fikirlər, ciddi düşüncələr doğurur. Bizcə, Azərbaycan Hökuməti bu zavallıların halına qalmalı, bunların imdadına yetməlidir. Noyabr ayının onunda Tiflisdə Qafqaz hökumətləri konfransı çağırılır. Bu konfransda ciddi məsələlər həll olunacaq. Bu məsələlər içində şu dövlətlərin hüdud məsələləri də müzakirəyə qoyulacaqdır. İştə Azərbaycan dövlətinin mürəxxəsləri [nüməyəndələri] bu konfransda öz həmdini və həmmilləti olan İrəvan quberniyası müsəlmanlarının halına çarə qılmalıdır. O yerlər ki, o nahiyələr ki, orada müsəlmanlar əqəliyyəti [azlığı] təşkil edirlər, onların həyatını təmin etməli və milli-mədəni muxtariyyətə malik olmalarını tələb etməlidir. O nahiyələr ki, orada müsəlmanlar əksəriyyəti təşkil edirlər və Azərbaycan dövləti ilə həmhüdudurlar, o nahiyələri Azərbaycan torpağına yapışdırmalı. Böylə nahiyələr vardır. Sürməli, İrəvan, Şərur və Naxçıvan uyezdləri əksəriyyətcə müsəlmanlarla məskundur. Novobayəzid uyezdinin bir uçaştoku bilaistisna [istisnasız] müsəlman köyləridir.

İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı, deportasiya, erməni talanları ilə bağlı İrəvan quberniyasından olan bir qrup azərbaycanlı Tomsana müraciət etmişdir. Müraciətdə göstərilir ki, "İrəvan quberniyası bu ilin əvvəllərində erməni-müsəlman qanlı toqquşmalarına meydan olmuş idi. Ermənilər tərəfindən qaldırılan bu toqquşmalar nəticəsində İrəvan quberniyası müsəlmanlarının bir hissəsi məhv edilib, qalanları isə dağlara qaçmışlardır. Nəticədə Zaqafqaziya cümhuriyyətləri ilə Tür-

kiyə arasında saziş əmələ gəldiyi zaman, bu sazişə görə Türkiyə əsgərləri Şəril və Sürməli uyezdləri ilə İrəvan və Eçmiyadzin uyezdlərinin bir hissəsini işğal etdikdə, müsəlman əhalisindən salamat qalanları öz kəndlərinə qayıdıb öz işləriylə məşğul oldular. Təzə vücuda gəlmiş Ermənistan Cümhuriyyətində olan müsəlmanlar da buraya köçdülər. Hal-hazırda Müttəfiq dövlətlərlə əqd edilən [imzalanan] mütarikə mövcubincə [atəşkəsə əsasən] Türkiyə əsgərləri İrəvan quberniyasında tutduqları yerləri tərk etməkdədirlər. Bizim təkzib edilməyən dəlilimiz vardır ki, erməni hökuməti Türkiyə əsgərləri tərəfindən tərk edilən yerlərə Türkiyə Ermənistanından fərar edən erməni qaçqınlarını yerləşdirməyi qərara almışdır. Bu əhvalat müsəlman əhalisinə də məlumdur. Buna binaən [görə], müsəlman əhalisi ermənilər tərəfindən təcavüzlər başlanacağından ehtiyat edib, öz doğma yurdlarını buraxaraq ətrafa dağılmaqdadır. Biz buna inanırıq ki, hərgah indidən İrəvan quberniyası müsəlmanlarının mühafizəsi üçün tədbirlər ittixaz olunmasa [görülməsə], 450.000 nüfusdan ibarət əhali öz yurdlarını buraxıb aclıqdan və soyuqdan məhv və tələf olmağa məruz qalacaqlar. İrəvan quberniyasının minlərcə məşəqqət və əziyyətlərə düşər olmuş və dağılmış əhalisinin bilmərrə məhv və nabud [yox] olmasına imkan verməmək üçün təhti-himayəsi altında milyonlarca müsəlman yaşayan hökumət[in] nümayəndəsinə müraciət edib, İrəvan quberniyası müsəlmanlarının canını və malını ermənilərin təərrüz [hücum] və təcavüzündən mühafizə etməkdən ötrü və bu müsəlmanların müqəddəratı həll edilənə qədər hal-hazırda yaşadıkları yerdə qalmaq üçün iqdamatda bulunmağınızı [tədbir görməyinizi] xahiş edirik. Bundan əlavə, İrəvan quberniyası müsəlmanlarının keçirdikləri fəlakətli əhvalı öz hökumətinizə və Müttəfiq dövlətlərə yetirməklə, bura müsəlman əhalisinin mövcudiyyətini mühafizə etmək üçün beynəlmiləl bir təminat vücuda gətirilməsinin lazım olduğunu xəbər veriniz." İrə-

van quberniyasından Bakıya gələn azərbaycanlıları "Müttəfiq heyətə yaxın olan zat" dinləmiş, onların tələbini Tomsona yetirəcəyini bildirmişdir. Çox təəssüf ki, bundan sonra da İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti nəinki yaxşılaşmış, daha da çətinləşmişdir.

Qərbi Azərbaycanda 1917-ci ilin dekabr ayından başlayıb 1918-ci ilin iyun ayının axırına qədər (yəni türklər İrəvana gələnədək) ermənilər müsəlmanlara divan tutmuş, qırğınlarla doğma yurdlarından didərgin salmışlar. 1918-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində ermənilər Ararat Respublikasını yaratdıqdan sonra doğma yurdlarından qovulmuş azərbaycanlılar yaradılan erməni dövlətinə inam bəsləmiş, ata-baba torpaqlarına dönmüş, sönən ocaqlarını yandırmış, dağıdılmış evlərini yenidən qurmuşlar. Lakin onların ümidləri puç olmuş, ermənilər daha da azğınlaraq azərbaycanlılara divan tutmuşlar.

Ermənilər bu əquranə [azğın, qudurmuşcasına] hücumları ilə İrəvan quberniyasında Sürməli, Eçmiyədzin, İrəvan, Novo-Bayəzid, Gümrü mahallarını tar-mar etdilər. Şərur və Naxçıvan üstünə yürüş etdikləri əsnada türklər İrəvan quberniyası müsəlmanlarının imdadına çatdılar. Ermənilərin müsəlman kəndlərini, mal-qaralarını qarət etmələri vasitəsilə erməni quldur dəstə başçıları drolar bu gün milyonçu olublar. Türklər gəldikdən sonra ermənilər bir çox yerlərdən qaçdılar və özlərinin "Ararat" adlandırdıkları cümhuriyyətləri daxilinə köçdülər. Müsəlman qaçqınları da öz yerlərinə qayıdıb gəldilər və bərbad olan evlərini, yurdlarını yenidən abadlandırmağa başladılar. Biz müsəlmanlar öylə güman edirdik ki, bundan sonra zülümdən xilas olub rahat yaşayacağıız. Fəqət zənnimiz yanlış çıxdı. İnsan qanından doymaq istəməyən və həyasız zülümkarlıqdan əl çəkməyən erməni quldurları yenidən zərbələr vurmağa başladılar. Ermənilərin bu dəfəki zülümkarlığı isə Ararat Cümhuriyyətini qurduqlarından sonra davam etməyə başladı. Belə ki, ermənilər cümhuriyyətləri daxilində

yaşayan müsəlmanları top-tüfəng gücü ilə öz yerlərindən çıxarıb qovdular. Yerlərinə isə Türkiyədən gələn "qaxtaqan"ları (mühacir erməniləri) sakin etdilər [yerləşdirdilər] .

Erməni qırğınları, talanları 1917-1919-cu illərdə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların demoqrafik vəziyyətinə ciddi şəkildə təsir etmişdir. Ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi ilə demoqrafik vəziyyət ermənilərin üstünlükləri ilə dəyişmişdir. Əgər Qərbi Azərbaycanda 1886-cı ildə 160.963 nəfər, 1914-cü ildə 160.986 nəfər azərbaycanlı yaşamışdısa, 1919-cu ildə 100.000 nəfər, 1922-ci ildə 77.767 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Bütün bunlar aydın şəkildə göstərir ki, 1918-1920-ci illərdə daşnak Ararat Respublikası rəhbərliyinin yeritdiyi milli ayrışdırıcı, etnik təmizləmə siyasətinin, erməni quldur hərbcilərinin təcavüzü nəticəsində Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından qırğınlarla deportasiya olunmuşlar.

Fikrimizi ümumiləşdirərək əminliklə deyə bilərik ki, Göyçə mahalı tarixi və qədimliyi ilə Azərbaycan tarixində xüsusi yer tutur və Qərbi Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindəndir. Əminliklə deyə bilərik ki, xalqımızın qədim tarixini özündə əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Göyçə mühitində yaranmışdır. Dastanda adı keçən Gök-

cə dəngizi (Göyçə gölü), Altuntaxt coğrafi adları fikrimizi təsdiq edən faktlardandır.

"Azərbaycan" qəzeti, 10 noyabr 1918-ci il, №35

Göyçə mahalının Çəmbərək rayonunda kənd.

Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə, Bakı: Elm, 1991, s. 247.

Mir Abbas Mirbağirov. İrəvan: erməni-müsəlman məsələsi, "Azərbaycan" qəzeti, 3 fevral 1919-cu il, № 104.

Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə, Bakı: Elm, 1991, s. 249.

İ.Bayramov.Yeni Bayazid (Kamo) rayonu, "Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası", Bakı: Gənclik, 1995, s. 295-296.

"Azərbaycan" qəzeti, çərşənbə axşamı, 5 noyabr 1918-ci il.

Əlif Sad. İrəvan quberniyasında müsəlmanların halı, "Azərbaycan" qəzeti, 11 noyabr 1918-ci il.

"Azərbaycan" qəzeti, 15 noyabr 1918-ci il

Mir Abbas Mirbağırzadə. İrəvan:erməni-müsəlman məsələsi, "Azərbaycan" qəzeti, 12 yanvar 1919-cu il.

2.Կորկոտյան.Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունըվերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Երևան, 1932, էջ:166-167.

İrəvan ziyalıları: ictimai-siyasi xadim və tanınmış alim Əfşan xanım Qədimbəyova

Fərrux RÜSTƏMOV,
*ADPU-nun İbtidai təhsilin
pedaqogikası kafedrasının müdiri,
pedaqoji elmlər doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi*

İrəvanda maarifçilik mühiti-
nin formalaşmasında müstəs-
na xidmətləri olan görkəmli
ziyahlardan biri də XIX əsrdə
yaşamış, Azərbaycanda panel
rəssamlığının əsasını qoyan bö-
yük rəssam Mirzə Qədim İrəva-
ni idi. Peşəkar rəssam təhsili al-
masa da, istedadı və zövqü sayə-
sində çox böyük məşhurluq qa-
zanıb. Rus, fransız, fars dillərini
mükəmməl bilən İrəvani Qərbi
Avropa, rus, Şərq müəlliflərinin
əsərlərindən ibarət zəngin ki-
tabxanaya sahib olub. 1875-ci il-
də kollec asessoru rütbəsində və-
fat edən İrəvaninin ailəsi həm də
maarifçi ziyalılar nəsli kimi tanı-
nıb. Onun ailəsində Ələkbər və
Ələsgər İrəvani kimi tanınmış
insanlar anadan olub.

Ələkbər bəy 1859-cu ildə İrəvan şəhərində
anadan olub, İrəvan kişi gimnaziyasında təhsil
alıb, şəhər teleqraf mərkəzində 4-cü dərəcəli
teleqrafçı və quberniya katibliyində işləyib. "Şi-
ri Xurşid" ordeni, üzərində Aleksandr Nevski-
nin lenti olan gümüş medalla təltif edilib. Haq-
qında bəhs etmək istədiyimiz Əfşan xanım
onun 2-ci nikahdan dünyaya gələn övladıdır. Fi-
rudin və Cahangir Ələkbər bəyin birinci evlili-
yindən, Münəffər, Mənzər və Əfşan xanım isə
ikinci evliliyindən anadan olan uşaqlarıdır.

Əfşan 1914-cü ildə İrəvan şəhərində Ələk-
bər bəyin Fatma xanım Süleymanbəyova ilə ai-
ləliyindən dünyaya gələn 3-cü övladıdır. Amma
bəzi mənbələrdə onun 1915-ci ildə anadan ol-
duğu bildirilir. 1918-ci ildə İrəvanda erməni
daşnaklarının törətdikləri qətlə nəticəsində
on minlərlə soydaşımız öldürüldü, məscidlərdə
diri-diri quyulara dolduruldu və yandırıldı. XIX
əsrin əvvəllərində əhalinin mütləq əksəriyyəti-
ni təşkil edən azərbaycanlı ailələr Türkiyə, Ba-
tım, Tiflis və Azərbaycanın müxtəlif şəhərləri-
nə köçmək məcburiyyətində qaldı. İrəvanda
böyük şan-şöhrət və mülk sahibi olan Əfşan xa-
nımın ailəsi də Mustafa bəy Topçubaşovun,
Heydər Hüseynovun, Səid Rüstəmovun, Cəfər
Xəndanın (Hacıyev), Hüseyn Seyidzadənin,
Əhməd Cəmilin ailəsi kimi Bakıya köçmək

məcburiyyətində qaldı. 1918-ci ildə atasını itirən Əfşan xanım Münəvvər və Mənzərlə birlikdə Bakı şəhərində məskunlaşdı.

Ziyalı ailəsində dünyaya gələn Əfşan xanım bütün maddi və mənəvi sıxıntılara baxmayaraq təhsildən ayrılmayıb. 1921-1926-cı illərdə Bakı şəhərindəki 1 saylı nümunəvi orta məktəbdə, 1926-1929-cu illərdə Bakı Pedaqoji Texnikumunda təhsil alıb. Həmin dövrdə ölkədə ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, savadsızlığın ləğvi uğrunda gərgin mübarizə gedirdi. Mədəni inqilab həyatın bütün sahələrini öz ağuşuna almışdı.

1929-cu ildə texnikumu bitirən Əfşan xanım Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən Şəki şəhərinə göndərilib. O, iki il Şəki şəhərindəki məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində tərbiyəçi işləyib. 1931-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən Bakıya dəvət olunaraq 1930-cu ildə yenidən təşkil edilən Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutuna ali təhsil almağa göndərilib. Həmin dövrdə ali məktəbə qəbul zamanı Azərbaycan KP-nin rayon, vilayət şöbələri, Xalq Maarif Komissarlığı, Həmkarlar İttifaqı Şurası, Fəhlə fakültəsi, siyasi idarə, hərbi hissə (oğlanlar üçün) tərəfindən verilən göndərişlərə üstünlük verilirdi. Xalq Maarif Komissarlığının göndərişi əsasında Ali Pedaqoji İnstitutun Pedaqoji fakültəsinə daxil olan Əfşan Qədimbəyova 1931-1935-ci illərdə burada təhsil alıb. Həmin dövrdə instituta Məmməd Bayramov, Bəşir Bünyatov və Mirzə Məmmədov rəhbərlik edib. Orta məktəbdə müəllim işləmək hüququ qazanan Əfşan xanım təhsilini davam etdirmək məqsədilə Moskvaya gedərək orada S.Bubnov adına Moskva Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasına daxil olub. Rus və ingilis dillərini mükəmməl bilən Əfşan Qədimbəyova 1935-1937-ci illərdə Moskvada aspirantura təhsili alıb, Azərbaycanda məktəbəqədər tərbiyənin tarixi ilə bağlı araşdırmalar aparıb.

Aspirantura təhsilini uğurla başa vuran Əfşan Qədimbəyova Bakıya qayıdaraq Pedaqoji İnstitutda elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlayıb. Həmin dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi genişləndirildiyindən tərbiyəçi-müəllim hazırlığına xüsusi önəm verilirdi. Bu məqsədlə 1936-cı ildə Pedaqoji fakültənin məktə-

bəqədər tərbiyə şöbəsinin əsasında müstəqil Məktəbəqədər tərbiyə fakültəsi təşkil edilmiş, Dilrubə Mustafayeva fakültənin dekanı təyin olunmuşdu. Fakültədə pedaqoji fənləri fakültə dekanı Dilrubə Mustafayeva, Gülrux Qədimbəyova (o, Əfşan xanımın əmisi oğlu Kamal bəyin həyat yoldaşı olub), Şahbəyim Cəfərova və Əfşan Qədimbəyova tədris edirdi.

Fakültənin əməkdaşları 1937-ci ildə Moskvada elmi əzamiyyətdə olarkən N.K.Krupskaya ilə görüşmüş, respublikada uşaq bağçası şəbəkəsinin inkişafı, metodik ədəbiyyatın nəşri, kənd yerlərində uşaq bağçalarının təşkili, məktəbəqədər kadr hazırlığı və s. məsələləri geniş müzakirə etmişdilər. Fakültə müstəqil olaraq 5 il fəaliyyət göstərmişdir. İlk vaxtlar Əfşan xanım institutun Pedaqogika kafedrasında fəaliyyət göstərmiş, sonra ictimai əsaslarla Məktəbəqədər pedaqogika kafedrasına rəhbərlik etmişdir.

30 aprel 1941-ci ildə V.İ.Lenin adına API-nin direktoru Cəbrayıl Ələsgərovun imzaladığı arayışda bildirilir ki, Əfşan Axundova (Qədimbəyova) 1 sentyabr 1937-ci ildən 17 iyul 1941-ci ilə kimi ADPI-nin Məktəbəqədər pedaqogika kafedrasında işləyib. Çoxşaxəli fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edən Əfşan Qədimbəyova həmin illərdə həm də Bakı Şəhər Xalq Təhsili İdarəsində metodist və direktor vəzifələrində çalışıb.

1941-ci ildə Hitler Almaniyasının SSRİ-yə qəflətən hücumu nəticəsində II Dünya müharibəsinin sərhədləri genişləndi. Ölkədə quruculuq işlərinə ara verildi, institutun müəllimlərinin və tələbələrinin böyük bir hissəsi cəbhəyə səfərbər olundu. Pedaqoji İnstitutda oxuyan tələbələrin sayı kəskin azaldı. 1941-ci ilin yanvar ayında direktor Ələsgər Həşimov institutda fakültələrin birləşdirilməsi, qrup və birləşmələrin sayının azaldılması, bəzi ixtisasların digər institutlara verilməsi ilə bağlı Azərbaycan KP MK partiya təbliğatı şöbəsinə məktub ünvanladı. Məktubda Məktəbəqədər fakültənin ləğv edilməsi, M.F.Axundov adına Müəllimlər İnstitutunun nəzdində məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri üçün işçilərin hazırlanması üçün fakültənin yaradılması təklif edildi. Beləliklə, Pedaqoji İnstitutda məktəbəqədər tərbiyə mütəxəssislərinin hazırlığına son qoyuldu. Fakültənin dekanı

D.Mustafayeva Azərbaycan Dövlət Universitetinin Pedaqogika-psixologiya kafedrasına köçürüldü.

1928-ci ildən ÜİLKİ-nin, 1942-ci ildən Sov.İKP-nin üzvü olan Əfşan Qədimbəyova bacarıqlı təşkilatçı, fəal ictimaiyyətçi və gənc kommunist kimi Azərbaycan LKGİ-də işə dəvət olundu. 22 oktyabr 1956-cı ildə Azərbaycan LKGİ MK katibi N.Hacıyevin imzaladığı arayışda yazılır: "Axundova Əfşan Ələkbər qızı 18 iyun 1942-ci ildən 28 fevral 1946-cı ilə kimi Azərbaycan LKGİ-nin katibi vəzifəsində işləyib. Ölkə üçün olduqca çətin və məsuliyyətli bir dövrdə respublika komsomolçularının ön və arxa cəbhədə fəaliyyətinin təşkilində böyük rol oynayan Əfşan xanım partiya işinə irəli çəkilir". 1 mart 1946-cı ildən 17 noyabr 1947-ci ilə kimi Əfşan xanım Azərbaycan Tibb İnstitutunun kommunistlərinə rəhbərlik edib, burada partiya təşkilat katibi vəzifəsində çalışıb. Daha sonra o daha yüksək vəzifəyə - Azərbaycan KP MK-nın partiya təşkilatları ilə iş şöbəsinin müdirinin müavini vəzifəsinə irəli çəkilib. Azərbaycan KP MK-nın İşlər İdarəsi tərəfindən 23 iyun 1955-ci ildə Ə.Qədimbəyovaya verilən arayışda bildirilir ki, o, 17 noyabr 1947-ci ildən 1 oktyabr 1949-cu ilə kimi həmin vəzifədə çalışıb.

Partiya və komsomol işlərində zəngin idarəetmə təcrübəsinə malik olan Əfşan Qədimbəyova 1949-cu ilin oktyabrın 1-də Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutuna direktor vəzifəsinə təyin olunur. 1948/49-cu tədris ilində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Xarici dillər fakültəsinin bazasında təşkil edilən institut hələ tam formalaşmamışdı. İnfrastruktur zəif idi, zəruri avadanlıqlar çatışmırdı, kafedraların yüksəkixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlarla təminatında xeyli çətinliklər var idi. Cəmi 1 il fəaliyyət göstərən institutda həm tədrisin, həm də elmin təşkilində çoxlu problemlər var idi. Əfşan xanımın yüksək təşkilatçılığı və idarəetmə qabiliyyəti sayəsində institut qısa bir müddətdə xeyli uğurlara imza atdı. Onun məqsədyönlü və təşkilatçılığı nəticəsində 1950/51-ci tədris ilində instituta tələbə qəbulu planı iki dəfə artırıldı, struktur dəyişikliyi həyata keçirildi, yeni kafedralar yaradıldı və elmi-pedaqoji kadrlarla təmin edildi. Əfşan Qədimbəyova-

nın institutun direktoru olduğu 1949-1955-ci illərdə buraya 1205 tələbə qəbul olunmuş, əyani şöbəni 778, qiyabi şöbəni 192 tələbə bitirmişdi. 1948/49-cu tədris ilində institutda 366 tələbə təhsil aldığı halda, 1954/55-ci tədris ilində onların sayı 823-ə yüksəlmişdi. Əfşan xanımın təşəbbüsü ilə ümumtəhsil məktəblərində xarici dildən əlavə, yeddiillik məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənnini tədris edəcək müəllim hazırlığına başlanıldı. Həmin dövrdə institutun əməkdaşları ayrı-ayrı rayonlarda müəllim və şagirdlərin qonağı olur, daha bacarıqlı gənclərin ali məktəbə cəlb edilməsinə çalışırdılar. Əfşan xanım özü də təbliğat aparmaq üçün rayonlarda olurdu. 27 yanvar 1951-ci ilə aid arxiv sənədində Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun direktoru Əfşan Qədimbəyovanın 27 yanvardan 10 fevrala kimi Qaryagin (Füzuli) rayonunda ezamiyyətdə olması bildirilir.

Həmin illərdə respublikada ictimai-siyasi fəallığı ilə seçilən qadın rəhbər işçilərdən biri olan Əfşan Qədimbəyova Bakı Şəhər Sovetinə və Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilib. 1953-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri akademik Mustafa Topçubaşovun müavini olub.

1955-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutuna Rəfiqə Hüseynovanın direktor vəzifəsinə təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq Əfşan Qədimbəyova həmin ilin 6 sentyabrında institutun pedaqogika və psixologiya kafedrasına baş müəllim vəzifəsinə təyin olunur. Həmin dövrdə kafedra müdiri tanınmış psixoloq alim Surxay Hacıyev idi.

Geniş ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olan Əfşan Qədimbəyova Moskvada aspirantura təhsili alsa da, dissertasiyasını tamamlayaraq müdafiə etməmişdi. Bu səbəbdən də o, 4 fevral 1955-ci ildə kafedra müdirinə ərizə ilə müraciət edərək "Azərbaycanda məktəbəqədər tərbiyənin inkişafı" mövzusunda dissertasiya üzərində işləmək məqsədilə ona yaradıcılıq ezamiyyətinin verilməsini xahiş edir. Onun ərizəsi 5 fevral 1955-ci ildə Pedaqogika və psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə olunur, ona ayrı-ayrılıqda 3 ay və 1 ay yaradıcılıq məzuniyyətinin verilməsi qərara alınır. Lakin ərizənin

dərkənarındakı 15 mart 1955-ci ildəki qeyddən (hazırda mümkün deyildir) aydın olur ki, ona icazə verilmir.

26 avqust 1956-cı ildə Əfşan Qədimbəyova doğma instituta - V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Pedaqogika və psixologiya kafedrasına qayıdır və ömrünün sonuna kimi burada pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. 1958/59-cu tədris ilində Pedaqoji İnstitutda alitəhsilli ibtidai sinif müəllimi hazırlamaq məqsədilə İbtidai təhsil pedaqogikası və metodikası fakültəsi təşkil edildi. Bir il sonra fakültənin nəzdində məktəbəqədər tərbiyə şöbəsi yaradıldı. Əfşan xanım 1956-1961-ci illərdə Pedaqogika kafedrasında baş müəllim, 1961-1968-ci illərdə İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasında baş müəllim və dosent vəzifələrində çalışıb. Elmi axtarışlarını davam etdirərək 1965-ci ildə professor Mərdan Muradxanovun elmi rəhbərliyi ilə "1920-1941-ci illərdə Azərbaycanda məktəbəqədər tərbiyənin inkişafı mövzusunda" namizədlik (fəlsəfə doktorluğu) dissertasiyası müdafiə edib.

Dissertasiyada XX əsrin 20-30-cu illərdə Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təşəkkülü və inkişafının ilkin mərhələsi tədqiq olunur, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində təşkil edilən ilk məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsinin ("Dəcəllər məktəbi") tarixi müəyyənləşdirilir, onun təsiri ilə açılan digər müəssisələr haqqında ətraflı məlumat verilir. 1920-ci ildən Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişafı sistemli xarakter aldı, uşaq bağçaları və uşaq evləri ilə yanaşı, fabrik və zavodlarda çalışan fəhlələrin uşaqları üçün "uşaq ocaqları", kənd yerlərində isə kəndli uşaqları üçün mövsümi uşaq meydançaları təşkil edildi. Əfşan Qədimbəyovanın tədqiqatlarında sovet hökumətinin məktəbəqədər tərbiyə sahəsində ilk tədbirləri təhlil edilir, 20-30-cu illərdə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin şəbəkəsi, onlarda tərbiyə alan uşaqların sayı, uşaq bağçasının nümunəvi əsasnaməsi, məktəbəqədər tərbiyə sahəsində ilk ixtisaslı kadrların hazırlanması, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri üçün proqram və dərs vəsaitinin nəşri və digər mə-

sələlər geniş araşdırılır, dövlətin bu sahədəki siyasətinin mahiyyəti üzə çıxarılır.

Keçən əsrin 60-70-ci illərində ADPI-də məktəbəqədər tərbiyənin nəzəri və praktik məsələləri Əfşan Qədimbəyovanın şəxsində sürətlə inkişaf edir, onun elmi rəhbərliyi ilə Rəya Mursaqulova, Zemfira Vəliyeva, Sənubər Axundova namizədlik dissertasiyası (fəlsəfə doktorluğu) müdafiə edib. Nazimə Rüstəмова, N.Cəfərli, B.Paşayeva və X.Əliyevanın elmi araşdırmalarının ərəşəyə gəlməsində elmi köməyini əsirgəməyib. Ümumiyyətlə, məktəbəqədər təhsil və tərbiyə sahəsində ilk elmi nəslin formalaşması onun adı ilə bağlıdır. Məhz onun təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə 7 may 1968-ci ildə Məktəbəqədər pedaqogika kafedrası təşkil olunub. İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasında məktəbəqədər təhsillə bağlı fənləri tədris edən müəllimlər yeni təşkil edilən kafedraya köçürülüb. Pedaqoji fakültənin Məktəbəqədər pedaqogika kafedrasına müdir təyin olunan dosent Əfşan Qədimbəyova 1968-1978-ci illərdə həmin vəzifədə çalışıb. 1978-ci ildə kafedra müdiri və-

zifəsindən ayrılan Əfşan xanım 1980-ci ildə haqq dünyasına qovuşub.

Dosent Əfşan Qədimbəyovanın əməyi dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. İki dəfə "Şərəf Nişanı" (1943) ordeni, "Qafqazın müdafiəsinə görə" (1944), "Almaniya üzərindəki qələbəyə görə" (1945), "Böyük Vətən müharibəsində şərəfli əməyinə görə" (1945) medalları ilə təltif olunub. Bakı Şəhər Sovetinin, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilib. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin, SSRİ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin, Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin Fəxri fərmanları ilə təltif olunub.

Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil-tərbiyənin nəzəri və praktik məsələlərinin araşdırılmasında, tədqiq və təbliğ olunmasında, elmi-pedaqoji kadr hazırlığında dosent Əfşan Qədimbəyovanın müstəsna xidmətləri olub. Uzun müddət ali pedaqoji məktəblərdə istifadə edilən D.V.Menceritskaya və F.S.Levin-Şirinin II hissəlik "Məktəbəqədər yaşlı uşaqların kommunist tərbiyəsinin əsasları" tədris vəsaitini Əfşan Qədimbəyova (S.Ə.Əfəndiyeva ilə birlikdə) tərcümə edib. O, "Uşaq bağçasında əxlaq tərbiyəsi" (1969) adlı kitabın, "ADPI-nin Elmi Əsərləri"ndə və "Azərbaycan məktəbi" və "Məktəbəqədər və ibtidai təhsil" jurnalında nəşr olunmuş 40-dan çox elmi məqalənin müəllifi, məktəbəqədər təhsillə bağlı onlarla kitabın, proqramın tərtibçisi, redaktoru və ya rəyçisi olub.

İnsan o vaxt ölür ki, onu heç kim xatırlamır, yada salmır. Xeyirxah əməllər sahibi olanlar fiziki olaraq dünyalarını dəyişsə də, insanların yaddaşına köçür, xatirələrə çevrilir. Xatirəyə çevrilən ömürlər uzumüddətli olur, zaman-zaman yada düşür, xatırlanır. Belə insanlardan biri də Əfşan xanım Qədimbəyovadır. Qərbi Azərbaycan İcmasının möhtəşəm binasının dəhlizində Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Əziz Əliyev, Mustafa Topçubaşov, Heydər Hüseynov, Əhməd Rəcəbli, Şamama Ələsgərova, Səid Rüstəmov, Cəfər Xəndan Hacıyev kimi görkəmli elm və sənət korifeyləri ilə birlikdə Əfşan xanımın şəklinin asılması onun əbədiyaşarlığından xəbər verir. Onun geniş təcrübəsi, təşkilatçılıq bacarığı və pedaqoji sahədəki çox-

xillik fəaliyyəti onu təkcə elmi dairələrdə deyil, həm də ictimai-siyasi mühitdə nüfuzlu bir şəxsiyyətə çevirmişdi.

ADPU-nun Ağsaqqallar Şurasın sədri, prof. Məlikməmməd Cəbrayılovun Əfşan xanım haqqında dediklərindən: "Mən institut komsomol komitəsinin katibi olanda Əfşan xanım Pedaqogika kafedrasının baş müəllimi və institut partiya komitəsinin üzvü idi. Çox aristokrat xanım idi. Olduqca səmimi, mədəni, yüksək intellektə və əxlaqa malik xanım-xatın kübar bir qadın idi. Xeyirxah insan idi, sonra kafedra müdiri seçildi və uzun müddət ləyaqətlə çalışdı, institutun rektorları ona xüsusi rəğbət bəsləyirdilər. İnstitutda onun böyük nüfuzu vardı. Yetirməsi dosent Zemfira Vəliyeva onu ensiklopedik biliyə, geniş dünyagörüşə malik alim, mülayim, zərif və kövrək təbiətli insan, paklıq və təmizlik nümunəsi kimi səciyyələndirirdi. Akademik H.Əhmədov Əfşan Qədimbəyovanı məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin inkişafında müstəsna xidmət göstərən alimlərdən biri kimi səciyyələndirirdi.

Pedaqoji elmlər namizədi, dosent Əfşan Qədimbəyova bu gün Azərbaycanda yeni bir istiqamətin - məktəbəqədər pedaqogikanın təşəkkülündə və inkişafında pioner tədqiqatçı alim kimi xatırlanır. Onun adı Azərbaycanın maarifçilik tarixinə imzasını atmış qadın pedaqoqların sırasında xüsusi yer tutur. Həyat və fəaliyyəti Azərbaycanda qadın liderlərin rolunu nümayiş etdirən dəyərli nümunələrdən biridir.

Əfşan xanım Qədimbəyovanın nəsillərə nümunə həyatı, ictimai-siyasi fəaliyyəti, pedaqoji ideyaları, elmi-irsi və yaratdığı dəyərlər zamanın sınağından keçərək yeni nəsillərə yol göstərir. Belə insanların adı, əməlləri və xatirələri insanlığa xidmətin əbədi simvoluna çevrilir.

Təşkilatçılıq bacarığı, ictimai-siyasi fəaliyyəti, elmi-irsi və insani keyfiyyətləri ilə Əfşan xanım Qədimbəyova xalqımızın yaddaşında daim yaşayacaqdır.

1905-1906-cı illər soyqırımı - 120

Səməd VƏKİLOV,
Tədqiqatçı-hüquqşünas

Ermənilərin Qafqaza köçürülməsinin əsas ilhamverici ruh atası sayılan I Pyotr 10 noyabr 1724-cü il tarixli fərmanı ilə ermənilərin Qafqaza kütləvi köçünü təmin etmiş oldu. Fərman qəbul edilməmişdən əvvəl ermənilərlə görüşən Rusiya imperatoru I Pyotr general-mayor Kropotova yazırdı: "Erməni xalqı bizdən xahiş etdi ki, onları himayəmizə qəbul edək və əmr edək ki, yeni əldə etdiyimiz İran vilayətlərində məskunlaşmaq üçün əlverişli yerlər ayrılсын; Buna görə də bununla sizə əmr edirik ki, erməni xalqından hər hansı biri Müqəddəs Xaç qalasına çatdıqda dərhal onları həmin qalaya, Sulak, Ağraxanı və Terek çaylarının kənarına, istədikləri yerə rahat aparsınlar. Məskunlaşa biləcəkləri və digər məsələlərdə onlara hər cür köməklik göstərməli, onları sizin üçün güclü himayə altında saxlamalı və onlarla elə davranmalı ki, onlardan heç bir şikayət çıxmasın. Bu erməni xalqını bizim xüsusi imperiya lütfümüzə və himayəmizə qovuşdurun".

Nəticədə Rusiya imperiyasının türk xalqlarının quru sərhədləri arasında bufer zolağı yaratmaq ideyası gerçəkləşdi, ermənilər isə bu fürsətdən istifadə edərək dövlət qurmaq maraqlarını təmin etməyə çalışırdılar.

2013-cü ildə Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin sözügedən fərmana münasibətdə işlətdiyi bu cümlələr isə çox düşündürücüdür.

V.Putin: "Böyük Rusiya islahatçısı çar I Pyotr fərmanlarından birində belə yazmışdı: "Erməniləri regiona daha çox gəlməyə həvəsləndirmək üçün onları nəvazişlə sığallamaq, rahatlamaq lazımdır". Üstündən nə qədər keçib ki, 300 il. Deyildi, icra edildi!"

Vladimir Putinin bu fikirləri səsləndirdiyi dönm Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalı

altında olduğu və mənasız, uzun-uzadı danışıqların gətirdiyi bir dönm idi. Həmin dövrlərdə Ermənistan prezidentləri müti qul kimi Putinə itaət edir, o da Rusiya imperiyasının onlara Pyotrdanqalma lütfünü əsirgəmirdi. Sonrakı dövnlərdə bu siyasətin əksinin şahidi olduq.

Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi məsələsi araşdırılarkən tarixdə 200 ilə yaxın fasilələrlə davam etmiş rus-türk müharibələrinə toxunmadan bu məsələni obyektiv qiymətləndirmək mümkün deyil.

Təəssüf ki, rus-türk müharibələri Osmanlı imperiyasının tənəzzülünü əks etdirdi və Rusiyanın sərhədinin və təsirinin Osmanlı ərazisinə təcridən cənub istiqamətində uzanması ilə nəticələndi. Müharibələr 1676-81, 1687, 1689, 1695-96, 1710-12 (Böyük Şimali Müharibənin

bir hissəsi), 1735-39, 1768-74, 1787-91, 1806-12, 1828-29, 1853-56 (Kırım müharibəsi), 1877-78 və 1914-18. Bu müharibələr nəticəsində Rusiya Avropa sərhədlərini cənubdan Qara dənizə, cənub-qərbdən Prut çayına və cənubdan uzada bildi.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında süni şəkildə yaradılmış Ermənistan dövlətinin ərazisinə ermənilərin kütləvi köçürülməsini Qərbi Azərbaycan tarixini yüksək səviyyədə araşdırmış tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Dövlət Mükafatı laureatı Nazim Mustafa 5 mərhələyə bölür.

- 1) İrəvan xanlığının işğal edilməsi**
- 2) 1905-1906-cı illər**
- 3) 1918-1920-ci illər soyqırımı**
- 4) 1948-1953-cü illər deportasiyası**
- 5) 1988-1989-cu illər deportasiyası**

Ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisində kütləvi məskunlaşmasının ikinci mərhələsi sayılan 1905-1906-cı illər soyqırımı və deportasiyasından 120 il keçir. Odur ki, bu faciəvi hadisələri yenidən saf-çürük etmək və tarixi gerçəklikləri gənc nəsillə çatdırmağı zəruri hesab edirik.

Həmin tarixi şəraitə nəzər salaq. Rus-türk müharibəsini (1877-1878-ci il) Osmanlıların uduzması nəticəsində çar Rusiyası Qars və Sürməli (İqdır) ərazilərini tutmuşdur. Berlin Konqresində Şərqi Anadolunun 6 vilayətində erməni muxtariyyəti yaradılması nəzərdə tutulmuşdu.

Erməni quldur dəstələri artıq Şərqi Anadolu da erməni muxtariyyətinin yaradılması məqsədi ilə Osmanlı tərkibində hərəkətlənmələrə keçdilər. 300.000-ə yaxın erməni Qafqaza köçdü. Bu proses təxminən 1900-cü illərin əvvəllərinə kimi davam etdi. Bu dövrlərdə inqilabi hərəkət genişləndiyi üçün çar Rusiyasının başı öz daxili problemlərinə qarışmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında kütləvi məskunlaşmasının ikinci mərhələsi də "uğurla" tamamlandı.

Şübhəsiz ki, Qərbi Azərbaycandan soydaşlarımızın deportasiyası və ermənilərin burada yerləşdirilməsindən danışarkən 1905-1906-cı illər qırğınlarından danışmamaq mümkün deyil. Araşdırma zamanı bir təəssüf doğuran hal ilə

rastlaşdıq. Belə ki sözügedən önəmli tarixi hadisənin az araşdırılması faktına rast gəldik. Bu sahədə ilk fundamental elmi araşdırma tarixçi alim, Dövlət Mükafatı laureatı Nazim Mustafa tərəfindən 2014-cü ildə "1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar" adlı dissertasiyası olmuşdur. Sözügedən mövzunun tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapması məsələsinə müraciət etsək, Cəfər Cabbarlının erməni-azərbaycanlı müharibəsi dövründə azərbaycanlı Baxşı və erməni Sonanın məhəbbət hekayəsi üzərində 1931-ci ildə yazdığı "1905-ci ildə" pyesi maraqlı bir bədii əsər kimi qiymətləndirilsə də, pyesdə sovet dövlətinin hakim ideologiyasının sirayət etdiyini də görməmək mümkün deyil. Şübhəsiz ki, bu dəhşətli hadisələrin canlı şahidi olmuş görkəmli Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin "Qanlı illər" adlı sənədli əsəri ən gözəl mənbələrdən biridir. O, bu əsərdə problemin kökünə nüfuz etmiş, millətlərarası toqquşmaya və qan tökülməsinə gətirib çıxaran səbəbləri dəqiq göstərə bilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.S.Ordubadinin əsərində əsasən Naxçıvan, İrəvan və Zəngəzur ərazisində baş verən faciələr qələmə alınmışdır. Həmin dövrlərdə Qarabağda baş verən hadisələrin qeydə alınmasında isə iki şəxsin adının çəkilməsini vacib hesab edirik. Ensiklopedik bilgi sahibi olan şair, rəssam, astronom, ədəbiyyatşünas, nəqqaş, tarixçi, xəttat və musiqişünas alim Mir Möhsün Nəvvabın "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" və şair Mirzə Rəhim Fənanın "1905-ci il hadisəsi" adlı əsərləri də ciddi mənbədir.

Qayıdaq 1905-1906-cı il qırğınlarının başlanmasına. 2 fevral 1905-ci ildə Bakıda meydana daşnaklar tərəfindən Ağarza adlı bir nəfər azərbaycanlının vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi müsəlmanların qəzəbinə səbəb oldu. Lakin 1905-ci ildə bir nəfər azərbaycanlı məhbusun dindirilməyə aparılarkən yolda erməni quldurları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi ondan xəbər verirdi ki, ermənilər bu münaqişəyə qabaqcadan çox yaxşı hazırlanmışdılar. Milli zəmində silahlı qarşıdurmanın aradan qaldırılması üçün heç bir ciddi tədbir görməyən yerli hakimiyyət praktiki olaraq, hadisələrin daha da gər-

ginləşməsində maraqlı idi. 1905-1906-cı illər erməni-türk qarşıdurması zamanı ermənilərin türklərə qarşı amansız, vəhşi münasibəti nəticəsində minlərlə türk qanına qəltan edildi. Ermənilər qoca, uşaq, qadın demədən, qarşılarına çıxan hər bir müsəlmanı vəhşicəsinə qətlə yetirdilər.

Bu, ilk növbədə, "Daşnaksutyun"un Azərbaycanda həyata keçirdiyi terrorlarının və xristian güc mərkəzlərinin köməyi ilə ermənilərin "Böyük Ermənistan" mifinin gerçəkləşməsinə doğru atılmış addımlarının tərkib hissəsi idi.

Daşnakların Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri qətləri araşdıran tarixçi Bəxtiyar Nəcəfov yazır: "...burada ermənilərin öz qüvvə və imkanlarını həddindən artıq şişirtmələri, müsəlman əhalisi tərəfindən müqavimətlə qarşılanması və əlbəttə, çarizmə qarşı çıxan qüvvələrin məğlubiyyəti də öz rolunu oynayırdı. Buna müvafiq olaraq, ermənilər və təşkilatlanmış bütün erməni terrorçuları sonrakı illərdə öz taktikalarını dəyişdilər. Lakin döyüş qaydasını bərpa edərək Cənubi Qafqazda təxribatçılıq fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün əsas qisasçılıq məqsədlərinə sadiq qaldılar".

1905-ci ildə, Vorontsov-Daşkovun Qafqazın canişini təyin olunması da çar Rusiyasının bu hadisələrə riyakar münasibətinin ifadəsi idi. Çar sarayında məharəti ilə ad çıxarmış həmin qraf ermənilərə rəğbəti ilə seçilirdi. Onun arvadı Liza Qriqoryevna milliyyətçə erməni idi. Onun köməyi ilə bütün Tiflisdə əsas vəzifələr erməni fırıldaqçılarının əlinə keçmişdi. Təsədüfi deyildi ki, Vorontsov-Daşkov erməni kapitalının köməyi ilə Balaxanıda zəngin neft mədəninə yiyələnmişdi. 1905-ci ildə yeni canişin Bakıya gələrkən məlum oldu ki, onu neftçilərin tətiləri və fəhlələrin iş şəraiti deyil, öz mədənlərinin əmin-amanlığı maraqlandırır. Tətilçiləri ciddi cəzalandırmaqla hədələdikdən sonra canişin Tiflisə qayıtmışdı.

V.Daşkovun I və II Balkan müharibələri ərəfəsində daşnakların bir sıra təşkilatları yaradılmaqda idi. Bu işdə canişin Vorontsov-Daşkov onlara yaxından kömək edirdi. Məhz bu dövrdən başlayaraq qraf V.Daşkov daşnaklarla çar arasında olan münasibətlərin həlli istiqamətində öz üzərinə bir çox öhdəliklər götürməli ol-

muşdu. Bütün məsələlər çarla aparılan məktublaşmalarda öz əksini təfərrüatı ilə tapmışdır. Vorontsov-Daşkov dönə-dönə Rusiya hökumətinin və Cənubi Qafqazda erməni icmasının mənafe ümumiliyini qeyd edir, etiqad qardaşlarının - xristianların "vəhşi türklərdən" müdafiəsinin zəruriliyinə diqqət yetirir, yeni Rusiya-Türkiyə müharibəsində ermənilərin Rusiya ordusuna hansı köməyi göstərəcəyini vurğulayırdı.

Hətta canişin bir az daha irəli gedərək belə hesab edirdi ki, Cənubi Qafqazın erməni əhalisi ilə hökumət arasında baş vermiş münaqişələrin günahkarı rus məmurlarıdır, ilk növbədə, Qafqazın sabiq canişini knyaz Qolitsindir. O, 90-cı illərdə Türkiyə Ermənistanında erməni çıxışları zamanı Rusiyanın Türkiyə ilə müharibəyə girməsinə imkan verməmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində ermənilər çar hökumətinə qarşı loyallıq münasibət sərgiləməkdə idilər. Əsas məqsəd müharibə başlayacağı təqdirdə çar hökumətinə hərtərəfli dəstək göstəriləcəyini açıq şəkildə bəyan etmək idi. Nəticədə, Tiflisdə "Daşnaksutyun"un "xarici işlər naziri" Zavrilyevlə Vorontsov-Daşkov arasında intensiv danışıqlar başlandı. Bu danışıqlarda həmişə olduğu kimi, erməni din xadimləri öndə gedirdilər. Yepiskop Mesrop, Samson Arutyunov və A.Xatısov daha çox fəallığı ilə seçilirdilər. Onlar daşnaklar müharibə başlayarsa, bütün qüvvələrini Qafqaz ordusunun sərəncamına verməyi öz öhdələrinə götürdülər. Öz növbəsində, Vorontsov-Daşkov ermənilərlə Şərqi Anadolunun, Kilikiyanın vilayətlərindən ibarət "muxtar Ermənistan" yaradılacağını vəd edirdi.

Tiflis danışıqları daha sonra Peterburqda davam etdirildi. Burada ilkin sazişlər işlənib hazırlandı. Bu sazişlər özündə prinsip etibarlı ilə iki əsas məsələni əks etdirirdi:

1. Türkiyə əraziləri hesabına yaradılacaq muxtar Ermənistan;
2. Türkiyəyə qarşı müharibə zamanı erməni terrorçu dəstələrinin rus ordusu ilə müttəfiq vuruşması.

Çar Rusiyasının ermənipərəst siyasəti intensiv şəkildə - 1915-ci ildə V.Daşkov canişin vəzifəsindən azad olunanadək davam etdi. Nəticədə "Daşnaksutyun" möhkəmlənərək, öz sırala-

rını yenidən qurdu, ermənilər Cənubi Qafqazın iqtisadi və siyasi həyatında öz mövqelərini daha da gücləndirdilər.

20 mart 1905-ci ildə isə İrəvanda qırğınlar başladı. 1906-cı ilin oktyabr ayına qədər qırğınlar davam etdi. 1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında 150-yə yaxın Azərbaycan kəndini boşaltdılar, qırğınlar törətdilər. 10 minə yaxın Azərbaycan türkü qətlə yetirildi. 100.000 Azərbaycan türkü evindən-eşiyindən didərgin salındı.

M.S.Ordubadı: "1905-ci ilin may ayının əvvəllərində Bakı erməni-müsəlman toqquşmasından sonra Naxçıvanda erməni-müsəlman camaatı artıq həyəcəyə idilər. Buna nisbət ermənilər əsla qorxmayıb, həmişə müsəlmanlara əziyyət verməkdə idilər. Bir tərəfdən şəhərə belə səs salmışdılar ki, ermənilərdə cürbəcür odlu silahlar olduğundan, müsəlmanlara birdən-birə hücum edəcəklər. Ermənilərdə də belə hallar hər dəqiqə gözlənirdi. Hər vəziyyətdə, erməni siyasətini götür-qoy edəndə elə belə də olmalı idi. Zira, ermənilərin rəyincə, "bizim əlimizin üstündə Qafqazda gərək əl olmasın" - deyib, hər tərəfə odlu silah və sair hərbi ləvazimat göndərməyə çalışırdılar... O zamana qədər əsla qara-qorxu görməmiş Naxçıvan müsəlmanları gecələr ermənilərin qorxusundan eşiyə, gündüzlər isə uzaqda olan əmlaka da gedə bilməzdilər. Naxçıvanın ətrafı hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə olunduğundan, 6 saat ərzində İrəvandan istədikləri qədər erməni əsgəri gətirməyə gücləri çatdıqlarından daha müsəlmanları şirin dillə dindirmək belə istəmirdilər".

M.S.Ordubadı Naxçıvanda Cəhri və Tunbul kəndlərində baş vermiş qarşıdurmalarda məsələləri sakitləşdirmək üçün may ayının 8-də İrəvan vitse-qubernatoru Baranovski İrəvandan şəhər qlavası Ağamalov ilə daha bir ay qabaq Peterburqa getmiş şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanskiyə Naxçıvana daxil olmalarını təsvir edir. Onların gəlməsini eşitdikdə camaat qapıya tökülüb ermənilərin bu işindən şikayətə başlayırlar. Əvvəlinci şikayətləri: "Ermənilər bizə nə etdilər isə keçdi, fəqət yenə yığışib bazaraya gəlsinlər", - demək idi. Bu fikirləri oxuduqda isə yuxarıdakı fikirləri səsləndirən sadəlövh və baş vermişlərdən ibrət götürməyən bir

toplum olduğu qənaətinə gəlirsən. Adamın lap 19 sentyabr 2023-cü ildə Qarabağda qalib Azərbaycan ordusunun həyata keçirilən antiterror tədbirlərindən sonra Xankəndidən çıxan qoca erməninin sərhəd keçid məntəqəsində "Allah haqqı mən azərbaycanlıları çox sevirəm, erməni bir millət deyil" yalanlarına inanmağı gəlir.

Sözügedən görüşdən bir gün sonra isə Cəhri müsəlmanları qubernatorun hüzuruna gəlib bu sözləri şikayət etdilər: "Bizim kəndin yolları hər tərəfdən erməni əlindədir. Bu səbəbdən təvəqqe edirik, yolları hökumət mühafizəsinə alarsınız". Bu tövr ilə hər tərəfdən müsəlmanlar şikayətə gəlməkdə idilər. Nə fayda ki, hamısı cavabsız qalıb, şikayətçilərə məyusluqdan başqa bir şey qalmadı. Bu tərəfdən şikayətləri cavabsız qalan müsəlmanları ermənilər cürbəcür söyüşlərlə incidirdilər. M.S.Ordubadı yazır ki, həmin gün naxçıvanlı Əli Hacı Bayramzadə gecə vaxtı yeddi güllə yarası ilə qətlə yetirildi.

Qubernatora şikayət edən camaata isə onun cavabı M.F.Axundovun komediyalarında "o sənə atını vurub öldürübdirsə, sən də get onun atını vur öldür" məntiqindən uzağa getmir. Bəli, eyni ilə qubernator "əgər onlar sizə atəş açır, siz də tutub onların tapançalarını alınız" cavabını verir. Budur, Rus imperiyasının Qafqazda qardaşlıq adı ilə 2 yüz il davam edən siyasəti.

M.S.Ordubadı yazılarında müharibə vaxtı polis qulluqçusu naçalnik Angilin qətlə mane olmamasını "Tez vur, oğlum! Tez ol, oğlum!" - deməklə könüllü cavanları cinayətə təşviq etməsini, talan vaxtı isə "Tez olunuz! Tez aparınız!" - deyib camaatı qızışdırmasını təsvir edir.

Naxçıvanda erməni əhalisinin azlıq təşkil etməsi onların məğlubiyyətinə səbəb oldu. Bu isə İrəvanda yaşayan erməniləri qıcıqlandırır. Artıq İrəvanda qırğınların törədiləcəyi ilə bağlı xəbərlər yayılmağa başlayırdı.

M.S.Ordubadı: "Bu bir də ondan irəli gəlir ki, bu müharibələrdə erməni əsgərləri araq-çaxır, bu kimi spirtli içkilər içməklə, lovğalıq edərək, ara-sıra çıxıb bir güllə boşaldıb erməni saqilərinə "bir islam vurdu" deyib, bir rumka konyak tələb etməkdə idilər. Bu səbəbə ermə-

nilərin güllələri büsbütün boşa gedib erməniləri tamaşaçı millətlər yanında bir məsxərə nümunəsi qayırdılar ki, indi də dillərdə İrəvan müharibəsi deyilir. Müxtəsər, səngər atışması bu qərar ilə keçib Naxçıvanda da sülh barışıq bərpa olaraq, bu xəbər müsəlman və erməniyə məlum edildi. Hökumətimiz də yuxudan gözlərini açıb yavaş-yavaş o tərəf bu tərəfini qaşıya-qaşıya millətin halına bir baxıb da teleqrafla Şeyxülislamı, İrəvan qazisini, eyni zamanda yepiskopunu şəhərə dəvət etdi. Onlar da may ayının otuz birində şəhərə təşrif gətirdilər".

1905-ci il hadisələrinin xronologiyasına, ermənilərin davranışına baxdıqda birmənalı şəkildə erməni xislətinin dəyişməz olduğunu onların yalnız Dəmir Yumruqdan anladığını düşünersən.

İRƏVAN HADİSƏLƏRİ VƏ NOVRUZ KAZIMOĞLUNUN ŞÜCAƏTİ

M.S.Orduvadi yazır ki, Gözəcik kənd əhalisi yaxınlıqdakı Mənkus adlı islam kəndinə pənah aparırlar. Ermənilərin həmin kəndə hücumuna sinə gərən qoca Novruz Kazımoğlu camaatın erməninin qabağından qaçdığını görüb, uca bir yerə qalxıb, "camaat, hara qaçırsınız" deyərək aşağıdakı nitqi söyləmişdir: "Oğlanlar, hara qaçırsınız? İstəyirsiniz, bu qaçmaqla bizi - Qafqaz müsəlmanlarını başqa millətlərin yanında başaşağı edəsiniz?! Məgər, bu qaçmaqla ermənilər sizi boşlayacaqlar?! Xeyr! Xeyr! Bunların qabağından qaçdıqca daha da cürətli olub bizə və bizim ailəmizə heç bir əsrdə insanlara rəva görülməmiş hörmətsizliklər yetirəcəklər. Məgər, bunlar həmin ermənilər deyil ki, bir il əvvəl mən barmağımla hərəkət verəndə az qalırdılar, Qırxbulaq mahalından çıxıb qaçsınlar?! İndi sizə nə olubdur ki, aciz arvadlara qoşulub qoyun sürüsü kimi bunların qabağından qaçırsınız?! Siz qaçırsınız, qaçın! Mən tənha bu erməni alaylarının qarşısında müdafiə mövqeyində durub can verəcəyəm. Müsəlmanlar! Hər millət gərəkdir öz şən və heysiyyətinə layiq bir tərzdə dünyadan getsin. Məhəmməd peyğəmbərin şəriətinə, millət və

islamiyyət yolunda, Allahın bəyəndiyi niyyət və təşəbbüslərinə nəzərən düşmənin qabağından qaçmaqla can vermək qəbahətli və rəva hərəkətlərdəndir. Bilirsiniz ki, bizim bu məzaristanımızda yatan babalarımızın sümükləri çıxarılıb kənar kənddə yandırıldıqdan sonra, onların məzarları yerində Ermənistan təşkil ediləcəkdir. Mən axirətdə məsul olmamaq üçün müdafiəyə çalışacağam". Novruz Kazımoğlunun bu nitqi onun nə qədər cəsur bir şəxsiyyət olduğunu ən bariz nümunəsidir.

Qeyrətli vətənpərvər Novruz Kazımoğlunun sözüünə baxmayıb hamısı qaçmaqda idilər. Vətənpərvər Novruz Kazımoğlu kəndi boşladığıda bir azdan ermənilər tərəfindən nişana alınır. Qohumları Novruz Kazımoğlunu mühasirədən xilas etməyə gəlsələr də, düşmənin çoxluğundan qeyrətli qocanı qurtarmaq mümkün olmur. Novruz Kazımoğlu qoşalülə tufəngi ilə otağa yaxınlaşan erməni dəstəsindən birini vurub, qalanını geri çəkilməyə məcbur edir. Bu sözlərin hamısı bir ermənin dilindən eşidilmişdir. Bir az sonra ermənilər yenə hücum keçirlər. Novruz Kazımoğlu onlardan birini də öldürüb qalanlarını qaçmağa məcbur edir. Gülləsi qurtaran Novruz Kazımoğlu həyəcanlı halda tufənginə patron doldurarkən ermənilər hücum edir, evin qapısını odlayıb onu diri əsir alırlar. Kəndin əksər yerlərini odlayıb, məscidi, minbəri, müqəddəs kitabları və Novruz Kazımoğlunun evini də odlayıb, onu əlibağlı Tirjabat adlı erməni kəndinə aparırlar. Orada min cəfa və əziyyətlə başını kəsirlər. Erməninin dediyinə görə, Novruz Kazımoğlunun başını kəndin keşişi Ayrəpet kəşmişdir. Zira, Gözəcikdə Novruz Kazımoğlunun vurduğu ermənilərin birisi keşişin oğlu imiş. Beləliklə, Novruz Kazımoğlunun başını - "min beş yüz müsəlman sərkərdəsinin başıdır" - deyərək, əvvəlcə Aleksandropol, sonra isə Bakı şəhərinə göndərmişlər.

Eyni ilə I Qarabağ savaşında Natiq Qasımovun elədiyi şücaəti yüz il bundan əvvəl Novruz Kazımoğlu etmişdir. Hər iki qəhrəmanımızın acı taleyi isə eyni olmuşdur.

Tarixi gerçəkliklərimizin gənc nəsillə çatdırılmasında kiçik bir töhfə olan bu yazı 1905-1906-cı il soyqırımını və deportasiyasının parlaq xatirəsinə həsr edilir.

Azərbaycanlıların Ermənistandan 1948-1953-cü illər deportasiyası

Könül HƏSƏNOVA,
F.ü.f.d., dosent,
ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekani

Azərbaycanlıların öz tarixi yurd yerlərindən deportasiyası ermənilərin Qərbi Azərbaycanda məskunlaşdırıldığı dövrdən başlayıb desək, yanlışdır. Əgər əvvəllər bu deportasiya Çar imperiyasının siyasəti ilə müxtəlif səbəbdən "köçürülmə" kimi qələmə verilibsə, XX əsrin əvvəllərindən bu soyqırım və deportasiyalarla həyata keçirilirdi.

1894-1896-cı illərdə Kiçik Asiyanın şərqində baş verən iğtişaşlar yatırıldıqdan sonra erməni ultramillətçiləri beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alaraq Osmanlı imperiyası ərazisində təxirəsalınmaz erməni dövlətinin yaradılmasından imtina edərək, əsas fəaliyyət sahəsini o zaman Çar imperiyasının tərkibində olan Cənubi Qafqaza keçirdilər. Bundan sonra bu bölgə - əzəli Azərbaycan torpaqları - "böyük Ermənistan"ın yaradılması üçün sınaq poliqonu kimi nəzərdə tutuldu (Mustafa, 2018, 36).

Erməni millətçilərinin Azərbaycana qarşı tarixi düşmənçiliyi və xəyanətləri son 2 əsrdə - Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanı işğal edib erməniləri müxtəlif bölgələrimizdə məskunlaşdırandan və bolşeviklər Qərbi Azərbaycanda Ermənistan adlı dövlət yaradandan sonra davamlı terror, deportasiya və soyqırımı siyasəti ilə sistemli prosesə çevrilmişdir. Hələ, Pyotr dövründən başlayan Cənubi Qafqaza ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülmə siyasəti Türkmənçay müqaviləsindən sonra, XX əsrdə daha geniş xarakter daşmışdır (Gzov, 1898, 88). Onlar bu regionda məskunlaşandan sonra qonşu xalqlara qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edərək, "Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" xülyasını gerçəkləşdirməyə çalışmışlar.

Tanınmış gürcü ziyalısi İlya Çavçavadze 1902-ci ildə nəşr etdirdiyi "Erməni alimləri və ağlayan daşlar" əsərində ermənilərin heç bir əsası olmayan "Böyük Ermənistan" iddialarını alt-üst etmişdir. İ.Çavçavadze tarixi həqiqətə üz tutaraq göstərmişdir ki, ermənilər aborigen albanları süni şəkildə qriqorianlaşdıraraq vaxtilə sığındıqları Azərbaycan torpaqlarını "Hay ölkəsi" adlandırırlar (Həmidov, 2009, 48).

XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyalarının 7 qəzasından 3-də, Yelizavetpol quberniyasının 8 qəzasından 1-də - cəmi Qafqaz ərazisində 54 qəzadan 5-də erməni əhalisi yaşayırdı (Mustafa, 2018, 37). Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi türk torpaqları, avtoxton sakinləri Azərbaycan türkləri olmuş, ermənilər isə digər ölkələrdən bu

ərazilərə mərhələli şəkildə köçürülmüşlər (Qasimov, 1998, 128).

"Tiflis vətənpərvərlər cəmiyyəti"nin sədri, rus iqtisadçısı N.Şavrovun fikrincə, əgər 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda ermənilərin sayı 900 min təşkil edirdisə, 1908-ci ildən sonra 1,3 milyon oldu. Deməli, təkcə bu dövrdə Zaqafqaziyaya 400000 erməni gəlib yerləşmişdi (Şavrov, 1911, 64). Çox güman ki, 12 il ərzində belə kəskin çoxalma təbii artımla deyil, tarixdən məlum iğtişaşlar nəticəsində Osmanlı imperatorluğuna bitişik bölgələrdən kütləvi miqrasiya ilə əlaqədar idi. Məhz bu dövrün cinayət statistikasına görə cinayətlərin 80 faizini Türkiyədən gələn ermənilər və muzdlu qatillər tərəfindən törədilib (Veliçko, 1904, 137). Osmanlı Türkiyəsində dinc müsəlman mülki əhalinin dəhşətli qırğınlarını "Armenakan" (1885), "Hnçak" (1887) və "Daşnaksütyun" (1897) kimi radikal erməni millətçi partiyaları təşkil edirdi. Qeyd edək ki, erməni ekstremistlərinin planlarının həyata keçirilməsini, Rusiyanın Qafqazdakı canişini qraf İ. Vorontsov-Daşkovun ermənipərəst meyli daha da asanlaşdırırdı. Müharibə başlanan kimi bütün ermənilərin katolikosu V.Gevorq Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova məktubla müraciət edərək "erməni məsələsini" həll etməyin vaxtı olduğunu xatırlatmışdı. Canişin də onu əmin etmişdi ki, şərait yaranan kimi bu məsələ həll ediləcək (Kocabaş, 1989, 383). Erməni müəllifi Anait Lalayana görə, canişinin arvadı Yelizaveta Qriqoryevna "Daşnaksütyunun" Tiflis bürosunun rəhbərlərindən biri yepiskop Mesrop-la sevgi münasibəti saxladığı üçün canişinin erməni maraqlarına xidmət edən fərman və qərarlarına həlledici təsir göstərirdi (Lalaen 1990, 94-95). Rus çarlarının xarakterini öyrənən ermənilər yəqin etmişdilər ki, hədiyyə adı altında rüşvət verməklə onları öz tərəflərinə çəkə və nəticədə öz istəklərinə nail ola bilərlər. Bu zaman İranla Rusiya arasında ticarət əlaqələri əsasən erməni tacirləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Rusiyada İran ipəyi alveri ilə məşğul olan Yeni culfalı Xoca Zakar Sarhadov 1660-cı il avqustun 28-də çar Aleksey Mixayloviçə "ermənilərə qarşı xüsusi lütfkarlığına görə" qiymətli hədiyyələr gətirmişdi. Bu hə-

diyyələrdən biri qiyməti o vaxtkı hesabla 22598 rubl 60 qəpik olan və hazırda Moskva-da Kremlin "Silahlar palatasında" saxlanan "Almaz taxt"dır. İncə Şərq üslubunda işlənmiş bu taxt fil sümüyündən, qızıl və gümüşdən düzəldilmişdi. Onu bəzəmək üçün 987 almaz, 1298 yaqut, 18030 Şərq firuzəsi dənəsindən istifadə edilmişdir (Arzumanlı, 1998, 12).

Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş deportasiyalar və milli münasibətlər Rusiya imperiyasının çox məharətlə hazırladığı planların mərhələ-mərhələ həyata keçirilməsinin məntiqi nəticəsi idi. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Zaqafqaziyanın işğalı anından etibarən indiki Ermənistan ərazisində min illər boyu yaşamış türk boylarının (oğuz, qıpçaq) səksəkəli, qanlı-qadalı günləri başlamışdır.

Azərbaycanlı əhalinin soyqırımının və azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasının əsas səbəblərindən biri məhz "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası idi (bax: İstoriə armənskoqo naroda, 1980, 171). "Hnçak" radikal millətçi partiyasının proqramına əsasən, bu dövlət Cənubi Qafqazı, Kiçik Asiyanın şərqini və şimal-qərbi İranın bir hissəsini əhatə etməli idi (Koçar, 1988, 112). Müstəqil Ermənistan dövləti qurmaq üçün əvvəlcə Şərqi Anadolu vilayətlərində, yəni ermənilərin "Qərbi Ermənistan" adlandırdıqları vilayətlərdə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq lazım gəlirdi. Lakin ermənilərin "Qərbi Ermənistan" adlandırdıqları vilayətlərin heç birində say etibarı ilə üstünlük onların tərəfində deyildi. Bunu ermənilərin qəyyumu kimi çıxış edən Fransanın Xarici İşlər Nazirliyi 1897-ci ildə yaydığı sənəddə də etiraf etmişdi (Veliçko, 1904, 96).

Bütün XIX əsr boyu və XX əsrdə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-illərdə soyqırım və 1930-1938-ci illərdə repressiya aksiyası həyata keçirilməsinə baxmayaraq, Ermənistanın Türkiyə və İran sərhədləri, eləcə də Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca yenə də əsasən azərbaycanlılar yaşayırdılar. Ermənistan rəhbərlərinin qarşısında duran başlıca vəzifə İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyu münbit torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları həmin ərazilərdən köçürməyə nail olmaqdan ibarət idi. XX əsrdə Qərbi

Azərbaycandan azərbaycanlıların deportasiyası üç mərhələdə həyata keçirilib:

- Birinci mərhələ: 1905-1920-ci illər; - İkinci mərhələ: 1948-1953-ci illər; - Üçüncü mərhələ: 1988-1992-ci illər.

1948-1953-cü illərdə Harutyunov-Mikoyan-Stalin üçlüyünün həyata keçirdiyi azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası son 200 ildə soydaşlarımızın başlarına gətirilən faciələr silsiləsinin bir həlqəsidir. Həmin dövrdə Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türklərinin sıxışdırılıb çıxarılması ilə yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi paralel surətdə aparılmışdır. Berlində nəşr edilən "Kutlu od" adlı milli Azərbaycan məcmuəsi "Ermənistanda türklər" məqaləsində yazırdı: "...Ermənistanda sayları 150 minə çatan türklər yox olmağa məhkum edilmişlər. Vəziyyət o qədər faciəvi imiş ki, Moskva bunu etiraf etməyə məcbur olmuşdur. Bir Moskva ki, özü rus olmayan millətləri boğazlamaq və məhv etməklə məşğuldur" ("Kutlu od", 1936, 28-29).

Daşnaklar hətta avtoritar Stalin rejimi şəraitində də kök sala bildilər, belə ki, daşnak ideyaları (yəni milli eqoizm və təcavüzkar millətçilik) artıq erməni xalqının böyük əksəriyyətinin "ruhuna" yerimiş, bir növ erməni mentalitetinin ayrılmaz "əzasına" çevrilmişdi. Tehran-da çıxan "Alik" adlı daşnak qəzetinin şərhçisinin mahiyyətə düzgün, ifadə tərzinə görə nəşrcasına söylədiyi kimi "...erməni xalqı daşnakları öz ideyaları obrazında yaratdı. Bu gün (söhbət 1948-ci ildən gedir R.N.) o, ("Daşnaksütyun" partiyası - R.N.) fəal, canibərk təşkilatdır və bilmək istəyirsinizsə, o, bizim milli instinktimizdir" (Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi (ARDSPİHA, f.1, siy. 221, iş 78, vər. 44).

Keçən əsrin 30-cu illəri daşnakların Azərbaycandakı "beşinci kolonnası" üçün müəyyən uğurlar gətirmişdi və erməni millətçiləri sonrakı dövrdə də, yəni 40-cı illərdə də, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bu müvəffəqiyyətlərini inkişaf etdirməyə çalışırdılar. Daşnakların XIV konqresi direktivinin "Gələcək

siyasi fəaliyyət xətti" adlı preambulasında daşnakların "müharibədən sonrakı şəraitdə" fəaliyyət prinsipləri formalaşdırılmışdı. Elə birinci maddədə deyilirdi: "Daşnaksütyun"un başlıca məqsədi olaraq qalan vahid, müstəqil Ermənistan yaradılması tələbi üzərində möhkəm dayanmaq" (ARDSPİHA, f. 1, siy. 221, iş. 78, vər. 32-36). Lakin aydın məsələdir ki, belə bir dövrdə daşnaklar öz millətçi iddiaları ilə açıq şəkildə meydana atıla bilməzdilər. Stalin rejimi bu cüraksiyanı birmənalı erməni millətçiliyinin çox təhlükəli təzahürü kimi qiymətləndirər və hökmən müvafiq tədbirlərə əl atardı ki, bu da ermənilər üçün yeni repressiyalardan başqa heç nə vəd etmirdi (Nəcəfov, 2006, 10). Amma erməni xislətindəki buqələmun xarakteri daşnakları öz iyrənc məramları üçün şeytanın özü ilə də razılığa gətirirdi. Xaricdə çıxan daşnak qəzeti şərhçisinin yazdığı kimi, "daşnakların kommunistlərlə ümumi dil tapmaq istəmədiyini desək... yalan söyləmiş olarıq. Əsl həqiqət bundadır ki, Moskvanın özü daşnaklarla ümumi dil tapmaq istəmədi..." (ARDSPİHA, f. 1, siy. 221, iş. 78, vər. 46). Bütövlükdə götürdükdə isə, erməni millətçilərinin, ilk növbədə də onların lideri "Daşnaksütyun"un 20-ci illərin ikinci yarısında öz avantürist niyyətlərini həyata keçirmək üçün geniş meydanı olmamışdır. Buna görə də daşnak liderləri belə şəraitdə gözləmə taktikasını seçdilər. Belə bir şərait İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan dərhal sonra yarandı.

1948-1953-cü illər deportasiyasının səbəbləri həmin dövrdə gedən bir sıra siyasi prosesləri özündə gizlədirdi. Ermənistan SSR-dən Azərbaycan türklərinin məcburi köçürülməsi İkinci Dünya müharibəsi illəri və sonrakı illərdə Sovet-Türkiyə münasibətləri kontekstində rəsmi Kreml tərəfindən siyasi gündəmə çıxarılmış "erməni məsələsi" ilə qırılmaz surətdə bağlı idi (Məmmədov, 1992, 48).

Hələ 17 dekabr 1925-ci ildə iki ölkə arasında dostluq və neytrallıq haqqında müqavilə imzalanmasına baxmayaraq, İkinci Dünya müharibəsinin sonlarında SSRİ-nin Türkiyə ilə münasibətləri həddindən artıq kəskinləşmişdi. 1945-ci il martın 19-da SSRİ hökuməti birtərəfli qaydada denonsasiya etdiyi həmin müqə-

vilədə bir-birinə hücum etməmək və neytrallığa əməl etmək barədə öhdəliklər mövcud idi. Bu addım Sovet İttifaqının Türkiyəyə hücumu hazırlaşdığına bir işarə sayılırdı. Bunun üçün sadəcə olaraq, Almaniya cəbhəsində müharibənin qurtarmasını gözləmək lazım gəlirdi. SSRİ rəhbərliyi bu hərəkətini, 1942-ci ildə almanların Şimali Qafqaza hücum etdiyi zaman, Türkiyənin öz qoşunlarını Cənubi Qafqaz sərhədlərinə cəmləşdirməsi və sovet qoşunlarının həmin cəbhədə məğlub olacağı təqdirdə, guya türklərin hücumu keçmək istəmələri ilə izah edirdi. Türkiyənin 1944-cü ilin avqustunda Almaniya ilə əlaqələrini kəsməsini və 1945-ci il fevralın 23-də ona qarşı müharibə elan etməsini isə SSRİ rəhbərliyi gecikmiş addım kimi qiymətləndirir və Türkiyəni "cəzalandırmaq" istəyirdi (Nəcəfov, 2006, 11)

Ermənilərə görə isə guya Türkiyə erməni torpaqlarını öz hakimiyyəti altında saxlamaqda davam edir və yalnız erməni xalqının ideallarını deyil, həm də onun fiziki mövcudluğunu hədələyirdi. Daşnaksütyun aşağıdakı vəzifəni qarşıya qoyurdu: "Türkiyə erməni xalqının hüquqlarını tanımayana qədər bütün sahələrdə ona qarşı mübarizə davam etdirilməlidir" (ARDSPİHA, f. 1, siy. 169, iş. 249, vər. 7). Tarixi şərait daşnaklar üçün əlverişli idi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqının artan nüfuzu mühacirətdən qayıtmaq ("resmiqrasıya") proseslərini doğurmuşdu. Daşnakların da XIV konqresinin başlıca məsələsi repatriasiya məsələsi idi. Müharibədən qalib çıxdıqdan sonra 1945-ci il iyunun 7-də SSRİ xalq xarici işlər komissarı V.Molotov Türkiyənin SSRİ-dəki səfiri S.Sarperi dəvət edərək sovet hökumətinin bir sıra tələblərini elan etmişdi:

1.Boğazlara birgə nəzarət 2. Bosfor və Dardanel rayonunda Sovetlərə hərbi baza verilməsi 3. Qars və Ərdahanın SSRİ-yə qaytarılması. V.Molotov "tarixi ədalətsizliyin bərpa edilməsi üçün Qars və Ərdahanın qaytarılmasını" ultimativ qaydada tələb edirdi. Belə bir məqamda ermənilərin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə SSRİ-nin sərhədlərini genişləndirmək planları üst-üstə düşürdü. SSRİ-nin Türkiyədən qopartmaq istədiyi əraziləri məskunlaşdırmaq problemini sovet rəhbərliyi xaricdə yaşa-

yan Türkiyə əsilli ermənilərin hesabına həll etmək niyyətində idi (Məmmədov, 1992, 54). Qarşıdan isə bütün ermənilərin katolikosunu seçmək kampaniyası gəlirdi. 1945-ci il aprelin 3-də bütün ermənilərin katolikosunun seçkiləri ərəfəsində Eçmiədzin kilsəsinin arxiyepiskopu Gevorq VI Çörəkçyan mövcud problemlərin həlli ilə bağlı İ.Stalinə məktubla müraciət etmişdi. İ.Stalin bu məqamdan istifadə edərək, arxiyepiskop Gevorq Çörəkçyanı Moskvaya çağırır. Aprelin 19-da Gevorq Çörəkçyan SSRİ Nazirlər Sovetinin nəzdindəki Dini İşlər Şurasının sədri Polyanskinin müşayiəti ilə Stalinlə görüşür. Stalin əvvəllər Eçmiədzin kilsəsinə məxsus olmuş torpaqların qaytarılması tələbindən başqa, arxiyepiskopun bütün xahişlərinin yerinə yetiriləcəyini bildirir. Çünki həmin torpaqlar artıq kolxozlara məxsus idi və qaytarılması böyük narazılıqlar yarada bilərdi (Deportasiya, 1998, 84-86). Görüşün sonunda Stalin deyir: "Tezliklə müharibə qurtaracaq. Bizim hökumət 1920-ci ildə Ermənistanın Türkiyəyə verilmiş qərb quberniyalarını geri qaytarmaq istəyir. Aydınır ki, həmin torpaqlarda ermənilər yaşamaladırlar. Arzu olunandır ki, onlar Türkiyədən qaçmış və hazırda xaricə səpələnmiş ermənilər olsunlar. Ona görə də təqribən yüz min erməninin immiqrasiyasını təşkil etmək lazımdır. Tezliklə bu barədə hökumətin qərarı olacaq. Siz də öz növbənizdə bu işdə bizə kömək etməlisiniz". Bunları eşidən Gevorq sevincini gizlədə bilmir. O bu məsələnin həllində hər cür köməklik ediləcəyini vəd edir və eyni zamanda bildirir ki, Ermənistanda iqtisadi vəziyyət ağırdır və xaricdən gələcək bu qədər ermənini mənzillə və ərzaqla təmin etmək mümkün olmayacaq. Stalin cavab verir: "Eybi yoxdur, biz hər şeyi edirik, təki repatriantlar sıxıntı çəkməsinlər". Məhz bu görüşdən sonra ermənilərin xaricdən Ermənistana köçürülməsinə ciddi hazırlıq görülür. "Hər şeyi edirik" dedikdə isə Stalin xaricdən köçürülüb gətiriləcək ermənilərin mənzil problemlərinin azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilməsi yolu ilə həll edilməsini nəzərdə tuturdu (Arzumanlı, 1998, 90).

Berlin (Podstam) konfransının gedişində dövlət başçılarının iyulun 22-də və 23-də keçir-

rilən görüşlərində Molotov xəritədə Qars, Artvin və Ərdahanı göstərərək, həmin ərazilərin 1921-ci ildə Ermənistan və Gürcüstandan qoparıldığını iddia etdi. Yalnız 1947-ci il iyulun 12-də Türkiyənin ABŞ ilə imzaladığı yardım haqqında müqavilədən sonra SSRİ Türkiyəyə qarşı ərazi iddiasından əl çəkmək məcburiyyətində qaldı. Bununla da, ermənilər Qars və Ərdahanı Ermənistana birləşdirmək istəklərinə nail ola bilməsələr də, Ermənistan rəhbərlərinin qarşısında duran başlıca vəzifə İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyu münbit torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları həmin ərazilərdən köçürməkdən ibarət idi. Ermənistan SSR daxili işlər nazirinin 1948-ci il 3 may tarixli arayışına görə, azərbaycanlıların köçürülməsinin əsas səbəbi kimi xarici ermənilərin yerləşdirilməsilə yanaşı, SSRİ və Türkiyə arasında gözlənilən müharibə və bununla bağlı olaraq azərbaycanlılara etibar edilməməsi, ermənilərin türklərə qarşı düşmənçilik münasibəti də nəzərə alınmışdı (Qurbanlı, 2004-2005, 135).

1945-ci il noyabrın 21-də SSRİ Xalq Komissarları Soveti "Ermənilərin xaricdən Sovet Ermənistanına qayıtmaları ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" qərar qəbul edir. Sovet hökuməti SSRİ Ali Sovetinin 19 oktyabr 1946-cı il tarixli fərmanı ilə xaricdən Ermənistana "qayıdan" ermənilərə SSRİ ərazisinə daxil olduqları andan etibarən SSRİ vətəndaşı statusu vermək məcburiyyətində qalmışdı ki, bu da 1936-cı il SSRİ Konstitusiyasına zidd idi. Çünki həmin Konstitusiyanın 123-cü maddəsində SSRİ vətəndaşlarının hüquq bərabərliyi sarsılmaz qanun olduğu göstərilirdi. Deməli, hələ 1946-cı ildə ermənilərin xatirinə milli ayrı-seçkiliyə yol verilmiş, SSRİ Konstitusiyası pozulmuşdu (Deportasiya, 1998, 88). Təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min nəfər, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilərək, Ermənistanda yerləşdirilmişdi. Ümumiyyətlə, 1946-1948-ci illərdə xaricdən Ermənistana təqribən 100 min erməni köçürülür (İstoriə armənskoqo naroda, 1980, 365). Xaricdə fəaliyyət göstərən

"Hnçak" və "Ramkavar" partiyaları, habelə Ümumerməni Xeyriyyə İttifaqı köçürülməsinin təşkili üçün 1 milyon dollar xərcləmişdilər.

Ermənistan rəhbərləri köçürülmələrin 1946-cı ilə nisbətən 1947-ci ildə azalmasının səbəbini onunla izah edirdilər ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir, onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil, köçürülənlər isə yalnız İrəvan və onun ətraf rayonlarında məskunlaşmaq istəyirlər. Xaricdən Ermənistana köçmək arzusunda olan minlərlə ermənin siyahısı hər gün Moskvaya təqdim edilirdi (Paşayev, 2011, 267). Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q. Harutyunov "vəziyyətdən yeganə çıxış yolunu" Ermənistandan yüz min əhəlinin Azərbaycana köçürülməsində görür və İ. Stalindən buna razılıq verməsini xahiş edir. Ermənistan hökuməti köçürüləcək yaşayış məntəqələrinin siyahısını əvvəlcədən hazırlamışdı. Bu siyahıya ilk növbədə İrəvan şəhəri və onun yaxınlığında olan Əştərək, Zəngibasar, Eçmiədzin, Hoktemberyan, Artaşat (Qəmərlı) Qarabağlar, Vədi, Yeğeqnadzor, Hrazdan (Axta), Əzizbəyov və s. rayonlar daxil edilmişdi (Paşayev, 1995, 16-17). Ermənistan rəhbərləri Stalini başa salmışdılar ki, köçürülən azərbaycanlıları Azərbaycanın pambıq yetişdirilən rayonlarında, Muğan-Mil düzənliyində yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Çünki 1945-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti Kür-Araz ovalığının yenidən qurulması haqda qərar qəbul etmişdi (Qasımov, 1998, 132).

1947-ci il dekabrın 27-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 №-li qərar qəbul edir. Bu qərar Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türkləri üçün qəfil və gözlənilməz oldu. Həmin qərarla göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə "kənüllülük prinsipi əsasında" Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhəli Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qərarın 11-ci

bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etsinlər (Arzumanlı, 1998, 92).

SSRİ Nazirlər Soveti 10 mart 1948-ci ildə 4083 №-li qərara əlavə olaraq "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında 754 №-li qərar qəbul edir. Bundan sonra Azərbaycanda Köçürmə İdarəsi, Ermənistanda isə köçürmə komissiyası təşkil edilir. Ermənistan rəhbərliyinə də elə bu lazım idi" (Nəcəfov, 2006, 26-27). 1948-ci ildə Suriya, Livan, Fransa, ABŞ, Misir, Bolqarıstan və Rumıniyadan 10 minə yaxın erməni köçürülür. Beləliklə, xaricdən ermənilərin Ermənistanə köçürülməsi dayandırılır. Ümumiyyətlə, 1946-1948-ci illərdə xaricdən Ermənistanə təqribən 100 min erməni köçürülmüşdü (İstoriə armənskoqo naroda, 365).

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 2 fevral tarixli qərarına əsasən, 1948-ci ildə Ermənistandan köçürüləcək 10 min nəfər əhalini Salyan, Saatlı, Sabirabad, Əli Bayramlı, Puşkin, Ağcabədi və Xıllı rayonlarında qəbul etmək və yerləşdirmək planlaşdırılmışdı (Paşayev, 1995, 16-17). Qərarın icra edilməsinin məcburiliyi ona gətirib çıxarmışdı ki, sərin iqlim şəraitinə, bulaq suyuna adət etmiş əhalinin xeyli hissəsi Kür-Araz ovalığında ictimai binalarda yatalaqdan, qızdırmadan, malyariyadan və digər yoluxucu xəstəliklərdən məhv oldular. 1949-cu ilin sentyabrın 21-də vəziyyətin dözülməz olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti həmin il üçün köçürülmə planını 10 min nəfərə endirməsi haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət etdi. Nəticədə, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 144 654 nəfər doğma ev-əşiyindən zorla köçürüldü (Deportasiya, 1998, 91).

Köçkünlərin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında yerləşdirilməsi konkret müəyyən edilsə də, onların Ermənistanın bu və ya digər

ərazisindən deyil, bütövlükdə ölkədən köçürülməsi qeyd edilirdi. Buradan aydın olur ki, məqsəd azərbaycanlıları Ermənistandan çıxarmaq olmuşdur. Bütün göstəricilərinə görə bu deportasiya aktı idi. Deportasiyanın həyata keçirildiyi 1948-1953-cü illər ərzində (Stalinin ölümündən sonra proses dayanmışdı) 150 minə qədər azərbaycanlı Ermənistan SSR-dən deportasiya edilirdi (Paşayev, 2013, 135). Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası ilə yanaşı, yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının bağlanması, rayonların birləşdirilməsi əməliyyatı da aparılırdı. Təkcə 1947-1953-cü illərdə 60-dan artıq yaşayış məntəqəsinin türk adları dəyişdirilmişdir. Ermənistandan zorakı köçürülmə aksiyasını həyata keçirdikdən sonra türkdilli əhalinin azalmasını əsas götürərək rayon və respublikasəviyyəli türkdilli kadrları ermənilərlə əvəz edilirdi ("Kutlu od", 1936, 28-29).

1989-cu ildə SSRİ hökuməti 40-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil edilmədi. Ümummillə lider Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixli "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" fərmanı həmin illərdə xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi, onun beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılması üçün zəmin yaratmışdır.

Nəticə: Tarixi faktlar, arxiv sənədləri, statistik məlumatlar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, indiki Ermənistan ərazisində və Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində erməni silahlı birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar və cəza aksiyaları BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli Konvensiyasına görə, soyqırım hesab edilməlidir. Min illər ərzində müəyyən arealda formalaşmış toplumun gözlənilməz bir qərarla tarixi köklərindən qoparılaraq yurdsuzlaşdırılması isə bu aksiyanın qeyri-insani, antihumanist xarakterinə dəlalət edirdi.

İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycana qayıdış siyasəti

Leyla CALALOVA,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU-Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar
Mərkəzinin rəhbəri

*"Əminəm ki, gün gələcək
Qərbi azərbaycanlılar öz doğma
torpaqlarına qayıdacaqlar".*

İlham ƏLİYEV

Ölkəmizin son iki əsrdə keçdiyi tarixi yol ermənilərin Azərbaycan dövlətinə, xalqına qarşı düşmənçilik əməllərinə şahidlik edib. Son iki əsrdə ermənilərin planlı şəkildə həyata keçirdiyi soyqırımları, etnik təmizləmə və deportasiya siyasətinin qanlı izləri tariximizdə, xalqımızın qan yaddaşında silinməz izlər buraxıb. Havadarlarının yaxından dəstəyi ilə Azərbaycanın tarixi torpaqlarında məskunlaşan və özlərinə dövlət quran erməni millətçiləri məkrli planlarını hər fürsətdə azərbaycanlıların yaşadıkları böyük coğrafiyada reallaşdırmağa nail olublar.

Ermənilər məskunlaşdıqları ərazilərdə azərbaycanlılara məxsus tarixi-mədəniyyət abidələrini məhv ediblər, milli toponimləri dəyişiblər, münbit əraziləri ələ keçiriblər, soydaşlarımızı öz dedə-baba torpaqlarından zaman-zaman qovublar. İrəvan, Dərələyəz, Zəngəzur, Göyçə, Tiflis, Naxçıvan, Bakı, Gəncə, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Qarabağ, Muğan və Göyçay-

da on minlərlə dinc azərbaycanlı əhalini soyqırımına məruz qoyublar, yüzlərlə yaşayış məntəqəsini dağıdaraq xarabalıqlara çeviriblər. Bəzi insan məskənlərini yer üzündən belə silibər. Totalitar sovet rejimi dövründə 150 mindən artıq azərbaycanlı deportasiya olunub, keçmiş imperiya dağılan ərəfədə isə daha 250 min azərbaycanlı öz doğma yurdundan didərgin düşüb və beləliklə də, Qafqaz coğrafiyasında Ermənistan monoetnik dövlətə çevrilib. Bütün bunlar xalqımızın yaddaşına əbədi həkk olunub. Yalnız 2020-ci ilin payızında son iki yüzilin ən möhtəşəm hadisəsi baş verənə kimi düşmən ölkənin Azərbaycana qarşı aqressiv əməlləri davam edib. Məhz həmin günlərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozan, insanlarımızı qətlə yetirən, tarixi torpaqlarımızda dağıdıcı, fitnəkar, cinayətkar əməllərindən əl çəkməyən düşmən dünya birliyinin gözü qarşısında öz layiqli cəzasını aldı.

Azərbaycan ordusu Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkənin ərazi bütövlüyünü, tarixi ədaləti, beynəlxalq hüququ, nəhayət, bərpa etdi!

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin əmri ilə 2020-ci il sentyabrın 27-də düşmənin aqressiv hücumlarının qarşısını qətiyyətlə alan Milli or-

dumuz əsl Zəfər salnaməsi yazdı. Rəşadətli ordumuz diplomatiyanın 30 ildə yoluna qoya bilmədiyi bu münaqişəni Azərbaycan xalqının milli iradəsi, səfərbərliyi, qəhrəman övladlarının hərbi gücü ilə birdəfəlik həll edərək düşmən üzərində qələbə çaldı, tarixi nailiyyətə imza atdı. Qəhrəman hərbcilərimizin şücaəti, rəşadəti hesabına, şəhidlərimizin qanı-canı bahasına bütün dünya Azərbaycanın şanlı qələbəsinin şahidi oldu. Füzuli, Hadrut, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa, Kəlbəcər, Ağdam, Laçın və adıçəkilən rayonların 300-dən çox yaşayış məntəqəsi azad edildi.

Beləliklə də, Heydər Əliyev dövlətçilik məktəbinin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev qətiyyətli iradəsi və siyasi uzaqgörənliyi sayəsində - Ali Baş Komandan kimi bu tarixi missiyasını da mükəmməl yerinə yetirərək Böyük Zəfəri təmin etdi. Son illərdə ölkənin hərbi potensialını möhkəmləndirməklə, müdafiə sənayesini zamanında qurmaqla, neft gəlirlərini həm də ölkənin hərbi gücünün daha da artırılmasına yönəltməklə, müasir ordu sistemi yaratmaqla, xaricdən modern hərbi silahlar almaqla Azərbaycan son yüz ildə regionda təcavüzkar siyasətin başlıca ünvanı olan Ermənistanı diz çökürdü, ərazi bütövlüyümüz bərpa olundu. Elə həmin il dekabrın 10-da Bakının Azadlıq meydanında Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradındakı çıxışında İlham Əliyev bildirirdi: "Mən Ali Baş Komandan kimi əmr verdim ki, Azərbaycan əsgəri, irəli, torpağımızı azad etməliyik, işğala son qoymalıyıq, işğalçını cəzalandırmalıyıq və belə də oldu. Azərbaycan 44 gün ərzində istədiyinə nail oldu, ədaləti bərpa etdi" ¹.

Azərbaycan ordusunun qalibiyyətlə sona çatdığı 44 günlük müharibənin hər günü qələbə soraqlı idi. Müzəffər ordumuz qısa müddətdə sentyabrın 27-dən noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kəndi işğaldan azad etdi. Cəbrayıl şəhəri və rayonunun 90 kəndi, Füzuli şəhəri və rayonunun 53 kəndi, Zəngilan şəhəri və rayonunun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri və rayonunun 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi,

həmçinin Ağdərə və Murovdag istiqamətlərində bir neçə strateji yüksəkliyi, Zəngilanda isə Bartaz, Sığirt, Şükürataz yüksəklikləri və daha 5 ad-sız yüksəklik azad olundu.

Tarixi Qələbənin zirvəsi isə 8 noyabr idi. Şuşanın azad olduğu tarixi gün. Qəhrəman ordumuz dağlardan, dərələrdən, meşələrdən, cığırlardan keçərək, sıldırım qayaları qət edərək, qayalara dırmaşa-dırmaşa Şuşaya qalxaraq orada əlbəyaxa döyüşdə düşməni məhv etdi, Azərbaycan bayrağını Şuşada qaldırdı.

Şuşanın azadlığı həm də müharibənin sonunu gətirdi və Zəfərin qəti tarixini müəyyənləşdirdi. Şuşanın azad olunması düşmən üçün kapitulyasiya, Azərbaycan üçün yekun Qələbə idi. Üç tərəfli 10 noyabr Bəyanatı imzalandı, bununla da münaqişənin hərbi fəzası başa çatdı, proses sülh danışıqları mərhələsinə keçdi. Bu Bəyanatın müddəalarına uyğun olaraq 20 noyabrda Ağdam, 25 noyabrda Kəlbəcər, 1 dekabrda Laçın şəhid vermədən düşməndən döyüşsüz geri alındı. Nəhayət, 2022-ci ilin avqustun 26-da Laçın şəhəri, Zaxux və Sus kəndlərinin nəzarətə götürülməsi Qələbəmizin məntiqi davamı oldu.

44 günlük Zəfər tarixinin əsas nəticələri isə bunlar idi:

Azərbaycan rəsmi İrəvanın regionun inkişafına təhdid yaradan işğalçı siyasətinə son qoydu.

Ermənistanın böyük xəyalları, özgə torpaqları hesabına genişlənmək kimi çirkin niyyətləri tarixin zibilliyinə atıldı.

Azərbaycan Qarabağda terrorun hökmünü aradan qaldırdı, düşmənin bütün məkrli planlarını pozdu, xalqının haqqını öz gücü ilə qorumağı bacardı.

Azərbaycan torpaqlarını işğalçılardan təmizlədi və Böyük Zəfərə imza atdı.

Daha sonra, 2023-cü il sentyabrın 19-20-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Qarabağın qeyri-qanuni erməni silahlı birləşmələrindən təmizlənməsi və ərazilərimizdəki qondarma rejimin ləğv edilməsi istiqamətində başladığı lokalxarakterli antiterror tədbirləri qısa müddətdə böyük uğurla nəticələndi. Qeyri-qanuni erməni silahlı birləşmələrinin tərk-silah olunması, qondarma rejimin özünü buraxdığını elan etməsi ilə Azərbaycan bütün ərazilərində suverenliyini bərpa etdi. Artıq Azərbaycanın üçrəngli Dövlət

Bayrağı ölkəmizin bütün şəhər və rayonlarında dalğalanır.

Beləliklə, hər şey "Mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri Sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcək" söyləyən Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi oldu. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın ən yeni tarixinə öz imzasını qoydu və layiqli siyasi varis olduğunu sübut edərək ata vəsiyyəti yerinə yetirdi.

Vətən müharibəsində qazanılan tarixi qələbədən sonra Zəngəzur dəhlizinin də açılması zərurəti yarandı. Tezliklə bu istiqamətdə genişmiqyaslı işlərə başlandı. 2021-ci il iyulun 7-də ölkə rəhbərinin imzaladığı Fərman əsasında Qarabağ iqtisadi zonası ilə yanaşı, Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonası da yaradıldı. Şərqi Zəngəzurla bağlı planlar artıq ölkə gündəmində Qərbi Zəngəzur məsələsini də aktuallaşdırdı. Prezident İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva 2021-ci il avqustun 16-da Kəlbəcər və Laçın rayonlarında səfərdə olarkən dövlət başçısı çıxışında Şərqi Zəngəzurla bağlı çox əhəmiyyətli məqamları da xatırladı: "Bildiyiniz kimi, mənim Sərəncamımla 14 iqtisadi rayon yaradıldı. Onların arasında iki iqtisadi rayonunun yaradılması diqqət çəkdi. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradıldı. Hesab edirəm ki, bu da çox düzgün addımdır. Bu həm tarixə əsaslanır, eyni zamanda gələcəyə əsaslanır. Çünki həm Qarabağ, həm də Zəngəzur bizim tarixi dedə-baba torpağımızdır. Qarabağ iqtisadi rayonunda bütün Qarabağ bölgəsinə aid olan rayonlar birləşdi. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda Şərqi Zəngəzura aid olan rayonlar birləşdi. Qərbi Zəngəzur isə hazırda Ermənistanın nəzarəti altındadır. Ancaq Zəngəzur dəhlizinin çəkilişi nəticəsində, əlbəttə ki, biz bu dəhlizdən istifadə edib öz vətəndaşlarımızı dedə-baba torpaqlarımıza qaytaracağıq. Belə planlar var və bu da təbiidir. Çünki bizim vətəndaşlar indiki Ermənistan ərazisindən, təkcə Zəngəzur mahalından yox, Göyçə mahalından da bura ilə həmsərhəddir, zorla qovulmuşlar və onların tam haqqı var ki, gedib öz dedə-baba torpaqlarında yaşasınlar. Biz bunu sonrakı mərhələyə saxlayırıq"².

Prezident İlham Əliyev 15 oktyabr 2023-cü ildə Xankəndi şəhərində Azərbaycan Respublika-

sının Dövlət Bayrağını ucaldıb. Dövlət başçısı çıxışında qeyd edib: "Düz 20 il bundan əvvəl Azərbaycan xalqı mənə böyük etimad göstərərək prezident seçkilərində Prezident vəzifəsinə seçmişdir. O vaxt doğma xalqıma müraciət edərək söz vermişdim ki, Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin milli maraqlarını müdafiə edəcəyəm, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruyacağam. Konstitusiyaya və "Qurani-Kərim"ə əl basaraq and içmişdim. Şadam ki, son 20 il ərzində verdiyim bütün vədlər, qarşıma qoyduğum bütün vəzifələr icra edildi.

Bu gün bütün Azərbaycan xalqı ürəkdən sevinir, bütün Azərbaycan xalqı "Allaha şükür" deyir. Bu günü biz 30 ildən çox gözləmişdik. Ancaq hər birimiz, əminəm və inanırıq ki, bu gün gələcək.

İyirmi il bundan əvvəl Prezident kimi öz vəzifə borcunu yerinə yetirməyə başlayanda qarşıma bir nömrəli vəzifə qoymuşdum ki, Azərbaycan Bayrağı o vaxt işğal altında olan bütün ərazilərdə, bütün torpaqlarda, bütün şəhər və kəndlərdə qaldırılsın. Hər gün, hər saat biz bu müqəddəs məqsədə doğru gedirdik. Hər gün biz bu müqəddəs anı yaxınlaşdırırdıq və dəfələrlə deyirdim ki, hər birimiz, hərə öz yerində öz işi ilə bu günü yaxınlaşdırmalıdır.

Azərbaycan xalqı mənə 20 il bundan əvvəl böyük etimad göstərmişdir və bu illər ərzində mən bunu hər zaman hiss etmişəm, bu inam daha da artmışdır. Bu gün vaxtilə hələ işğal dövründə dediyim sözlər və xalq tərəfindən təkrarlanan sözlər mənim üçün ən böyük mükafatdır. Mən o vaxt demişdim ki, nəyi necə nə vaxt etmək lazımdır, onu mən bilirəm. İkinci Qarabağ müharibəsi dayandıqda da Azərbaycan xalqı bilirdi ki, mən bunu bilirəm. O gündən üç il keçməmiş biz bu gün buradayıq, Xankəndidəyik, Xankəndinin mərkəzindəyik, Azərbaycan Gerbi, Azərbaycan Bayrağı altındadır. Bu, böyük xoşbəxtlikdir və tarixi hadisədir. İndi bu tarix haqqında danışmaq mənim üçün, bəlkə, o qədər də düzgün deyil. Çünki bu tarixi biz yaşamışıq, bu tarixi biz yaratmışıq. Azərbaycan xalqı elə bir Qələbə qazanıb ki, həm dillər əzbəri olub, həm də bu Qələbə əbədi bizimlə olacaq. Bu Qələbə bizim tariximizdə əbədi olacaq. Bizdən sonra gələn nəsillər bu Qələbə ilə əbədi və haqlı olaraq fəxr edəcəklər"³.

İlham Əliyev 2023-cü il oktyabrın 17-də Füzuli rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündə də Qərbi Azərbaycana qayıdışla bağlı öz konseptual mövqeyini davam etdirirdi: "... Bizim başqa ölkələrin torpağında gözümüz yoxdur. Zəngəzura da, əlbəttə ki, qayıdacağıq, amma sülh yolu ilə. Mən demişəm, məni bəziləri ittiham etməyə çalışırlar, mən dedim ki, biz oraya tanklarla yox, minik maşınları ilə qayıdacağıq" ⁴.

İkinci Qarabağ müharibəsində şanlı Zəfər bütün dünyada ədalətin təntənəsi oldu. 44 gün ərzində Müzəffər Ordumuzun son 30 ildə əzəli torpaqlarımızda qanunsuz məskunlaşan düşməni məhv etməsi dünyanın siyasi, hərbi dairələrində geniş əks-səda yaratdı. Bu barədə Prezident İlham Əliyev sonralar deyirdi:

"İkinci Qarabağ müharibəsindən keçən bu iki ildən bir qədər çox vaxt ərzində mənim xarici həmkarlarımla çoxlu görüşlərim olub və deyə bilərəm ki, onların mütləq əksəriyyəti soruşurdu, bu necə oldu, siz bu Qələbəyə necə nail oldunuz? Mən də deyirdim ki, bunu izah etmək üçün gərək siz bizim həyatımızı yaşayasınız, bu otuz ili yaşayasınız. Mən bunu necə təsvir edə bilərəm? İnam, birlik, ədalətə inam, gücünə inam! Ona görə bu tarixi Zəfəri qazanmış xalq kimi biz dünya miqyasında, doğrudan da, tamamilə yeni bir vəziyyət yaratdıq. İnamını itirmiş xalqlar da bu gün inanırlar, bizə oxşamaq istəyirlər, bizim kimi hərəkət etmək istəyirlər, bizimlə məsləhətləşirlər"⁵.

Vətən müharibəsindəki Zəfərimiz bölgədə yeni reallıqlar yaratdı. Dünyanın bir çox dövlətləri və güc mərkəzləri bu reallıqları qəbul edir, onunla hesablaşır. Böyük Zəfərdən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə geniş quruculuq işlərinə başlandı, yaşayış kompleksləri də tikilib istifadəyə verildi, yeni kəndlərin, məktəblərin təməli qoyuldu, yeni təhsil müəssisələri müəllim və şagirdlərin istifadəsinə verildi, yüzlərlə ailə doğma yurda qayıtdı.

Bugünkü Azərbaycan Ulu Öndərin görmək istədiyi azad, müstəqil, ərazi bütövlüyü və suverenliyi təmin olunmuş ölkədir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri dünyanın ən güclü 50 ordusu sırasındadır, texniki təchizat baxımından bir çox ölkələrin ordularını üstələyir. Azərbaycanın Vətən müharibəsi, xüsusən misilsiz Şuşa əmə-

liyyatı dünyanın aparıcı ölkələrinin hərbi məktəblərində öyrənilməkdədir.

Şanlı Zəfərin yaratdığı ən böyük reallıq, heç şübhəsiz ki, Qərbi Azərbaycana qayıdış məsələsinin yenidən gündəmə gətirilməsi oldu. İkinci Qarabağ müharibəsində qazanılan Zəfər, öz soyköünə bağlılıq və milli özünüdərk, habelə milli dirçəliş və milli intibah Azərbaycan cəmiyyətində Qərbi Azərbaycanla bağlı müasir tarixşünaslığımızda mövcud olan boşluqları aradan qaldırmağa, yurd yerlərimizin tarixi müqəddəratı məsələsini aktuallaşdırmağa və bu sahədə yeni-yeni araşdırmalara təkan verdi.

Bu müdrik sözlər Heydər Əliyevə məxsusdur: " Milli azadlığa nail olmaq üçün milli oyanış, milli dirçəliş, milli ruhun canlanması lazımdır" .

Böyük Zəfər milli ruhun oyanması və qədim torpaqlarımızla bağlı yeni hədəflərin və strategiyaların hazırlanmasını zərurətə çevirdi. Məhz bu zəfərin nəticələri Qərbi Azərbaycanın azadlığına nail olmaq üçün milli birliyin, milli oyanışın əsasını qoydu. Artıq Zəngəzura qayıdışla bağlı xalqın varlığında baş qaldıran ümid işartıları gələcəyə daha inamla və qətiyyətlə baxmağa vəsilə olub.

1. İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında iştirak ediblər, 10 dekabr 2020, <<https://president.az/az/articles/view/48788>>

2. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Kəlbəcər və Laçın rayonlarında olublar, 16 avqust 2021, <<https://president.az/az/articles/view/52742>>

3. İlham Əliyev Xankəndi şəhərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaldıb və çıxış edib, 15 oktyabr 2023, <<https://president.az/az/articles/view/61587>>

4. İlham Əliyev "Füzuli Şəhəri Günü"ndə Füzuli şəhərinə köçmüş sakinlər və rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşüb, <<https://president.az/az/articles/view/61643>>

5. İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında yaradılan şəraitlə tanış olub, 24 dekabr 2022. <<https://president.az/az/articles/view/58330>>

Qədim oğuz ellərimiz - Şəkibəyovlar

Şəfahət Avılbəyli ƏLİYEV,
Araşdırmaçı Jurnalistlər Liqasının
Baş katibi, Bakı Avrasiya Universiteti
rektorunun müşaviri

Bu gün dünyanın "Ermənistan" kimi tanıdığı respublika Oğuz türklərinin qədim zamanlardan üzü bəri yaşadığı mədəniyyət mərkəzimiz, yurd yerimizdir. Göyçə, Zəngibasar, Dərəçiçək, Dərələyəz, Vedibasar, Gərnibasar, Sürməli, Ağbaba, Pəmbək, Sərdarabad, Qaraqoyunlu, Dağborçalı, Şörəyel kimi qədim mədəniyyət mərkəzlərimiz üzərində yaradılmış "Ermənistan"dan (Qərbi Azərbaycan) yurdu əzəli sakinlərinin 1988-ci il sonuncu deportasiyası ilə yaşayış hüquqlarını itirdilər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan torpaqlarında erməni monoetnikləşdirmə siyasəti Rusiyanın Azərbaycanı işğalının ilk günlərindən başlamışdır. Bunu prosesin tarixi mənzərəsi, Türməncay müqaviləsində əksini tapan əzəli yurduмуza göz dikən mənfur razılaşma (ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinə heç bir mane-

çiliyin yaradılmaması) və sonrakı dönmənin müxtəlifaspektli prosesləri, verilən qərarlar, Tiflis Canişinliyi, qubernator səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlər paketi bir daha sübut edir.

XX əsr boyu gedən proses isə məsələnin daha məkrli və həm də kəskin hadisələri ilə seçilir. Əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq, qabaqcıl dünyagörüşlü ziyalılara qarşı törədilən terror aktları (F.Köçərli, N.Yusifbəyli, F.Xoyski və onlarla başqalarının müəmmalı qətl), 1905 və 1918-ci il qırğınları, ayrı-ayrı kəndlərin talanıb, tarix səhnəsindən silinməsi, tarixi-siyasi proseslərin dinamik mənzərəsi, Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının fəhlə, kəndli, Qızıl Ordu, matros deputatları sovetlərinin Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin 18 fevral 1929-cu il tarixli iclasının 3 nömrəli protokolunda Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndlərinin Azərbaycan SSR-in Cəbrayıl qəzasından alınaraq Ermənistan SSR-in Mığrı qəzasının inzibati idarə etməsinə verilməsi kimi hadisələr müxtəlif distansiyalarda xalqın etirazlarına baxmayaraq qanuniləşdirmələrlə problem ermənilərin mənafeyinə reallaşdırılır.

Ümumiyyətlə, XX əsr Azərbaycanının ictimai-siyasi tarixi ayrıca mərhələdir. Çar Rusiyanın imperiya boyu yaratdığı təlatümlər, cümhuriyyət dönmə hadisələrinin mürəkkəbliyi, bolşeviklərin imperiya məf-kurəsinin daha mürəkkəb, həm də kəskin

yanaşmalarla xalqlara fərqli münasibəti, kollektivləşmə adı ilə milli məniyə olan təcavüzlər, otuz yeddinci ilin amansız repressiya dalğası, İkinci Dünya savaşından sonrakı dönmənin mürəkkəb situasiyası, qəbul olunan qərarlar, 48-ci ilin köçürmə siyasəti, 68-ci ilin hökumət səviyyəsində tədbirlər paketi və son olaraq 80-ci illər boyu dalğalanmalar bütünlükdə imperiya səviyyəsində tarixi konteksti müəyyənləşdirməklə bunun həm də ideoloji əsaslarının proqram səviyyəsində işlənməsini zərurətə çevirmişdir.

Ədirnə sülh müqaviləsi (14 sentyabr 1829-cu il) mövcud tarixi prosesin bir faktı olaraq müəyyənleşir və çar Rusiyasının bütünlükdə Qafqaz siyasətinin geneologiyasını aydınlaşdırır. Gümrüdə Acariya dolaqlarına qədər ərəzinin ermənilər tərəfindən işğalı bütünlükdə Rusiyanın Qafqaz siyasətində erməni formulasının işlənməsini bir daha sübut edir. Türk toplumlarına qarşı yönləndirilmiş erməni problemi Rusiyanın imperiya məfkurəsində xüsusi bir model olaraq qəbul edilirdi.

Çar Rusiyasının Qafqazı işğalı ilə atılan ilk addımlardan imperiyanın çöküşünə qədər və iyirminci yüzillikdə onun varisi sovetlərin ideoloji xəttinin müəyyənliyində də bu bir prinsip olaraq əsas götürülmüşdür. Göyçə, Dərələyəz, Zəngəzur, İrəvan kimi mədəniyyət ocaqlarının, tarixi çox əski dərinliklərə gedib çıxan vətənpurma konseptinin zədələnməsi, onu da əlavə edək ki, birmənalı qarşılanmamışdır. Siyasi mövqe nümayişləri, toplum etirazları, xalq hərəkatı, qaçaq hərəkatı nəticəsində amansız erməni vəhşiliyinə qarşı ciddi mübarizə etalonu yaranmışdır. Bu sırada Qazax qəzasının Şah talası və Yaqublu dərəsi kimi tanınan Yaqublu nəslinin nümayəndələrindən Mustafa ağa Şəkibəyov, Məcid ağa Şəkibəyov, eləcə də İsrəfil ağa, Mahmud bəy kimi bəylərdən ibarət mütəşəkkil dəstənin misilsiz

Mustafa ağa soldan, oğlu və silahdaşı ilə

qəhrəmanlıqları artıq bütün Zaqafqaziyanı bürümüşdü.

Mustafa ağa Şəkibəyov

Yaqublu nəslinin görkəmli nümayəndələrindən biri Mustafa ağa Yaqub ağa oğlu Şəkibəyov. Çar Rusiyasının 1873-cü il əhəlinin kameral siyahıyaalmasına görə Qazax qəzasının Ayrım kəndində Yaqublu nəslindən olan ağaların adları məhz bu cür qeyd olunmuşdur. Bəy nəslindən olan Mustafa ağa Şəkibəyov zəngin mülkədar, dövrünün qabaqcıl şəxsiyyətlərindən, Qori seminariyasının məzunlarından olmuşdur. Əsasən, Qazax qəzasının Qaramurad bölgəsində məskunlaşan, ömrünü milli hökumətin qurulmasına, erməni daşnakları və Qırmızı Orduya qarşı mübarizəyə həsr etmiş Mustafa Ağa Şəkibəyov erməni daşnaklarının qorxulu rəyası idi. Öz kiçik atlı dəstələri ilə bir ayağı Qaraqoyunlu mahalında, Göyçə və Tovuz nahiyyələrində olan Mustafa ağa 1905, 1917-1920-ci illərdə Andranikin daşnak dəstələrindən əhəlinin qorunmasına şəxsən rəhbərlik etmiş, onun igidliyi və seçdiyi döyüş taktikası ilə düşmənin quldur dəstələri bir neçə istiqamətdə məhv edilmişdir.

1920-ci ilin yaz aylarında Qaraqoyunlu mahalının Əmirxeyir kəndindən əmisi Hüseyn ağanın qızı Əzət xanımın çaparının gətirdiyi acı xəbər Mustafa ağanı bərk hiddətləndirir.

Sübh tezdən topasan dağından (Topdağ) qəfil açılan pulemyot səsləri kəndin dinc əhalisinə divan tutan daşnakları pərən-pərən salır. Qaraqoyunlu mahalının 1948-1953-cü illərdə köçürülməsinin qarşısını alan, el ağsaqqalı, xalq içində böyük nüfuz qazanmış, köçürülmənin əleyhinə çıxdığına görə 2 il qaçaqlıq həyatı yaşamış (Cahan Əkbər oğlu Əliyev) Cahan kişi öz xatirələrində Mustafa ağanın atlı dəstəsinin kəndə necə gəldiklərini və 80-ə yaxın quldur dəstəsini məhv etdiyini belə xatırlayır: "1920-ci ilin mart, aprel aylarında ermənilər başladılar azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə hücum etməyə. Bizim kənddən 20 nəfəri, Haqqıxlı kəndindən 70 nəfəri tövləyə doldurub yandırdılar. Bütün bunların mən canlı şahidiyəm. Onda mənim 11 yaşım var idi. Bu hadisələrdən sonra Andranikin quldur dəstəsi əhalinin kənddən çıxmasını tələb edirdi, Çaykənd, Gölkənd, Bəryabad, eləcə də Göyçədən dəhşətli xəbərlər gəlirdi. Ermənilər kəndin yollarını kəsmişdilər. Əhali köməksiz vəziyyətdə idi. Bu zaman əminin qohumları - Gədəbəydən 20 nəfər atlı bizə köməyə gəldilər. O atlılar ki, bəlli məşur adamlar idi. Mustafa ağa, Məcid ağa deyirdilər. Bunlar mənim əminin yoldaşının əmisi uşaqları idi. İndiyə qədər yadımdadır, atlılar düz bizim qapıya gəldilər və sonra ermənilərlə döyüşə getdilər. Heç yadımdan çıxmaz, Mustafa ağanın əl pulemyotu dəhşət saçan şaqqıltısıyla dərələri lərzəyə gətirmişdi. Özlərini itirmiş ermənilər hansı səmtə üz tuturdularsa, orda güllələrlə qarşılanırdılar".

1918-ci ilin mart hadisələrində Tbilisidən Bakıya daşnaklara silah tədarükü olunacağı xəbəri Mustafa ağa başda olmaqla Məcid ağa, Məmməd ağa oğlu Şəkibəyov, Niftalı ağa Əsgər ağa oğlu Sadıxov, Cəbra-

*Mustafa Ağa (sağda)
seminariyada oxuyarkən*

yıl ağa Əsgər ağa oğlu Sadıxov, Cəbrayıl və Kərəm Söyün oğulları, Məşədi Mehralı, Qara Musa, Axund Zeynal, Abram Kandaurov, Miskinlidən Abuzər Axundov, Salman İmanquliyev, Alnavatdan Əsgər Qara oğlunun dəmir yolu ilə Bakıya göndərilən silah-sursatla dolu zirehli vaqonun Dəllər stansiyasında qarşısını kəsirlər. Qeyri-bərabər ağır döyüşdən sonra silah dolu vaqonlar ələ keçirilir. Əldə edilən silah-sursat daşnak qırğınından qorunmaq üçün Mustafa ağanın göstərişi ilə əhaliyə paylanılır. Qatarda əldə edilən 1 ədəd "Maksimka" pulemyotunu isə Mustafa ağa özünə götürür.

Sovet işğalına qarşı 1920-ci il mayın 26-31-də Gəncədə baş vermiş xalq üsyanında Mustafa ağa öz dəstəsi ilə əsas iştirakçılardan biri olmuşdur. Lakin çox təəssüf ki, bu döyüşlərdə Mustafa ağa Şəkibəyovun hər hansı formada iştirakı haqqında məlumatla-

ra rast gəlinmir. Belə ki tanınmış telejurnalist, araşdırmaçı yazar, bir çox sənədli filmlərin müəllifi Xanlar Bayramovun "Gəncə üsyanı-1920" tədqiqat kitabında, eləcə də bir çox ərsəyə gətirdiyi - "Cümhuriyyət generalı (2006)", "Rəfibəylilər (2009)", "Samuxlu Qaçaq Məmmədqasım", "Qaçaq Dəli Alı", "Gəncə üsyanı", "Xan Xoyiskilər", "Hərb tariximizdən", "Vətəndən iraq düşənlərimiz", "İstiqlal qurbanları", "Xalq qəhrəmanları", "İstiqlal yollarında" filmoqrafiyalarında Mustafa ağa ilə çiyin-çiyinə döyüşən mübarizə yoldaşlarının adları çəkilir. Məsələn, orada qeyd edilir ki, "AXC-nin köhnə ordu hissələrindən başqa Sarı Ələkbər, Qaçaq Qənbər və digərlərinin çoxsaylı qaçaq dəstələri də qatılmışdılar. Dəstələrin bir çoxu uzaq məsafələrdən döyüş üçün gəlmişdilər. Məsələn, üsyanda iştirak edən Sarı bəyin qaçaq dəstəsi Gəncədən 35 km uzaqlıqda yerləşən indiki Şəmkir rayonunun Morul kəndindən gəlmişdi (Həmin dövrdə Mustafa ağa Gəncə quberniyası, Şəmkir Qəzasında məmur vəzifəsində çalışmışdır. Onu da qeyd edək ki, Gəncə quberniyası, Şəmkir qəzasının rəisi Allahyar bəy Zülqədərovun Şəki bəyovlərinin təhsil almasında xüsusi rolu olub. Bəzi mənbələrə görə, Allahyar bəy Zülqədərov Mustafa və Məcid ağanın əmisi Hüseyn bəyin yaxın qohumu olmuşdur). Digər qaçaq lider olan Qaçaq Məmmədqasım isə öz doğma bölgəsi olan Samuxdan 250 nəfərlik dəstə toplayaraq Gəncəyə yollanmışdı. Əraziyə beləld olduqları üçün onlar Gəncəyə çatana qədər 500 nəfərlik bolşevik dəstəsini məhv etmişdilər".

Həmçinin digər bir mənbədə Cahangir bəy Kazımbəylinin məşhur Gəncə üsyanı haqqında yazdığı xatirələrində döyüş səngərlərində hətta qadınların evlərin damında pulemyotlardan atəş açdığını qeyd edir.

"Üsyana qalxanların, demək olar ki, hamısı müsəlman idi. Bəzən hətta qadınların belə tüfəngdən atəş açdığına şahid olurduq. Sonradan apardığımız axtarışlarda da bəzi

qadınların paltar qatlarının arasında revolyotlar tapırdıq. Hətta bir bolşevikin məne dediyinə görə qadınlardan birini evin damında pulemyot arxasında tapıblar". Bu ifadələr XI Qızıl Ordunun inspektoru Melnikovun Orçanakidzeyə hesabatında yer al-

mışdır.

Mustafa ağanın yaxın silahdaşı olan Qaçaq Məmmədqasım öz xatirələrində yazırdı: "1920-ci il mayın 24-də bolşevik hökumətinə qarşı ilk üsyan Gəncədə alovlandı. Qazax qəzasından Mustafa ağa Şəki bəyov şəhərdə yerləşən bolşeviklərin mərkəzi qərargahını ələ keçirmişdi. Çox təəssüf ki, vaxtilə çar Rusiyası tərəfindən məqsədli şəkildə Gəncəyə köçürülmüş ermənilərin himayəsi ilə bolşeviklər şəhəri top atəşinə tutmağa nail oldular. Mən Samuxdan 250 nəfər könüllü toplayaraq Gəncəyə qayıtmaq və Mustafa ağanın dəstəsi ilə birləşmək istəyirdim. Qarasaqqal ətrafında bolşeviklərin 500 nəfərlik dəstəsi ilə üzləşdik. İki saatlıq qanlı döyüşdə bolşeviklər darmadağın edildi. Bu döyüşdə 420 bolşevik əsgəri məhv edildi. Gəncəyə gəlib üsyançılarla birləşdik. Üsyanı Şeyx Cahangir bəy, Qaçaq Qənbər, Sarı Ələkbər, Tətoğlu Həsən

və Yaqublu nəslinin qəhrəman ağası əzəmətli Mustafa Ağa Şəkibəyov idarə edirdilər. Gəncə üsyançıları bütün çətinliklərə baxmayaraq, mətinliklə mübarizə aparırdılar. Qaçaq Məmmədqasım vurğulayır ki, Gəncədə yaşayan ermənilər bu dəfə də şəhər əhalisinə xəyanət etdi. Məhz bu xəyanətin nəticəsində üsyan amansızlıqla yatırıldı".

Üsyan yatırıldıqdan sonra Mustafa ağa Şəkibəyov dağlara çəkilərək uzun illər Yaqublu dərəsində hökumətə qarşı barışmaz mövqeyində qalır. Lakin 1929-cu ilin dekabr ayının 27-də Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin Gəncə dairəsi tərəfindən uzun sürən təqib və döyüşlərdən sonra həbs edilir.

Məcid ağa Şəkibəyov

Maraqlı məqamlardan biri isə Mustafa ağanın bolşeviklər tərəfindən əli qandalanmış şəkildə - Şəmkinin Çardaxlı (indiki Çənlibel) kəndinin içindən keçməsi səhnə-

si olub. Belə ki yol qırağına düzülən ermənilər bu səhnəni izləmək üçün saatlarla qarlı küçədə gözləyiblər. Lakin Mustafa ağa kəndə çatır-çatmaz onu müşayiət edən milliyyətçə tatar olan dəstə başçısına rus dilində onun əllərini açmasını xahiş edib ki, ermənilər onun əlibağlı olmasını görməsinlər. Bir az tərəddüd edən tatar Mustafa ağanın əllərini açır və Mustafa ağa at belində yenə öz əzəmətli duruşu ilə kəndi keçir.

1930-cu il iyul ayının 7-də ona "silahlı üsyan" və "Banditizm"də təqsirli bilinərək güllələnməyə məhkum edilməsi ilə bağlı hökm oxunmuşdur. Həmin il avqustun 30-da hökm icra olunmuşdur. Bəzi mənbələrə görə isə, Mustafa ağa Bayıl türməsində aclıqdan vəfat etmişdir. O, ələ keçəndən sonra düşmənin suyunu, ərzaqını qəbul etməmiş, aclıqdan dünyasını dəyişmişdir. Bəzi mənbələrə görə, Mustafa ağa ölümünün son gününə qədər Məcid ağanın onu xilas edəcəyinə inanırmış. Lakin Məcid Ağa Şəkibəyovu Yaqublu dərəsində uzun sürən döyüşlər gözləyirdi.

Mustafa ağanın ölüm xəbəri isə Göyçə, Qaraqoyunlu, Qazax mahalını ağır kədərləndirirdi. Onun yaxın dostu və silahdaşı olan Qaçaq Məmmədqasım isə 1933-cü ilin yanvar ayında İran ərazisinə keçir. 1933-cü ilin oktyabrında isə İrandan Türkiyəyə keçən Qaçaq Məmmədqasım 69 yaşında 1967-ci ildə Elazığda vəfat edir. Maraqlı məqamlardan biri isə Mustafa ağanın "Maksimka" pulemyotu müsadirə edildikdən sonra sovetlər dönəmində Çardaxlı kəndində Baqramyanın silahı kimi ev muzeyində nümayiş etdirilmişdir.

(Fotolara və məlumatlara görə Eldar Əsəd oğlu Əsgərova dərin təşəkkürümü bildirirəm)

Davamı var..

Növbəti sayımızda. Məcid Ağa Şəkibəyov və Süsənlilər tayfası

Böyük qayıdış: tarixi yaddaşın bərpasında maddi-mədəni irsin rolu və əhəmiyyəti

Əfqan VƏLİYEV,
Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin
sektor müdiri,
Qərbi Azərbaycan İcmasının
Ziyalılar Şurasının üzvü

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və oğlu Heydər Əliyev 30 sentyabr 2024-cü il tarixində Bakıda Azərbaycan aşığı yaradıcılığının görkəmli nümayəndəsi, böyük el sənətkarı Aşıq Ələsgərin abidəsinin açılışında iştirak ediblər. Dövlət başçısı həmin tədbirdəki nitqində Azərbaycanın indiki Ermənistan ərazisinə qatılan tarixi torpaqları barədə danışaraq bildirmişdir: "Qeyd etdiyim kimi, xalqımız XX əsrdə üç deportasiya dalğasına məruz qalmışdır - 1918-ci ildə birinci, 1940-50-ci illərdə ikinci və 1980-ci illərin sonları - 1990-cı illərin əvvəllərində üçüncü deportasiya baş vermişdir. İki deportasiyadan müəyyən müddətdən sonra Azərbaycan xalqı öz dədə-baba torpaqlarına qayıtmış, yəni, hamısı olmasa da, böyük bir qisim qayıtmışdır. Bu, bizdə haqlı olaraq əminlik yaradır ki, üçüncü etnik təmizləmə dalğasına məruz qalmış Qərbi azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarına qayıdacaqlar".

Vətən müharibəsində əldə edilən tarixi qələbə XXI əsrin qalib dövləti və xalqı qarşısında yeni siyasi, elmi və strateji hədəflər mərhələsi zəminində geniş üfüqlər açdı. Təqvimimizə qəhrəman şəhidlərimizin əziz xatirəsini yad etdiyimiz kədərli 27 Sentyabr Anım Günü ilə bərabər, iki bayram günü də əlavə edildi - 8 Noyabr Zəfər Günü və 20 Sentyabr Dövlət Suverenliyi Günü. Əbədi yaşayacaq bu Zəfər Azərbaycan dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifəsidir. Eyni zamanda bugünkü və gələcək nəsillər üçün ən qiymətli miras, ölkənin gələcək müqəddəratının təyində yeni böyük hədəf və

strategiyaların qarşıya qoyulması yolunda əvəzolunmaz və əbədiyaşar sərvətdir. Qarabağa başlayan Böyük Qayıdış yolu ilə Qərbi Azərbaycana da qayıdışın yollarını açdı. Qərbi Azərbaycana qayıdış ümummilli məsələyə çevrildi.

Qərbi Azərbaycanın tarixi və maddi-mədəni irsinin tədqiq edilməsi milli yaddaşımızın bütövləşməsinə imkan yaradacaq, Vətən müharibəsindəki tarixi qələbə ilə ruhu oyanmış bugünkü və gələcək nəsillərin yaddaş bütövlüyü Qərbi Azərbaycana qayıdış yolunda maneələri aradan qaldıracaq.

Azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisində e.ə. II yüzillikdən yaşamağa başlayıblar. XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında imzalanan Kürəkçay müqaviləsi, Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra ermənilərin Qərbi Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsi siyasəti həyata keçirilib. XIX əsrin əvvəllərində regionda siyasi maraqları olan böyük dövlətlərin dəstəyi ilə İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülən ermənilər şərait yaranan kimi azərbaycanlıların torpaqlarını, mal-mülkünü mənimsəyib, siyasigörünümlü silahlı terror təşkilatları yaradaraq, böhranlı vəziyyətlərdə azərbaycanlıları doğma yaşayış məntəqələrindən qovublar. Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi nəticəsində bölgədə əhalinin etnik tərkibi dəyişib və ərazilər iğtişaş və münaqişə mənbəyinə çevrilib. Soyqırımı, deportasiya, eyni zamanda soydaşlarımıza məxsus yaşayış məskənlərinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, azərbaycanlılara aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin tarixi adlarının dəyişdirilməsi, erməniləşdirməyə məruz qoyaraq bölgədəki azərbaycanlı izlərinin silinməsi cəhdləri, bu mümkün olmadıqda isə həmin maddi-mədəniyyət abidələrinin ya məhv edilməsi, ya da "qədim ermənilərə məxsusluğu" barədə saxtakar əməllər onların mənfur siyasətinin tərkib hissəsi idi.

Qafqaz bölgəsində marağı olan böyük dövlətlərin dəstəyi ilə 1918-ci il mayın 28-də daşnaklar tərəfindən qədim Azərbaycan torpaqları olan keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində tarixdə ilk dəfə olaraq erməni dövləti yaradıldı. Bolşeviklərin xidməti sayəsində Zəngəzur qəzasının bir hissəsi Ermənistana verilməklə Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salındı. Bütün bunlarla yanaşı, 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, 1959-1979 və 1987-1991-ci illərdə "monoetnik Ermənistan" dövləti yaratmaq məqsədilə həmin ərazilərdən azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi aparılıb, 1987-1991-ci illərdə baş verən son deportasiya zamanı 22 rayondan (172 sırf azərbaycanlı, 89 ermənilərlə qarışıq yaşayış məntəqəsindən 40.928 ailə) 300.000-dən çox azərbaycanlı ata-baba yurdlarından zorla çıxarılıb,

bir hissəsi qətlə yetirilib, yaralanıb və yollarda qar çovğununa düşərək həlak olub.

Ermənistan rəhbərliyi "azərbaycanlıların təmizlənməsi aksiyası"nı başa çatdırdıqdan sonra onların yaşadıkları kəndlərin adlarının dəyişdirilməsinin növbəti və yekun mərhələsinə başladı. Belə ki, Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə 90 yaşayış məskəninin adı dəyişdirildi. Bu, Ermənistanda 1920-1987-ci illər ərzində aparılan "addəyişmə əməliyyatı"nın davamı hesab edilə bilər. Təkcə 1920-ci ildən 1987-ci ilə qədər Ermənistanda 517 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi "erməniləşdirildi". Ümumiyyətlə, son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində iki mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məskəni müxtəlif yollarla (rəsmi köçürmələrlə, silah gücünə qovmaqla, soyqırımı törədərək, kəndləri yandıraraq xaraba qoymaqla) siyahıdan silindi, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik Ermənistan dövləti ortaya çıxdı. 7 noyabr 1995-ci ildə Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında yeni qanun qəbul edildi. Həmin qanuna əsasən, o vaxtadək mövcud olan rayonlar üzrə bölgü ləğv olundu, əvəzində 11 vilayət (marz) yaradıldı. 2007-ci ildə isə yerdə qalan 21 yaşayış məntəqəsinin adlarının dəyişdirilməsi ilə "addəyişmə əməliyyatı" hazırkı dövrdə də davam edir.

Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar orada yaşadığı dövrdə ərazinin qədim və əzəli sakini kimi tarixin bütün dövrlərini əhatə edən, onun orada fiziki varlığını göstərən zəngin milli maddi-mədəni miras yaradıb. Azərbaycanlıların yaratdığı zəngin mədəniyyət əsrlərdən bəri qorunub saxlanmış müxtəlifmənzəli abidələrdə yaşayıb xalqın, millətin milli mədəniyyətini özündə əks etdirir. Yüzilliklər ötdükcə, zaman keçdikcə xalqın yaratdığı və nəsilərə qoyduğu maddi-mədəni miras daha da əzəmətli, möhtəşəm görünür. Maddi-mədəni miras xalqın keçmiş qüdrətinin, əzəmətinin tarixi yaddaşı kimi bu mədəniyyətin varislərinin varlığını qürur hissi ilə doldurur. Maddi-mədəniyyət, memarlıq abidələri, toponimlər bir millətin müəyyən coğrafi məkanda formalaşmasını təsdiqləyən ən tutarlı və mühüm tarixi dəyərli olan sənədlərdir. Ona görə də zaman keçdik-

cə bu mədəni miras zəngin xəzinəyə çevrilir.

Şübhəsizdir ki, maddi-mədəni irs onu ərsəyə gətirən millətin milli kimliyinin daşıyıcısı kimi tanınır və qəbul edilir. Maddi-mədəni irs yurdu vətənləşdirən, vətəni əbədləşdirən dəyərdir. Maddi-mədəni irs milləti kökə bağlayan, milli-tarixi yaddaşı qoruyub, nəsillərarası rabitəni təmin edib onları əcdadlarının izlərinə calayan dəyərdir. Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsi el-obanın göz yaddaşı, xalqın söz yaddaşı və yurdun daş yaddaşıdır, xalqı milli kökə bağlayan tellərdir. Qərbi Azərbaycanın tarixinin və maddi-mədəni irsinin tədqiq edilməsi öz yaddaş gücü ilə silahlanan xalqın məğlubedilməzliyinin tarixən təsdiqini tapmış ənənələrindəndir. Bu məğlubedilməzliyin başlıca şərti isə tarixin bütöv şəkildə təhrifsiz, fanatikcəsinə uydurmalsız öyrənilməsidir.

Xalqı milli kökünə bağlayan o tellər nə qədər möhkəm, tarixinə bağlılıq isə nə qədər saf və qətiyyətli olarsa, Vətən o tənəsübdə öyilməz, Dövlət o tənəsübdə əbədi olar. Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsi xalqın yaddaşı, tarixinin gücü, qüdrətidir. Hər abidə mənsub olduğu xalqın keçmişi ilə yanaşı, onların adət-ənənə, həyat tərzı və ruhunu yaşadır. Abidələr nəsillərin qəlbinin odunu, duyğularının nurunu, qılınc və qələm tutan əllərinin gücünü, qüdrətini bizə çatdıran tarixi əmanətdir. Qərbi Azərbaycanın dastanlarından gələn nərələri eşidəndə, ulu şərqiləri dinləyəndə, bir bayatının seyrinə düşəndə qəlbin coşub, qanın qaynayırsa, deməli, xalqın yaddaş qapıları açılır üzünə; mənsub olduğun xalqın tarixi gücünə qovuşursan, o güclə silahlanırsan. Maddi-mədəni irs keçmişdən bu günə, bu gündən gələcəyə uzanan yollar, dünyanın sinəsinə həkk olan əbədi izlərdir.

Tarixi keçmişi tədqiq etmək nə qədər vacibdirsə, bu günü yaddaşlara hopdurmaq ondan da zəruridir. Unutmuşuq ki, yaşadığımız dövrün tarixini bizdən yaxşı heç kim yaza bilməyəcək və əgər bizə gün kimi aydın görünən həqiqətlər elə bu gün tam aydınlığı ilə gələcəyə əmanət edilməsə, bunu bizə heç kim bağışlaymayacaq. Bugünkü tarix barədə sabah yazılacaq əsərlər quru statistikadan, basmaqəlib xronologiya çərçivəsindən başqa bir şey olmaya-

caq və gələcək nəsillər quru rəqəmlər arasındakı boşluğu doldurmaq üçün bu gün çəkdiyi-mizdən qat-qat çox əziyyət çəkməli olacaqlar. Tarix əməllə sözün vəhdətindən dikəlidir. Bu iki başlıca amildən biri olmayanda, digəri də öz dəyərini itirir.

Qərbi Azərbaycan da azərbaycanlılara məxsus on minlərlə maddi-mədəni irs nümunəsinin olduğu yerdir. Fəqət bu irsin ancaq müəyyən bir hissəsi günümüzdə qədər tədqiq edilib. Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin əsaslı tədqiq edilməməsinin bir səbəbi sovet hakimiyyəti dövründəki qadağalarla bağlı olsa da, o yurdun gözdən və diqqətdən iraq olması, itirilmə qorxusu olmadığı üçün xüsusi diqqətə ehtiyac duyulmaması və onun salnaməsini yazmağa tələsməmələri ilə də əlaqələndirmək olar.

Tarixin fərqli dövrlərində azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycanda ulu əcdadlarının ona əmanət edildiyi maddi-mədəni irsi qorusa da, sonuncu deportasiyasından sonra qədim kitabələr, məbədlərimiz, məscidlərimiz, türbələrimiz, qalalarımız, pir, ocaq kimi ziyarətgahlarımız və digər maddi-mədəni irs nümunələrimiz ermənilər tərəfindən dağıdılıb və əksər hissəsi isə mənimlənilib. Bununla dünyanın və bu günümüz arasında keçilməz yarıqlar qazmağa çalışırlar. İndiki Ermənistan ərazisində qalan, xüsusi milli-mənəvi dəyər kəsb edən, yararlı vəziyyətdə olan və ya xarabalığa çevrilən bu tarixi, unikal abidələr bəzi hallarda ermənilər tərəfindən mənimlənilərək, bütün dünyaya "erməni abidəsi" kimi təqdim olunmaqdadır. Eyni zamanda hazırda Qərbi Azərbaycanda salamat qalan bir neçə maddi-mədəni irsimizin nümunələri olan Göy məscid "fars məscidi", Əmir Səəd türbəsi türkmən abidəsi kimi təqdim edilir.

Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin elmi və tarixi baxımdan tədqiq və təbliğ edilməsi soy-kökünə bağlılıq, milli özünüdərk, milli tarixi şəur, habelə milli kimlik və milli mədəni irs məsələləri ilə bağlı tarixşünaslığımızda çoxdan bəri kök salmış böyük bir boşluğu doldurmağa, həmçinin bir çox cavabı dəqiq olmayan müzakirəli məsələləri aradan qaldırmağa təsir göstərə bilər.

Keçmiş Ermənistan SSR-in Krasnoselsk rayonunun inzibati ərazi bölgüsü (1937-1988-ci illər)

Bəxtiyar ƏHMƏDOV,
*AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutu Qərbi
Azərbaycan tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Krasnoselsk rayonu inzibati rayon kimi 1937-ci il dekabrın 31-də təşkil edilmişdir. Rayon keçmiş Yeni Bəyazid və Qazax qəzalarının kəndlərindən təşkil olunmuşdur. Rayon Azərbaycan Respublikasının Qazax və Gədəbəy rayonları ilə həmsərhəddir. Rayon mərkəzi Krasnoselskdir və 1920-ci ilə qədər Mixaylovka adlanmışdır. Göyçə gölünün şimal-şərqində yerləşir. Krasnoselsk rayonu 13 kənd sovetindən və rayon mərkəzi də daxil olmaqla, 20 yaşayış məntəqəsindən ibarət olmuşdur. 1991-ci ildə adı dəyişdirilərək Çəmbərək adlandırılıb.

XX əsrin 20-ci illərinin sonunda Cənubi Qafqazda inzibati-ərazi bölgüsü baxımından dəyişikliklər aparıldı və rayonlaşdırma sistemi həyata keçirildi. Həmin dəyişikliklərin gedişində qəzalar ləğv edilərək əvəzində rayonlar yaradıldı. Rayonlaşdırmanın əsasında üçdərəcəli bölgü - dairə, rayon, kənd sovetləri yaradıldı.

1930-cu ildə "İrəvan quberniyası" inzibati bölgüsü ləğv olundu. Ermənistan SSR-in ərazisində 5 dairə təşkil olundu: Zəngəzur, Leninkan, Lori, Sevan və Yerevan. Göyçə mahalına (Yeni Bəyazid qəzasına) daxil olan torpaqlar Sevan dairəsinin tərkibinə daxil idi. Bu ərazilərdə 3 rayon - Basarkeçər, Yeni Bəyazid (Kamo) və Martuni rayonları yaradıldı [3, s. 39-40].

Krasnoselsk rayonu inzibati rayon kimi 1937-ci il dekabrın 31-də təşkil edilmişdir. Rayon keçmiş Yeni Bəyazid və Qazax qəzalarının kəndlərindən təşkil olunmuşdur. Sahəsi 689 km² idi. Krasnoselsk rayonu 13 kənd sovetindən və rayon mərkəzi də daxil olmaqla 20 yaşayış məntəqəsindən ibarət olmuşdur.

Kənd soveti mərkəzləri və həmin mərkəzlərə daxil olan kəndlər: 1. Ağbulaq - Ağbulaq; 2. Ardanış - Ardanış; 3. Başkənd - Başkənd; 4. Yuxarı Çəmbərək - Yuxarı Çəmbərək, Aşağı Çəmbərək; 5. Gölkənd - Gölkənd, Cıvıxlı; 6. Cil - Cil; 7. Qaraqaya - Qaraqaya, Yanıqpəyə; 8. Krasnoselsk (Mixaylovka) - Krasnoselsk; 9. Yeni Başköy - Yeni Başköy, Martuni; 10. Orconikidze - Orconikidze; 11. Toxluca - Toxluca; 12. Ttutucu - Ttutucu; 13. Çaykənd - Çaykənd, Əmirxeyir, Bəryabad; 14. Şorca - Şorca [5, s. 40].

1988-ci ildə nəşr olunan "Ermənistan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü" adlı kitabda Krasnoselsk rayonunun sahəsi 697 kv.km,

əhalisi 27,7 min (6,9 min şəhər, 20,8 min kənd əhalisi) göstərilmişdir.

Rayon 11 kənd sovetindən (Ağbulaq, Başkənd, Ardanış, Gölkənd, Ttucur, Toxluca, Qaraqaya, Martuni, Çaykənd, Cil, Orconikidze) rayon mərkəzi daxil olmaqla 18 yaşayış məntəqəsindən (Ağbulaq, Ardanış, Toxluca, Cil, Şorca, Bəryabad, Cıvıxlı, Çaykənd, Əmirxeyir, Gölkənd, Meşəkənd (Yanıqpəyə), Qaraqaya, Martuni, Başkənd, Getik, Ttucur, Orconikidze) ibarət olmuşdur [6, s. 35].

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulana kimi rayon ərazinin bir əissəsi (Çaykənd, Gölkənd, Qaraqaya, Əmirxeyir, Yanıqpəyə, Cıvıxlı, Bəryabad, Martuni, Orconikidze, Başkənd, Aşağı Başköy, Ttucur) Gəncə quberniyasının Qazax qəzasının, bir əissəsi isə (Toxluca, Ağbulaq, Şorca, Ardanış, Cil) İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının tərkibində idi.

Krasnoselsk rayonu - Ermənistanın şimal-şərqində inzibati rayon. 1937-ci il dekabrın 31-də təşkil edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Qazax və Gədəbəy rayonları ilə həmsərhəddir. Sahəsi 697 km², əhalisi 26264 (1978) nəfər idi. əhalisinin 78%-i azərbaycanlılar olmuşdur. Rayon mərkəzi Krasnoselskdir. Göyçə gölünün şimal-şərqində yerləşir [4, s. 80].

Krasnoselsk kəndi 1920-ci ilə qədər Mixaylovka adlandırılmışdır. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1937-ci ildən rayon Krasnoselsk, 1991-ci ildə Çəmbərək adlandırılıb.

Çəmbərək şəhəri Krasnoselsk (Mixaylovka), Yuxarı Çəmbərək və Aşağı Çəmbərək yaşayış məntəqələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Mixaylovka kəndinin əsası 1840-1885-ci illərdə Rusiyanın Samara və Saratov quberniyalarından köçürülmüş malakanlar tərəfindən qoyulmuşdur.

1971-ci ildə Aşağı və Yuxarı Çəmbərək daxil olmaqla Krasnoselsk şəhər qəsəbəsi statusu almış, 1992-ci ildə Çəmbərək, 1996-cı ildə isə marzlar formalaşdıqdan sonra adı dəyişdirilmişdir.

1988-1989-cu ilə qədər əhalinin əsas hissəsini azərbaycanlılar, ermənilər, ruslar (mala-

kanlar), kürdlər və mordvalar təşkil edirdi. Bölgədə yaşayan azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən deportasiya olunduqdan sonra onların yaşadıkları yaşayış məntəqələrinə Bakıdan, Kirovabaddan, Sumqayıtdan, Şamaxıdan və Azərbaycanın digər bölgələrindən olan qaçqın ermənilər məskunlaşdırıldılar.

1992-1994-cü illərdə iqtisadi tənəzzülə əl-qədər rayonun bütün rus əhalisi Rusiyaya köçdü [8, s. 130].

Ağbulaq - İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında - indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 13 km şimal-qərbdə yerləşir. 1831-ci ildə burada 136 nəfər, 1873-cü ildə 422 nəfər, 1886-cı ildə 575 nəfər, 1908-ci ildə 940 nəfər, 1914-cü ildə 982 nəfər, 1919-cu ildə 1329 nəfər, 1922-ci ildə - 1053 nəfər, 1926-cı ildə 1113 nəfər, 1931-ci ildə 1392 nəfər, 1970-ci ildə 1542 nəfər, 1979-cu ildə 1450 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [8, s. 86]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, s. 4].

Erm. SSR AS RH-nin 3 aprel 1991-ci il tarixli qərarı ilə kəndin adı dəyişdirilərək "Ağberk" edilmişdir. "Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Geğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir.

Coğrafi koordinatları: 40°31'47" şm. e., 45°16' 46" ş.u. [1, s. 23].

Ardanış - İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında - indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Göyçə (Sevan) gölünün sahilində yerləşir. Rayon mərkəzindən 23 km şimaldadır. 1831-ci ildə Ardanışda 119, 1873-cü ildə 389, 1886-cı ildə 602, 1897-ci ildə 788, 1908-ci ildə 1000, 1914-cü ildə 1045, 1916-cı ildə 1158, 1919-cu ildə 1154 nəfər, 1922-ci ildə - 1138, 1926-cı ildə 1235, 1931-ci ildə 1246, 1970-ci ildə 1993, 1979-cu ildə 2102, 1986-cı ildə 2500 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır [4, s. 86]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, s. 18].

"Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Geğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir.

Coğrafi koordinatları: 40° 29' şm. e., 45°21' ş.u. [1, s. 40].

Toxluca - İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında - indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 24 km cənub-şərqdə, Göyçə gölünün sahilində yerləşir. 1831-ci ildə kənddə 296 nəfər, 1873-cü ildə 466 nəfər, 1886-cı ildə 681 nəfər, 1897-ci ildə 935 nəfər, 1914-cü ildə 1373 nəfər, 1916-cı ildə 1330 nəfər, 1919-cu ildə 1199 nəfər, 1922-ci ildə kənddə 1176 nəfər, 1926-cı ildə 1403 nəfər, 1931-ci ildə 1723 nəfər, 1970-ci ildə 2415 nəfər, 1979-cu ildə 2632 nəfər, 1987-ci ildə 2985 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır [4, s. 90]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, s. 206].

Erm. SSR AS RH-nin 3 aprel 1991-ci il tarixli qərarı ilə kəndin adı dəyişdirilərək "Draxtik" qoyulmuşdur. "Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Geğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir.

Coğrafi koordinatları: 40° 34' şm. e., 45° 13' ş.u. [1, s. 272].

Cil - İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında azərbaycanlı kəndi. Krasnoselsk rayonu təşkil edilənə kimi - 1937-ci ilədək Erm. SSR-in Basarkeçər (Vardenis) rayonunun tərkibində olmuşdur. Rayon mərkəzindən 28 km cənub-şərqdə, Göyçə gölünün sahilində yerləşir.

Kənddə 1831-ci ildə 265 nəfər, 1873-cü ildə 287 nəfər, 1886-cı ildə 587 nəfər, 1897-ci ildə 442 nəfər, 1904-cü ildə 975 nəfər, 1914-cü ildə 1035 nəfər, 1916-cı ildə 893 nəfər, 1919-cu ildə 888 nəfər, 1922-ci ildə - 697 nəfər, 1926-cı ildə 824 nəfər, 1931-ci ildə 1041 nəfər, 1970-ci ildə 1595 nəfər, 1979-cu ildə 1490 nəfər, 1987-ci ildə 1500 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır [4, s. 91-92]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, s. 82].

"Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Geğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir.

Coğrafi koordinatları: 40°27' şm. e., 45°27' ş.u. [1, s. 82].

Şorca - İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında - indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Şorca kəndi Göyçə (Sevan) gölünün şərqində, rayon mərkəzindən 13 km cənub-şərqdə, Sevan-Zod dəmiryolunun, Sevan-Krasnoselsk, Krasnoselsk-Basarkeçər (Vardenis) avtomobil yollarının kənarında yerləşir. Burada azərbaycanlılarla yanaşı, XVIII əsrdə Rusiyadan sürgün edilmiş müləkilər də yaşamışdır.

1831-ci ildə kənddə 140 nəfər, 1873-cü ildə 196 nəfər, 1886-cı ildə 180 nəfər, 1904-cü ildə 329 nəfər, 1914-cü ildə 381 nəfər, 1916-cı ildə 280 nəfər, 1919-cu ildə 320 nəfər, 1922-ci ildə cəmi 6 nəfər, 1931-ci ildə 196 nəfər, 1970-ci ildə 880 nəfər, 1979-cu ildə 944 nəfər, 1987-ci ildə 1200 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [4, s. 92]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, s. 183].

"Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Geğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir.

Coğrafi koordinatları: 40°30' şm. e., 45° 16' ş.u. [1, s. 262].

Bəryabad (Bəyrabad) - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında, Krasnoselsk rayonunda, indi Geğarkunik vilayətində kənd. İcevan-Krasnoselsk sərhədinin şimalında, Əmirxeyir (Kalavan) kəndindən 2 km şimalda, dəniz səviyyəsindən 1400 m hündürlükdə yerləşir. Kəndin adı erməni müəlliflərinin əsərlərində "Bayirabad", "Bayrabad", "Bayravat", "Bəriyabad" formalarında da qeyd edilir [2, s. 135]. Kəndin ərazisi 1897-ci ilə kimi Gölkənd kəndinin tabeliyində olmuşdur. Kənddə 1897-ci ildə 111, 1919-cu ildə 96 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [1, s. 124]. 1919-cu ilin yazında azərbaycanlılar erməni silahlı birləşmələri tərəfindən qovulmuşdur. Kəndin sakinləri Azərbaycanın Qazax qəzasının kəndlərində sığınacaq tapmışlar. Sağ qalan kənd sakinləri indiki Ermənistan ərazisində sovet hakimiyyəti qurulandan sonra öz doğma ocaqlarına dönmə bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 85, 1926-cı ildə 91, 1931-ci ildə 109 [1, s. 66-67],

1939-cu ildə 102, 1959-cu ildə 205 [1, s. 67], 1986-cı ildə 380 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1988-ci il noyabrın 24-28-də kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuşdur. Hazırda orada yalnız ermənilər yaşayır. Toponim türk dilində "təpə, hündür yer, təpəlik" mənasında işlənən "bair/bayır" sözü ilə [1, s. 67] "abad" sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Bayır/bair" sözü qədim türk dillərində "bayr" formasında "çöl, bayır" mənasında işlənir [1, s. 67]. Erm. SSR AS RH-nin 3 aprel 1991-ci il tarixli qərarı ilə kəndin adı dəyişdirilərək "Barepat" qoyulmuşdur. "Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Geğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir [1, s. 81].

Coğrafi koordinatları: 40°40' şm e., 45°7' ş.u.

Cıvıxlı - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında, Krasnoselsk rayonunda kənd. Kəndin adı "Çıvıxlı, Çibuxli, Çibixli" formalarında da qeyd edilir [1, s. 81]. Çəmbərəkənd 13 km şimal-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 1720 m hündürlükdə yerləşir. Kölkənd kənd sovetliyinə tabe idi. Kənddə 1897-ci ildə 80 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [1, s. 81]. 1919-cu ilin martında kənd sakinləri ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq qovulmuşdur. Sağ qalan kənd sakinləri indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra öz kəndlərinə qayıda bilmişdir. 1922-ci ildə burada 137, 1931-ci ildə 132 [1, s. 81], 1970-ci ildə 364, 1979-cu ildə 351 nəfər [1, s. 81] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kəndin sakinləri olan azərbaycanlılar Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya edilmişdir. Toponim çubuxlu türk tayfa adı [1, s. 81] əsasında əmələ gəlmişdir. Cıvıxlı çubuxlu etnoniminin dialekt variantıdır. Etnotoponimdir. Ermənistan parlamentinin 4 iyul 2006-cı il tarixli qərarı ilə kəndin adı dəyişdirilərək "Tsapkut" qoyulmuşdur. "Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Tavuş vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir [1, s. 81].

Coğrafi koordinatları: 40°40' şm. e., 45°14' ş. u.

Çaykənd - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında, Krasnoselsk rayonunda, indi Geğarkunik vilayətində kənd. Vilayət mərkəzi Qavar (Kəvər) şəhərindən 97 km şimalda, Tərsa çayının sahilində, Krasnoselsk-Dilican-İcevan yolunun üstündə, dəniz səviyyəsindən 1240 m hündürlükdə yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [1, s. 86]. Kəndin əsası 1778-ci ildə qoyulmuşdur. Burada 1897-ci ildə 754, 1904-cü ildə 660, 1914-cü ildə 677, 1916-cı ildə 772, 1919-cu ildə 847 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [1, s. 86]. 1919-cu ilin yazında kəndin azərbaycanlı sakinləri erməni silahlı birləşmələri tərəfindən qovulmuşdur. Sağ qalan çaykəndlilər yalnız indiki Ermənistan ərazisində sovet hakimiyyəti qurulandan sonra öz kəndlərinə qayıda bilmişdir. 1922-ci ildə burada 569, 1926-cı ildə 616, 1931-ci ildə 662 [1, s. 86], 1939-cu ildə 893, 1959-cu ildə 809, 1970-ci ildə 1140, 1979-cu ildə 1112 [1, s. 86], 1987-ci ildə 1110 nəfər [1, s. 86] azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuşdur. Hazırda orada ermənilər yaşayır. Kənd çayın qırağında salındığı üçün "Çaykənd" adlandırılmışdır. Erm. SSR AS RH-nin 3 aprel 1991-ci il tarixli qərarı ilə kəndin adı dəyişdirilərək "Dprabak" qoyulmuşdur. "Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Geğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir [1, s. 86].

Coğrafi koordinatları: 40°41' şm. e., 45°07' ş. u.

Əmirxeyir - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında, Qaraqoyunlu dərəsində, sonralar Krasnoselsk rayonunda, indi Geğarkunik vilayətində kənd. Vilayət mərkəzi Qavar (Kəvər) şəhərindən 101 km şimalda - dağlıq, meşəlik ərazidə, dəniz səviyyəsindən 1600 m hündürlükdə yerləşir. Erməni müəlliflərinin əsərlərində kəndin adı "Əmirxer", "Əmirxeyir", "Əmir-xir", "Əmirxer" formalarında da qeyd edilir [1, s. 114]. Kənddə 1897-ci ildə 161, 1919-cu ildə 151 nəfər azərbay-

canlı yaşamışdır [1, s. 114]. 1919-cu ilin mart ayının axırlarında kəndin sakinləri erməni silahlı birləşmələrinin təcavüzünə məruz qalaraq qırğınlarla qovulmuşdur. İndiki Ermənistan ərazisində sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kənddən qovulmuş azərbaycanlılar doğma ocaqlarına qayıda bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 132, 1926-cı ildə 216, 1931-ci ildə 250 [1, s. 114], 1939-cu ildə 295, 1970-ci ildə 715, 1979-cu ildə 720 [1, s. 114], 1987-ci ildə 500 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci il noyabrın 24-28-də Ermənistan dövləti kəndin sakinlərini tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya etmişdir. Hazırda kənddə ermənilər yaşayır. Toponim Əmir şəxs adı ilə türk dilində sıldırım, qaya, "sıldırımlı qaya" mənasında işlənən "kayır/kair", "xayr" sözünün [1, s. 114] birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Erm. SSR AS RH-nin 3 aprel 1991-ci il tarixli qərarı ilə kəndin adı dəyişdirilərək "Kalavan" qoyulmuşdur. "Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Geğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir [1, s. 114].

Coğrafi koordinatları: 40°39' şm. e., 45°07' ş. u.

Gölkənd - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında, Krasnoselsk rayonunda, indi Geğarkunik vilayətində kənd. Vilayət mərkəzi Qavar (Kəvər) şəhərindən 93 km şimal-şərqdə, Tərsa çayının sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 1420 m hündürlükdə yerləşir. "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə [1, s. 123], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində [1, s. 123] qeyd edilmişdir. Kənddən şimalda 7 nohur (gölməçə) var. Ona görə də kənd Gölkənd adlandırılıb. Erməni müəlliflərinin əsərlərində kəndin bir adının da Qaraqoyunlu olduğu göstərilir [1, s. 124]. Burada 1831-ci ildə 357, 1873-cü ildə 1567, 1886-cı ildə 2157, 1908-ci ildə 1555, 1914-cü ildə 1866, 1916-cı ildə 1486, 1919-cu ildə 1376 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [1, s. 124]. 1919-cu ilin yazında azərbaycanlılar erməni silahlı birləşmələri tərəfindən qovulmuşlar. Yalnız indiki Ermənistan ərazisində sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kəndin sakinləri tarixi yurdlarına qayıda bilmişdir. 1922-ci ildə kənddə 1015, 1926-cı

ildə 1055, 1931-ci ildə 1279 [1, s. 124], 1959-cu ildə 1123, 1970-ci ildə 1880, 1979-cu ildə 2022 [1, s. 124], 1987-ci ildə 2700 nəfər [1, s. 124] azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından tamamilə qovulmuşdur. İndi burada ermənilər yaşayır. Erm. SSR AS RH-nin 3 aprel 1991-ci il tarixli qərarı ilə kəndin adı dəyişdirilərək "Ayqut" qoyulmuşdur. "Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Geğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir [1, s. 124].

Coğrafi koordinatları: 40°41' şm. e., 45°10' ş. u.

Meşəkənd (Yanıqpəyə) - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında, keçmiş Krasnoselsk rayonunda, indi Geğarkunik vilayətində kənd. Vilayət mərkəzi Qavar (Kəvər) şəhərindən 102 km şimalda, dəniz səviyyəsindən 1575 m hündürlükdə yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində "Yanıxqaya" kimi qeyd edilmişdir [1, s. 283]. Kənddə 1897-ci ildə 133, 1919-cu ildə 226 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [1, s. 283]. 1919-cu il mart ayının axırlarında kənd sakinləri erməni silahlı birləşmələri tərəfindən törədilən qırğınlar nəticəsində qovulmuşdur. İndiki Ermənistan ərazisində sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kəndin sağ qalan sakinləri doğma torpaqlarına qayıda bilmişlər. Kənddə 1922-ci ildə 150, 1926-cı ildə 171, 1931-ci ildə 197, 1939-cu ildə 254, 1959-cu ildə 3876, 1970-ci ildə 524, 1979-cu ildə 536 [1, s. 283], 1987-ci ildə 450 nəfər [1, s. 283] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kənd sakinləri doğma ocaqlarından Ermənistan dövləti tərəfindən qovulmuşdur. Hazırda kənddə yalnız ermənilər yaşayır. Toponim Azərbaycan dilində işlənən "yanıq" və "pəyə" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. Erm. SSR AS RH-nin 25 yanvar 1978-ci il tarixli qərarı ilə kəndin adı dəyişdirilərək "Meşəkənd", 3 aprel 1991-ci il tarixli qərarla yenidən dəyişdirilərək "Antarameç" qoyulmuşdur. "Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Ge-

ğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir [1, s. 283].

Coğrafi koordinatları: 40°41' şm. e., 45°08' ş. u.

Qaraqaya - İrəvan quberniyasının Qazax qəzasında, keçmiş Krasnoselsk rayonunda, indi Geğarkunik vilayətində kənd. Vilayət mərkəzi Qavar (Kəvər) şəhərindən 99 km şimalda, Tərsa çayının sahilində, dəniz səviyyəsindən 1160 m hündürlükdə yerləşir. Qafqazın 5 verslik xəritəsində qeyd edilmişdir. 1937-ci ilə kimi Dilican rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxil idi. Kənddə 1897-ci ildə 215, 1904-cü ildə 248, 1914-cü ildə 265, 1916-cı ildə 516, 1919-cu ildə 425 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1919-cu ilin əvvəllərində kəndin sakinləri erməni silahlı birləşmələri tərəfindən qırğınlar nəticəsində qovulmuşdur. 1920-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan sakinlər öz yurdlarına qayıdabilmişlər. Kənddə 1922-ci ildə 170, 1926-cı ildə 169, 1931-ci ildə 205, 1939-cu ildə 242, 1959-cu ildə 365, 1970-ci ildə 425, 1979-cu ildə 335 [1, s. 188], 1987-ci ildə 350 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr ayında azərbaycanlılar Ermənistan dövləti tərəfindən doğma yurdlarından qovulmuşlar. Hazırda kənddə ermənilər yaşayır. Toponim qədim türk dilində "uca, hündür, yüksək, şiş" mənasında işlənən "qara" sözünə "qaya" orotermiminin qoşulması əsasında əmələ gəlmişdir və hündür, uca, yüksək qayalıqda yerləşən kənd deməkdir. Erm. SSR AS RH-nin 19 aprel 1991-ci il tarixli qərarı ilə kəndin adı dəyişdirilərək "Dzorvank" qoyulmuşdur. "Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında" 7 noyabr 1995-ci il tarixli yeni Qanuna əsasən, Geğarkunik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir.

Coğrafi koordinatları: 40°42' şm.e., 45°06' ş.u. [1, s. 188].

Martuni (Qaxdağan) - Ermənistan Respublikasının Qeqarkunik marzının (keçmiş Qazax qəzası) Çəmbərək rayonunda, Çəmbərək şəhərindən təxminən 6 km şimal-qərbdə, Getik çayının hər iki sahilində dəniz səviyyəsindən 1900 m yüksəklikdə yerləşir. Kənd 1921-ci ildə yaranmışdır. Kənddə Türkiyənin Qars,

Muş, Van, Ərzurum, Bəyazid və s. vilayətlərindən köçən ermənilər məskunlaşdırılmışdır.

1923-cü ildə kənddə ibtidai məktəb istifadəyə verilmişdir. 1986-cı ildə orta məktəb olmuşdur. 2021-ci ilin məlumatına görə kənddə 521 nəfər erməni əhali yaşayır. 1993-cü ildə kənddə kilsə tikilib [8, s. 135].

Başkənd (Artsvaşen) - Ermənistan Respublikasının Qeqarkunik marzında (keçmiş Qazax qəzası) kənd. Marz mərkəzindən 94 km məsafədə, dəniz səviyyəsindən 1400 m yüksəklikdə yerləşir. Kəndin əsası 1859-cu ildə qoyulub. Başkənd qəsəbəsi 1920-ci illərdə sovet rəhbərliyi tərəfindən Ermənistanə verilmişdir. Hazırda Gədəbəy rayonunun içərisinə doğru erməni anklavı kimi qalır. Ərazisi 61 km²-dir. Kəndin əhalisi Tavuşax kəndindən köçürülərək kənddə məskunlaşdırılmışdır. Kənddə 1979-cu ildə 2771 nəfər erməni əhali yaşamışdır.

Ermənistan SSR Ali Sovetinin RH 25.01.1978-ci il fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Artsvaşen (Qartalkənd) qoyulmuşdur [8, s. 35].

Getik (Aşağı Başköy) - Qeqarkunik marzında kənd (keçmiş Qazax qəzası). Marz mərkəzindən 82 km məsafədə dəniz səviyyəsindən 1900 m yüksəklikdə yerləşir. 1888-ci ildə kənddə 95 ev olmuşdur. Sonralar kəndin əhalisi Başkənd kəndindən köçürülərək kənddə məskunlaşdırılmışdır. Kənddə 2004-cü ildə 494 nəfər erməni əhali yaşamışdır [8, s. 130].

Ttucur (Qoturbulaq) - Qeqarkunik marzında (keçmiş Qazax qəzası) Gedik (Tərsa) çayının sahilində marz mərkəzindən 79 km məsafədə dəniz səviyyəsindən 1740 m yüksəklikdə yerləşir. Kənddə 2001-ci ildə 1060 nəfər erməni əhali yaşamışdır [8, s. 82-83].

Orconikidze (Cırdaxan) - Ermənistan Respublikası Qeqarkunik marzında kənd (keçmiş Qazax qəzası), Marz mərkəzindən 75 km məsafədə dəniz səviyyəsindən 1925 m yüksəklikdə yerləşir. Kənd 1925-ci ildə yaranmışdır. 1925-1953-cü illərdə kənd Ruben Daştıyanın adına "Rubenakert", 1953-1991-ci illərdə Orconikidze adlandırılıb. 1991-ci ildən sonra "Vahan" adlandırılmışdır. 2004-cü ildə kənddə 1213 nəfər erməni əhali yaşamışdır [8, s. 185].

Dərələyöz mahalının kəndləri Osmanlı dövlətinin tərtib etdiyi 1590

Təhrir və 1727-1728 - İcmal dəftərlərində

Bəxtiyar HƏSƏNOV,
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı
elmi işçisi, t.ü.f.d., dosent

Qərbi Azərbaycanın Dərələyöz mahalı özünəməxsus coğrafiyası, gözəl təbiəti, tarixi və mədəniyyəti ilə zəngin bir bölgədir. Bu mahal zamanında Azərbaycan türklərinin sıx yaşayış məskənlərindən birinə çevrilmişdir. Tarixi baxımdan çox əhəmiyyətli bir region olan bu mahal orta əsrlərdə (IX-XVIII) Azərbaycan türklərinin yaratdığı ayrı-ayrı dövlətlərin (Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Eldəgizlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar), xanlıqlar dövründə Naxçıvan xanlığının, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkibində öz strateji əhəmiyyətini saxlamış və qısa müddətə bölgəni işğal edən dövlətlər üçün də mühüm strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur.

XIX əsrdə çar Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal etməsindən sonra bu mahalın ərazisi Azərbaycanın tərkibində qalmış, lakin 1920-ci illərin əvvəllərində bolşeviklər tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işğal edil-

məsi nəticəsində bu ərazi 1920-ci il avqust-oktyabr aylarında bolşeviklər tərəfindən ermənilərə hədiyyə olaraq verilmiş və Ermənistanın tərkibinə qatılmış, hal-hazırda Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) ərazisində yerləşir. Lakin Azərbaycanın qərb torpaqlarında yerləşən bu ərazi Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti üçün çox əhəmiyyətlidir, çünki qədim zamanlardan bu mahalın ərazisində yaşayan Azərbaycan türklərinin yaratdığı zəngin maddi-mədəni irs Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinə dair dərin izlər buraxmışdır. Mahal strateji əhəmiyyəti ilə yanaşı, həm də Azərbaycan türklərinin yaratdığı zəngin maddi-mədəniyyəti, çoxsaylı tarixi və mədəni abidələri, qədim qala qalıqları, karvansaraları, kilsələri, məscidləri, türbələri və s. ilə də diqqəti cəlb etmişdir.

Qərbi Azərbaycanın mahallarından biri olan Dərələyöz mahalı şərqdə Zəngəzur mahalı, qərbdə Vedibasar mahalı, şimalda Göyçə mahalı, cənubda Naxçıvan mahallarının əraziləri ilə həmsərhəd olmuşdur. Mahalın ümumi ərazisi çar Rusiyası dövründə 2.260 km² olub.

Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında XVI-XVII əsrlərdə baş vermiş müharibələr zamanı İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əraziləri əldən-ələ keçmişdir. 1578-ci ildə Osmanlı dövlətinin Səfəvi dövlətinin qərb ərazilərinə hücumu nəticəsində 1590-cı ildə bağlanmış İstanbul sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə Azərbaycan Səfəvi dövləti məğlub tə-

rəf kimi İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əraziləri daxil olmaqla qərb torpaqlarını Osmanlı dövlətinə güzəştə getməli oldu. Bu əraziləri ələ keçirən Osmanlı dövləti burada inzibati ərazi dəyişikliyi həyata keçirərək siyahıyaalmalar aparmağa başladı. Bəhs etdiyimiz Dərələyəz mahalının adı Osmanlı dövləti tərəfindən tərtib edilmiş 1590-cı il "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri"ndə qeyd edilməsə də, 1727-1728-ci illərdə tərtib etdiyi "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri" və "Naxçıvan Sancağının müfəssəl dəftəri"ndə ayrıca Dərələyəz nahiyyəsi kimi qeyd edilmişdir. Dərələyəz nahiyyəsi ilə yanaşı, həm də Məvaziyi-Xatun nahiyyəsinin adı və kəndləri haqqında məlumat verilmişdir.

Qeyd etdiyimiz "müfəssəl dəftər"lərə görə, XVI əsrin sonlarında Naxçıvan sancağı eyni adlı qəzadan və Ağcaqala, Məvaziyi-Xatun, Mülki-Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərrur, Zar, Zebil, Əlincə, Sisyan, Azadciran, Ordubad, Şorlut və Dərənürgüt nahiyyələrindən ibarət olmuşdur ki, bu nahiyyələrdən biri Məvaziyi-Xatun Dərələyəz mahalının ərazisinin bir hissəsində yaradılmışdır.

Osmanlı dövlətinin 1590-cı ildə tərtib etdiyi "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri"ndə verilmiş məlumatlarda Naxçıvan sancağının ərazisinə daxil olan hazırkı Dərələyəz mahalının sərhədləri daxilində yerləşən Məvaziyi-Xatun nahiyyəsinin ərazisində Levnis (Livi), Sultanbəy, Ağxaç, Oğbin, Oğbin kəndinə tabe olan Qızılca məzrəəsi, İtqıran (Gülüstan), Kürədiz (Horadiz), Digin, Digin kəndinə tabe olan Aydaş məzrəəsi, Almalıq (Almalı) kimi kəndlərin adları qeyd edilmişdir.

Bu kəndlərdən və məzrələrdən yalnız ikisində - Sultanbəy kəndində 10 nəfər, Livi kəndində isə 14 nəfər qeyri müsəlman əhali yaşamışdır. Kəndlərin adından da göründüyü kimi, bu kəndlər bu dövrə qədər türk kəndləri olub. Burada yaşayan xristian əhali bu iki kəndə gəlmədir. Mənbənin verdiyi məlumata görə, bu iki kənddə qeydiyyatla alınmamış əhali-dən hər kənd üzrə 100 akça vergi alınmışdır. Bizim fikrimizcə, bu qeydiyyatla alınmamış əhalinin əksəriyyəti gəlmə xristian əhalisi

olub. Çünki mənbənin digər kəndlər haqqında verdiyi məlumatlarda xristian əhalisinin sayı hansı kəndlərdə çoxalırsa, o kəndlərdə qeydiyyatla düşməyən əhalinin vergisi də çoxalmışdır. Ona görə də hesab edirik ki, kəndlərdə qeydiyyatla alınmamış əhali əsasən gəlmə xristian əhalisi olmuşdur. Qalan kəndlər isə Azərbaycan türklərinin istifadəsində olmuş, yalnız Oğbin kəndinə tabe olan Qızılca məzrəəsi boş yaşayış yeri kimi göstərilmişdir.

Osmanlı dövlətinin 1590-cı ildə tərtib etdiyi "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri"ndə Dərələyəz mahalının ərazisində olan və digər nahiyyələrə daxil edilən kəndlər isə bu kəndlər olub. Zebil nahiyyəsinə Martenus (Vartanus), Moz, Bazarçay nahiyyəsinə Kələdək, Pur (Por), Yengicə və s. 1590-cı ildə həyata keçirilmiş siyahıyaalmada Dərələyəz nahiyyəsinə aid edilən kəndlərin bir neçəsi başqa nahiyyələrin tərkibində qeyd edilmişdir. Ancaq 1728-ci ildə yenidən Osmanlı dövləti tərəfindən aparılan siyahıyaalmada həm Dərələyəz nahiyyəsi, həm də Məvaziyi-Xatun nahiyyəsi və kəndləri haqqında məlumatlar verilmişdir.

Osmanlı dövlətinin 1727-1728-ci illərdə apardığı siyahıyaalmalara görə istər ərazisi, istərsə də yasayış məskənlərinin sayına görə Dərələyəz nahiyyəsi Naxçıvan sancağının ən böyük ərazi-inzibati vahidi olmuşdu. Burada 1727-ci ildə 99 kənd və 5 məzrəə qeydə alınmışdı. Bunların da yalnız 68-də məskun olmuş, digərlərində isə bu dövrdə heç kim yaşamamışdır. Hazırkı Dərələyəz mahalının sərhədləri daxilində yerləşən Məvaziyi-Xatun nahiyyəsinin ərazisində isə cəmi dörd kəndin adı yaşayış yeri kimi qeyd edilmişdir. Digər kəndlərin ərazisi Azərbaycan türkləri olan mülkədarların ərazisi kimi verilmişdir. Göründüyü kimi, 1590-cı ildə Məvaziyi-Xatun nahiyyəsinin 8 kənd, 2 məzrəəsindən yalnız 4 kəndində əhali qalmışdır. Qalan türklər yaşayan kəndlərin şiə əhalisi kəndləri tərk etmişdi.

Ermənilərin bu kəndlərdə yerləşmələrinə gəldikdə, onu qeyd edə bilərik ki, mənbələrin verdiyi məlumatlarda Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında gedən müharibələr zamanı ərazinin əldən-ələ keçməsi nəticəsində bu kəndlərdə yaşayan müsəlman şiə

əhali yaşayış yerlərini tərk edərək indiki Cənubi Azərbaycana və digər bölgələrə köç etmişdir. Verilmiş məlumatlardan da görünür ki, XVI əsrin sonunadək ermənilər bu kəndlərdə yaşamamışlar. Onlar buraya həmin kəndlərin türk-müsəlman əhalisi öz yerlərini tərk etdikdən sonra məskunlaşmışlar. Bu 1727-1728-ci illərdə Dərələyəz nahiyyəsinin ermənilər yaşayan 33 kəndinin adlarından da görünür. Bunlar Arpa, Amağu, Civə, Aynazor, Haviç (Havuş), Cağazur, Üstün, Hurevadin, Ayısəsi, Gələncevir, Ərdəpin, Ərdiş, Hors, Ortaköy, Züyrək, Keşiş, Başköy, Kisək, Ərgəz, Kükivanis, Azadək, Zeytə, Herher (Gərgər), Kotanlı, Qurd Əmir, Gümüşcü (Gümüşxana), Arınc, Cul, Kömür (Gomur), Kabud (Gabud), Qındevas (Gindevas), Horadüz kəndləridir ki, adlarından da göründüyü kimi, bu kəndlərin hamısı türk-müsəlman əhali tərəfindən salınmış və onlar buralardan köçdükdən sonra, ermənilər XVII əsrin sonları və yaxud XVIII əsrin əvvəllərində bu kəndlərə yerləşmişdilər. Çünki verilmiş məlumatlarda bu kəndlərin hər birində 2, 3 və daha çox sayda xristian ailəsinin yaşaması yuxarıda verilmiş fikirləri təsdiqləyir ki, ermənilər bu ərazilərə yalnız XVII əsrin sonu-XVIII əsrdə gəlmişlər.

Hazırda əldə olan sənədlərdən və bir çox xarici tarixçilərin verdiyi məlumatlardan dünya ictimaiyyətinə də məlumdur ki, bu gün Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan ermənilərin əksəriyyəti XIX-XX əsrlərdə xarici ölkələrdən bu ərazilərə köçürülüb gətirilən ermənilərdir. Çünki orta əsrlərdən XX əsrin birinci yarısına qədər olan məlumatlar göstərir ki, mahalın əhalisinin əksəriyyəti azərbaycan türkləri olmuşdur, yalnız XX əsr (1905-1906, 1918-1920, 1948-1955, 1988-1989) deportasiyalarından sonra mahalın ərazisində hazırda bir nəfərdə olsun azərbaycan türkü qalmamışdır.

Osmanlı dövlətinin apardığı siyahıyaalmalarda 1728-ci ildə "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə və "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə Dərələyəz nahiyyəsinə aşağıdakı kəndlər daxil olub. Kəndlərin adı həm "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə, həm də "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə olduğu kimi verilmişdir, bəzi kəndlərin adı bi-

zim tərəfimizdən dəqiqləşdirilmişdir.

Bunlar Axura kəndi, Həməzəli kəndi, Kərəmpa məzrəəsi, Kövərhesən (?) otlağı və Sübhankənd, Havicə (Havuş) kəndi ("Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə (NSMD) bu kəndin adı "Həviç" şəklində yazılmışdır), Məradik (Mərəlik) kəndi, Meşin kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Heşin"), Yaycı kəndi, Cağazur kəndi, Xaçik kəndi, Kələdək kəndi, Kənizək kəndi, Veysəlli kəndi, Aqu kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Əyər"), Dayərnəd kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Dakzid", "Danzik"), Arpa kəndi, Amaqu (Amağu) kəndi, Çivə kəndi, Qızılgör kəndi (Qızılgül, kəndin başqa adı Şəkərbəylidir), İynəviz kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "İynədiz"), Bağcacıq kəndi, Rind kəndi, Qozluca kəndi, Kəsəngör kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Kərəkor"), Çanaqçı kəndi, Keşişviranı kəndi, Urnut kəndi, Xats kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Xıns"), Cəfərli kəndi, Qaşqa kəndi, Ənguri kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Ənguzi"), Telsin kəndi, Havinçək kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Çavuşcuq"), Ervilas kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Ərdalas"), İynəli kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Əyrili"), Kərinüd kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Künküd"), Abana kəndi və Xunək məzrəəsi, Vartanus kəndi, Vahuseyni kəndi, Ağcavənk kəndi, Bəmətüm kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Pərtüm"), Ağkilsə kəndi, Qızqalas kəndi, Qoytul kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Qutyol"), Sədərəkxan qışlağı məzrəəsi - əvvəllər bura kənd imiş (NSMD-də bu kəndin adı "Sədərək"), Meydan kəndi (kəndin başqa adı Əli qışlağıdır), Ələyəz və Ustup kəndi, Şahyurdu məzrəəsi - əvvəllər bura kənd imiş, Ərdiş kəndi, Kəmənkəlül məzrəəsi (NSMD-də bu kəndin adı "Gərəgül-lük"), Şahyurdu məzrəəsi, Şayi məzrəəsi - əvvəllər bura kənd imiş (NSMD-də bu kəndin adı "Sallı"), Xors (Hors) kəndi, Obagöy (Obaköy) kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Ortagöy", "Ortakənd"), Rüyərək kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Züyrək"), Keşişkənd, Başgöy (Bashköy, Başkənd) kəndi, Kənsək kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Kisək"), Yenice kəndi, Vartayub kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Vartayol"), Morzav kəndi, Ərgəz kəndi,

Maliki kəndi - kəndin başqa adı Mülkdür (NSMD-də bu kəndin adı "Məlikşah"), Küküvanis kəndi, Mor kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Moz"), Çağatay kəndi, Dədəli kəndi və digər Dədəli kəndi, Asəfi kəndi, Boşadır kəndi - kəndin başqa adı Daylaqandır (NSMD-də bu kəndin adı "Puşadiz" (Paşadüz)), Azadək kəndi, Əxili kəndi, Zeytə kəndi, Soyulan (Söylən) kəndi, Hərher (Gərgər, Qarqar) kəndi, Kotanı (Kotanlı) kəndi, Qoçubəy (Köçbəy) kəndi, Turub kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Turtun"), Birək kəndi, Qalabəy kəndi, Pürhəsənli kəndi, Salçı kəndi, Qurd Əmir kəndi, Gümüşcük (Gümüşxana) kəndi, Por kəndi, Ərsinc (Ayrinc) kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Ərnic"), Cul kəndi, Paşalı kəndi, Kömür (Gomur) kəndi, Kabud (Gabud) kəndi, Axta kəndi, Qındevəs (Gindivas) kəndi, Qayalı kəndi, Mardiros (Mərdürüst) kəndi, Birək kəndi tərəfdə olan Quşçu xarabası kəndi, Qaravənk kəndi, Muğanlı kəndi - kəndin başqa adı Nağıyurddur (NSMD-də bu kəndin adı "Yurdçu"), Hərədur kəndi (NSMD-də bu kəndin adı "Horadiz"), Qaraqaya kəndi, Moravik kəndi, Həşim kəndi, Künnüd (Günnüd) kəndi, Vahsni kəndi, Tərətum kəndi, Məndərvanis kəndi, Dibi kəndi, Kərəkülük kəndi, Ərdəpin kəndi olmuşdur.

Yuxarıda adları çəkilən kəndlərin adlarından da görünür ki, əksəriyyəti Azərbaycan türklərinə məxsus kəndlər olub. Bu kəndlərə xristian əhalisi sonradan məskunlaşıb. Çünki elə kəndlər var ki, orada yalnız bi neçə xristian ailəsi yaşamasına baxmayaraq, kəndin adı Azərbaycan türklərinə məxsus adla qeydiyyatla alınmışdır. Yuxarıda verilən faktlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bu kəndlərdə yaşayan xristian əhalisinin böyük əksəriyyəti xristian qıpçaq türkləri olub, ona görə də kəndin adını öz dillərində olduğu kimi saxlayıblar, digər halda kəndlərdə məskunlaşan xristian əhalisi ermənilər olubsa, onda onlar bura sonradan gəlmədirlər, çünki kəndlərin keçmiş adları türk toponimlərindən ibarətdir. Biz nəzərə alsaq ki, xristian ermənilər son 100 ildə Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olan 2 mindən çox toponimi ya məhv etmiş, ya saxtalaşdırmış, ya da adını dəyişərək erməni adları qoymuşlar, onda əsaslı olaraq qeyd etməliyik ki, yuxarıda verilmiş faktlar ermənilərin bu ərazilərə gəlmə olduğunu təsdiqləyir, əgər ermənilər bu kəndlərin sakinləri idisə, nəyə görə kəndlərin adını XX əsrə qədər dəyişərək erməni adları ilə əvəzləməmişlər?..

Didərgin taleli rəssam

Tamxil ZİYƏDDİNOĞLU,
"Bütöv Azərbaycan" qəzetinin
təsisçisi və baş redaktoru

Sərtləşmişdik ki, zəngləşib vədə-ləşək. Vədimə xilaf çıxıb xəbər verməmiş görüşə gəldim. Dördüncü mərtəbəyə çatanda musiqi sədası məni dəhlizin başındakı açıq qapıya gətirdi. İçəri girdim. Rəşid Behbudovun radio dalğalarında yayılan "Ey Vətən!

Hara getsəm, harda olsam, səni tərənnüm etmişəm" sözləri sanki Cabbar Quliyevin fırçasına çilənib "Qədim Gəncə" tablosuna çiçək-çiçək naxış salırdı. Əsərə diqqətlə baxdım - bir qolu Gəncənin Qala qapısına ayrılan karvan yolu əsrlərin o üzünə uzandı, qulağıma gələn zıncırov səsi məni Nizami türbəsinə gedən zəvvarlara qoşulmağa çağırırdı. Beləcə, rəssamın sənət dünyasının seyrinə düşdüm. Tablolara qarış-qarış köçürülmüş Odlar Yurduunun seyrinə daldım "Göygöl", "Qarabağ", "Murov dağının ətəyi"... Qiyya çəkən bir qartalın qanadlarına baxa-baxa nəsə demək istədim. Çoxdan eşitdiyim nağıl düşdü yadıma. Rafael polis rəsmi çəkibmiş. Necə alındığını öyrənmək qəsdilə onu bulaq başında qoyur, özü gizlənir. Su içməyə dönən yolçu ayaq saxlayıb xeyli tamaşa edir. Heyranlığını gizlədə bilməyib öz-özünə deyir: "Gör çəkməsi necə də ustalıqla çəkilib?! Boğazının qırıqlarına söz ola bilməz". Polisin çəkmələrini xeyli təriflədikdən sonra şalvarına irad tutmaq istəyir. Rafael dözməyib səslənir: "Ey, çəkməçi, çəkmədən yuxarı keçmə, bildiyin ora qədərdir!..".

Hər tablosunu lirik boyalarla ərsəyə gətirən Cabbar Quliyev həm də musiqi həvəskarı imiş. 1938-ci ildə İrəvan Pedaqoji Texnikumunda təhsil alarkən atası ona sədəfli tar düzəltdirmişdi. Bir əlində mizrab, birində fırça Zəngibasar mahalını dolaşdıqca görüb duyduqlarını

rənglərə danışdı. Tarı oğurlananda acıq eləyib mizrabı atmışdı. Faşistlərin hücum xəbərini eşidəndə fırçasını da kətana sancıb silah götürmüşdü. İş elə gətirmişdi ki, "Mixaylo"nun dəstəsinə qoşulmuşdu. Hər iki sahədə ondan dərs almışdı.

Doğma kəndinə qayıdan Cabbarın ilk fərdi sərgisi 1957-ci ildə kənd klubunda açılmışdı. Onun "Zəhmət kəndinin səhəri" əsərinin həvəskar rəssamların Ümumittifaq sərgisinin laureatı olması xəbərini qəzetdə oxuyan Hüseyn kişi soruşmuşdu:

- Cabbar, o nə tablodur ki, yaradıb dillərə düşübsən?

- Öz kəndimizdir, Hüseyn əmi!

Bu sual-cavabdan sonra Cabbar tablonun fotosuratını ona göstərmişdi. Hüseyn kişi fotoya baxmışdı, gah təbiətə. "O, Ağrı dağıdır, - demişdi, - bu da qız-gəlin işləyən sahədir, bu da Zəngi çayı... İyirmi ildir ki, kolxoz sədri işləyirəm. Qarış-qarış gəzdiyim yerləri heç vaxt sən görən kimi görməmişdim. İnnən belə hamıya deyəcəyəm ki, təbiəti mənə Cabbar tanıdıb". Onun sənəti adamları təbiəti görməyə, duymağa səsləyir.

Dumana boy verməyən Kəpəzin sinəsindəki lalələri, bir-birinə sarınmış çiçəkləri görən hər kəs özünü o yerlərdə hiss eləyir. "Aylı gecə" tablosu ilə üz-üzə dayananlar özlərinin şəxsi aylı gecələrini yenidən yaşayırlar.

...M.A.Əliyev adına ADİİ-ni bitirəndə ona institutda qalıb işləmək təklif olundu. Kəndə, el-obaya olan məhəbbəti Bakıda yaşamaq hissinə üstələdi. Ata ocağına bağlandı. Yaşayıb-yaratdı. Səkkiz dəfə fərdi sərgisi açıldı. Əməkdar rəssam adına layiq görüldü.

"Unudulmuş qala"ya baxıram. Ramana tərəflərdə sahəsizlikdən dağılan, amma indi rəssam nəfəsi ilə cana gələn qala azman ağacların arxasından qərrib-qərrib boylanır. Müəllif onun divarları arxasında tapdığı məchul nöqtəni xəyalı ilə qova-qova Zəngibasarda itirilmiş neçə-neçə abidəyə baş çəkir. Yerlərini boş görüb izini tapmayanda göyüm-göyüm göynəyir. Dərdini fırçasından başqa kimsəyə yük eləmir. Fırçası isə rənglərin göz yaşını kətan üzərinə töküüb "Haray" çəkir.

"Haray" tablosunda Qara şəhərlə Xəzər mübarizədə verilib. Neft mədənlərindən, zavodlardan dənizə axan çirkab, suyun səthindən baş qaldıran mazut burulğanı... Həmin tablo ekologiya sərgisinin ən maraqlı eksponatlarından olacaq.

...Günlərin birində Əkbər Yerevanlı və

Əziz Süleymanov ilə birlikdə rəssamı idarəyə çağırıb Göy məscidin sökülməsi aktına qol çəkdirmək istədilər. İstəyinə nail ola bilməyənlər Əzizi yüz bəhanə ilə işdən qovdular. Əkbəri xəstəxanadan tabutda çıxardılar, Cabbar xəlvətə çəkilib bu qəmli hadisəni tabloya köçürdü. Bu vaxt Ermənistan Rəssamlar İttifaqının iclasına dəvət olundu.

Tribunaya qalxanlar Azərbaycan barəsində ağzına gələni deyirdilər. O, qəzəbini boğa bilməyib ayağa qalxdı. Söz ver-mədilər. İclasdan sonra dedilər ki, sənə hörmətimiz var, camaatınız da xətrini istəyir. Sözündən çıxmazlar. Təşkil elə, qoy bayraq götürüb Yerevana, Lenin meydanına gəlsinlər. Qarabağı birlikdə tələb edək. Cavab qısa oldu:

- Millətimə dönük çıxsam, cəzamı övladlarım verir.

Zəngibasarda qırğınlar, talanlar başladı. Cabbar Quliyev anaların fəryadını Kremlə çatdırmaq üçün Moskvaya üz tutdu. Köməyinə bel bağladıqlarının "kar-kor" olduğunu görüb geri qayıtdı. Doğulduğu torpaqda yaşamağa ümidini itirib, didərginlərin köç karvanına qoşuldu. Bilmədi ki, özünü Azərbaycan Rəssamlar İttifaqına necə təqdim eləsin. İçəri girib Cabbar Quliyevəm, - dedi, - qaçqınam. İttifaqın sədri Fərhad Xəlilov həmsöhbətləri ilə ayağa qalxıb ona "gözümüz üstə yerin var" söylədi və xahiş etdi ki, bir də "qaçqınam" deməsin.

Doğmaların nəfəsi onun ilhamını cana gətirdi. Rəssamlar İttifaqının yaradıcılıq kombinatında işə başladı. Mikayıl Abdullayevin zəmanəti ilə SSRİ Rəssamlar İttifaqı üzvlüyünə qəbul ediləndə bir məktub düşdü yadına. Onu Ermənistan Rəssamlar İttifaqına Cabbar Quliyevin ittifaq üzvlüyünə qəbul edilməsi xahişi ilə Mikayıl Abdullayev göndərmişdi. Xahişə əməl olunmamış, namizədin "qocalığı" (43 yaş) bəhanə gətirilmişdi. "Bəs Aram Acanyan yetmiş yaşında necə qəbul olundu" sualına isə Səfəryan "çünki o, ermənidir" cavabını vermişdi.

...Bakıda yaşayıb-yaratmaq asandır, - dedi, - bir də ona görə ki, yaradıcılıqla maraqlanan var. Mikayıl Abdullayev, Böyükağa Mirzəzadə, Ağa Mehdiyev, Sadiq Toğrulzadə, Ağəli

İbrahimov kimi sənətkarlar tez-tez baş çəkir, əsərlərim barədə öz fikirlərini bildirirlər. Belə qayğı mənə hər şeyi unutturur.

Oğlu - şair Aydın Uluxanlı Zəhmətdəki evlərindən, həyət-bacalarından söz salanda atasının gözlərində gilələnib ürəyinə axan yaş sanki "inanmayın", - deyirdi. Cabbar kənddə yiyəsiz qalan ocaq daşlarını, mübarizədə keçən günlərini unuda bilməz.

Yerevan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəllim işlədiyi illərdə çox çalışmışdı, amma rəssamlıq məktəbində azərbaycanlılar üçün yer ala bilməmişdi. Həvəskarları şəxsi emalatxanasında öyrətmişdi. Yetişdirdikləri arasında üç erməni, bir kürd, on azərbaycanlı olub. Nağdəli Xəlilov, Sabir Hüseynov onun fırçasından bəhrələnilər. Oğlu Akif atasının rənglər aləmində dünyaya göz açıb.

Cabbar müəllimlə evlərinə getdik. Balaca Arazın "babam gəldi" deməsi qapının zəngini qabaqladı. Qucaqlaşdıb öpüşdülər. Xeyli söhbət elədik. Emalatxanada tabloları sığınmış təbiətin seyrindən, evdə ailənin səmimiyyətindən doymaq olmurdu. Sona xanım ərinə işarə ilə dilləndi:

- Vallah bu kişi peşə divanəsidir. Bir də görürsən, gecənin nə vaxtına geyinir. Hiss edirəm ki, təbi coşub, ürəyini boşalt mayınca qayıdan

deyil. İstəyirəm, durub çay-çörək verim. Qıymır, "narahat olma, - deyir, - bir azdan qayıdacağam". Gətirdiyi tablolarla intizarıma son qoyur.

Bir-birinə baxıb gülürlər. Cabbar müəllim - tənqidçim So- nadır, - deyir. - Əsərlərimə ilk rəyi o, verir. İradları həmişə haqlı olur. Bir dəfə qəsdən rəsmi tamamlamamış onu çağırdım ki, qiymət versin. Dərhal dedi:

- İşə başa çatdırmamış mənə niyə çağırırsan?!

- İndi hamı belə çəkir.

- Sən də oldun hamının tayı?

Onun arzusu Azərbaycanı qarış-qarış gəzib torpağını, daşını vəsf eləməkdir. Sonra doğma yurdun təbiətinə həsr olunmuş əsərlərdən ibarət sərgi açmaq.

Emalatxanasındakı portretlərin, natürmortların bir qismini Xocalıya göndərəcək, Şamaxı mənzərələrini əks etdirən əsərlər isə rayonun muzeyinə aparılıb.

Onun dilindən eşitdiklərimi, iş otağında gördüklərimi qələmə aldım. Amma əsərlərinə qiymət verməyə cəsarət eləmədim. Rafaelin çəkməçisinin gününə düşməmək üçün.

4 sentyabr 1991-ci il.

Təsisçi və Baş redaktor:
f.ü.e.d., prof. Mahirə HÜSEYNOVA

Baş redaktorun müavini:
t.ü.f.d. Leyla CALALOVA

Məsul katib:
Möhübbət MƏMMƏDOV

Redaksiya heyəti:
Əziz Ələkbərli (millət vəkili), Misir Mərdanov (akademik),
Abel Məhərrəmov (akademik), Vaqif Şadlinski (tibb elmləri doktoru),
Sadiq Qurbanov (millət vəkili), Nizami Cəfərov (akademik),
Hikmət Babaoğlu (millət vəkili), Musa Urud (millət vəkili),
Mələhət İbrahimqızı (millət vəkili), Pərvanə Vəliyeva (millət vəkili),
Afət Seyidzadə (prezident kitabxanasının direktoru, f.ü.e.d., professor),
Mirvari İsmaylova (professor), Cəbi Bəhramov (tarix üzrə fəlsəfə doktoru),
Nazim Mustafa (tarix üzrə fəlsəfə doktoru), Elman Quliyev (f.ü.e.d., professor)
Könül Həsənova (filologiya üzrə elmlər doktoru), Səməd Vəkilov (hüquqşünas-
tədqiqatçı), Zakir İsmayilov (prezident kitabxanasının bölmə müdiri),
Hacı Həsənov (t.ü.f.d., professor), Elmar Məhərrəmli (t.e.d., professor),
Elçin Qarayev (t.e.d., dosent).

TÜRKİYƏ: *Haluk Şükrü Akalın (Hacəttəpə Universitetinin əməkdaşı)*

RUSİYA: *Aleksandr Nesterov (t.e.d., prof.)*

ÖZBƏKİSTAN: *Gülbaxar Aşurova (f.ü.e.d, prof.),*

Saodat Muhamedova (f.ü.e.d, professor)

QIRĞIZSTAN: *Baybolat Abıtov (t.e.d. prof.),*

Tintikbek Çoroteqin (t.e.d. prof.)

GÜRCÜSTAN: *Quram Marxulia (t.e.d., professor)*

Ünvan: AZ1000, Üzeyir Hacıbəyli küçəsi 68.

adpu.qaam@gmail.com

Telefon: (050) 285 87 17

Azərbaycan Respublikası Media Reyestri Şəhadətnaməsi
Qeydiyyat № CA61EF814733BA

Çapa imzalanıb: 15.04.2025. “İz” jurnalının redaksiyasında
yığılıb səhifələnmiş, “Azərbaycan Nəşriyyatı” MMC-nin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Sifariş:782

Tiraj:200